УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-4 (97-100). Рік XXV

У ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ

1963 — — 1988

1988

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — THE UKRAINIAN HISTORIAN

Журнал Українського Історичного Товариства — *Journal of The Ukrainian Historical Association*

Видає Українське Історичне Товариство

Статті з цього журналу індексуються в *Historical Abstracts, America: History and Life* і *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Числа 1-4 (97-100) 1988 Том 25

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК | THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає:
Українське Історичне Товариство

Published by
The Ukrainian Historical Association

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в двох примірниках на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

або

"The Ukrainian Historian"
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті ті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and/or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life,* and *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

ЗМІСТ

Любомир Винар: На службі історичної науки: 25-ліття «Українського Історика», 1963 1988 5

1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ

Юрій Книш: До питання впливу методіївської Архиепархії на раннє київське християнство 43
Дмитро Олянчин: До хронології життя Олафа Тріґґвісона у зв'язку з його загадковим перебуванням при дворі Володимира Великого 58
Alexander Sydorenko: On Early Kievan Christianity 72
Аркадій Жуковський: Вклад Київської Духовної Академії і її «Трудів» на культурному і богословському відтинках 84

ВИДАТНІ ВЧЕНІ

Олександер Оглоблин: Пам'яті Дмитра Багалія 92

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександер Домбровський: Геродотова Скитія 106

СПОГАДИ

Наталія Василенко-Полонська: Революція 1917 року 119
Микола Василенко: Моє життя 129

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Юрій Бойко: «Українське Слово» у 1941 році 139

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Недруковані листи В.В. Антоновича до Ф.К. Вовка 148

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Михайло Грушевський: Роковини 20/7 листопада 1917 165

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Bohdan Wynar: Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English During the Years 1928-1986 168

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Ігор Каменецький: Документи про українських партизанів 188

Jarema Rakovs'kyi: French Policy toward Ukraine in 1917-1918 197

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Науковий Конґрес у тисячоліття хрищення України. Збірник Мовознавчої Комісії (Я. Рудницький) 201
Київ Шевченкових часів.; Г.Я. Сергієнко, *Шевченко і Київ* (М. Антонович) 203

Мирослав Семчишин, *Тисяча років української культури*
(О. Домбровський) 204
В. П. Плачинда, *Павло Гнатович Житецький* (М. Антонович) 207
Alexander Motyl, *Will The Non-Russians Rebel* (A. Sydorenko) 208
Михайло Г. Марунчак, *Біографічний довідник до історії українців Канади* (Т. Приймак) 210
На зов Києва (Я. Шумелда) 211

IN MEMORIAM

А. Пекар: Над могилою о. Мелетія М. Войнара 214

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Звернення УІТ до установ та громадянства 216

НАУКОВІ УСТАНОВИ

Аркадій Жуковський: Наукове Т-во ім. Шевченка у своє 115-ліття 218

НАУКОВІ ЗЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Сесія Наукової Ради при СКВУ присвячена історичній термінології 221
Т. Мацьків: Термінологія української історії у німецькій історіографії 223
Петро Біланюк: Зауваги до термінології української історії в англійських виданнях 225
Юрій Книш: Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології 226
Науковий з'їзд і конференція Наукової Ради СКВУ і УІТ в Торонті 229

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Проф. Теодорові Мацькову — 70 233

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Видання 235
Запляновані видання....................................236
Головне представництво У.І. в Канаді 236

НАДІСЛАНІ ВИДАННЯ 238

АВТОРИ 241

CONTENTS

Service to Historical Scholarship: Twenty Five Years of "The Ukrainian Historian," 1963-1988, *by Lubomyr R. Wynar* 5

The Contribution of St. Methodius' Archeparchy to the Development of Early Ukrainian Christianity, *by Yurii Knysh* 43

Comments on the Chronology of Olaf Tryggvason's Life and His Alleged Stay at Volodymyr's Court, *by Domet Olanchyn* 58

On Early Kievan Christianity, *by Alexander Sydorenko* 72

The Contribution of Kievan Theological Academy and Its "Trudy" on the Cultural and Religious Life in Ukraine, *by Arcady Joukovsky* 84

In Memory of Dmytro Bahalii, *by Alexander Ohloblyn* 92

A Study of Herodotus' Scythia, *by Alexander Dombrowsky* 106

Revolution of 1917: Memoirs, *by Natalia Polonska-Vasylenko* 119

My Life, *by Mykola Vasylenko* 129

"Ukrains'ke Slovo" in 1941, *by Yurii Boiko* 139

Unpublished letters of V.V. Antonovych to F.K. Vovk 148

20/7 November of 1917, *by Mykhailo Hrushevsky* 165

Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English During the Years 1928-1986, *by Bohdan Wynar* 168

Documents on Ukrainian Partisans, *by Ihor Kamenetsky* 188

French Policy toward Ukraine, *by Jarema Rakovsky* 197

REVIEWS 201

IN MEMORIAM 214

CHRONICLE 216

BOOKS RECEIVED 238

CONTRIBUTORS 241

Любомир Винар

НА СЛУЖБІ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ: «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК», 1963-1988

У розвитку української історіографії рік 1963 має вийняткове значення. Саме тому 25 років появився перший випуск *Українського Історика*, як незалежного речника української національної історіографії. І хоч 25 років це відносно малий відрізок часу в історії, проте в українській історіографії на Заході *Український Історик* відограв вийняткову, а навіть переломову ролю, якщо ідеться про розвиток української історичної науки й допоміжних історичних наук поза межами України. Якщо взяти до уваги, що київський «Український історичний журнал» був і є органом совєтської партійної історіографії, отже не має нічого спільного із нормальним і незалежним історичним дослідженням, тоді треба уважати *Українського Історика* за єдиний журнал української національної історіографії, який уже протягом довшого часу репрезентує і розбудовує українську історіографію на Заході. Вдержання і розбудова *Українського Історика* не була легкою справою. Проте протягом 25-и років, не зважаючи на різні перешкоди, *Український Історик* розбудовував національну схему української історії і намагався конфронтувати фальсифікацію українського історичного процесу в совєтській і у великій мірі західній історіографії, яка була під впливом дореволюційних і еміґраційних російських і совєтських схем історії Східних слов'ян. Треба було не лиш виявляти і виправляти фальшиві концепції історії України, але водночас творити нові історіографічні вартости присвячені різним періодам української історії. Як єдиний журнал української національної історіографії, *Український Історик* має свої специфічні завдання і спрямування.

Автор цих рядків не буде писати з нагоди 25-и літньої появи журналу ще одної ювілейної статті із прославленням *Українського Історика*. Навпаки, у міру можливого, хочемо критично і об'єктивно насвітлити розвиток *Українського Історика* в контексті розвитку української історіографії, зупинитися над його сильними і слабими рисами, обговоримо головні завдання журналу, а також зупинимося над дальшими перспективами розвитку *Українського Історика*. Автор цих рядків не вірить у ювілейні панегірики і «ювілейне забронзування» журналу. Також я не є прихильником «білих плям» в історичному дослідженні. Тому бажаємо насвітлити розвиток *Українського Історика* так, як він розвивався, себто подати об'єктивну аналізу журнала. І це, на нашу думку, буде гідним і тривалим відзначенням 25-и літньої появи *Українського Історика*, журналу Українського Історичного Товариства.

ГЕНЕЗА І РОЗВИТОК «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Початок *Українського Історика* вяжеться безпосередньо із трьома головними чинниками-причинами: 1) станом української історіографії в совєтській Україні і на Заході; 2) спробою автора цих рядків і його співробітників причинитися до кращої координації наукової діяльности істориків і дослідників історичних допоміжних дисциплін; 3) діяльности Історичної Комісії «Зарево». Щоправда вже раніше ми писали про генезу *Українського Історика* — проте ці праці вимагають доповнення на основі нових архівних матеріялів[1].

Тепер, з перспективи 25-ох років, можна і треба повніше насвітлити генезу і ранний розвиток *Українського Історика*, а також усталити відповідну періодизацію його розвитку. Наша історична праця базується на архівних матеріялах, а також на пам'яті основника *Українського Історика*. Знаємо, що пам'ять не завжди точна і «безпомильна», а тому автор цього нарису буде вдячний за відповідні доповнення тих, які безпосередньо брали участь в розбудові *Українського Історика* і Українського Історичного Товариства.

Досліджуючи розвиток офіційної совєтської історіографії в Україні, Олександер Оглоблин писав, що її основним досягненням в 1950-их роках було утворення нової совєтської історичної схеми, яка була реакцією Москви «на відому концепцію історії Східньої Европи, що її створив понад півстоліття тому Михайло Сергійович Грушевський».[2] Ця схема зявилася у вигляді «одобренных ЦК КПСС» *Тезисов о 300-летии воссоединения Украины с Россией* (*1654-1954*) і була побудована на трьох історичних мітах-концепціях,

---

[1] Любомир Винар, *Десятиліття «Українського Історика», 1963-1973*.(Мюнхен-Ню Йорк: Українське Історичне Товариство, 1974); *«Український Історик» і сучасний стан української історіографії* (Ню Йорк-Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1980).

[2] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію* (Ню Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1963), стор. 18, Автор писав, що схема Грушевського «не зважаючи на всі пізніші зміни та варіяції і на всякі маніпуляції офіційної совєтської науки протягом десятиліть, майже до останної війни існувала й панувала в совєтській історіографії. Не дивно, що після війни головний наступ совєтської влади проти української духовости був скерований саме в напрямку так званої школи Грушевського. Всі сили-від рядового партійця до поета — лавреата (на увазі О. Оглоблин має Н. Бажана) — змобілізовано в другій половині 1940-их років, щоб завдати рішучого удару не так живим і мертвим репрезентантам цієї «школи», як самій «отравенной теории» Грушевського. Наслідком того було з'явлення нової совєтської схеми історії Східньої Европи», *там же*, стор. 18. Тут треба підкреслити, що побіч Грушевського партійні апаратчики згадували також В. Липинського і Дм. Дорошенка, яких твори були виразником «буржуазно-націоналістичною ідеологією» антинародної «імперіялістичної буржуазії та інших експлуаторських класів». Див. Д. З. Мануїльський, «Ленін і Сталін про завдання вивчення історії радянського суспільства», *Наукові Записки Інституту Історії України*, том 3, 1950, стор. 13. Докладніша аналіза схеми М. Грушевського і погрому його історичної школи подана в монографії Любомира Винара, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський* (*1866-1934*). *У 50-ліття смерти.* (Ню Йорк: В-во «Сучасність», 1986), стор. 79-100.

а саме: 1) міт про спільне походження українського і російського народів, зв'язаних «єдністю походження і спільністю всього історичного і культурного розвитку»[3]; 2) концепція «возз'єднання України з Росією (Переяславська рада) і 3) концепція-знов таки мітична-спільної вітчизни («отчества»), колись Росії, тепер СССР... Ця схема створена ЦК КПСС, є «основою основ», немов би «символом віри совєтської, зокрема української історіографії»[4]. Не зважаючи на т. зв. період десталінізації, після відбуття 20-ого конґресу КПСС у 1956 році, українські совєтські історики в 1960-их роках не могли звільнитися від директив комуністичної партії і дальше наголошували партійність історіографії. Ф. П. Шевченко, тодішній відповідальний редактор київського *Українського Історичного Журналу* писав, що «партійність історичної науки — це її зв'язок з життям, з дійсністю... Історик-марксист, активний член суспільства, не може не стати на бік прогресивного класу, не може не радіти його успіхами, осуджувати тих, хто затримує рух суспільства вперед. Послідовна і сувора партійність — це прояв високої класової свідомості того, хто займається вивченням історії. Так звана «обєктивність» і «безпартійність» в науці є лише прикриттям для ворожих теорій»[5]. Самозрозуміло, що саме ця партійність совєтської історіографії виключала можливість незалежного історичного дослідження і сприяла наглядному фальшуванню історії України в різних періодах її розвитку. І хоч під час «доби Шелеста» (1963-1972) в Україні нечисленні дослідники немагалися частинно реабілітувати деяких українських дореволюційних істориків (напр. М. І. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького та інших), а М. Ю. Брайчевський мав мужність заявити, що совєтська історична схема (вже вищезгадані Тези КПСС з 1954 року) «викривлюють історичну правду», і історики примушені через партійний контроль «приховувати загальновідомі і цілком беззаперечні факти»[6], то ця ревізіоністична реакція деяких дослідників на совєтські партійні, історичні дослідження, була короткотривала, і вже в 1972 році в українській совєтській історіографії бачимо дальше самовіддане достосування до партійної лінії і вже згадуваної совєтської схеми історії України. Рівночасно в тому часі посилювалася русифікація української культури і українського наукового життя.

Розвиток української історичної науки на Заході безпосередньо в'яжеться

[3] К. Г. Гуслистий, Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів *Визвольна війна 1648-1654 і возз'єднання України з Росією* (Київ: Академія Наук УРСР, 1954), стор. 7.

[4] Олександер Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 20.

[5] Ф. П. Шевченко, «Про створення *Вступу до історичної науки*», *Український Історичний Журнал*, ч. 1, 1959, стор. 94. Тут треба згадати, що Ф. П. Шевченко в 1960-их роках був одним із головних організаторів наукової історичної праці в Україні. Уже в 1967 році він втратив відповідальне редакторство УІЖ через намагання реабілітувати М. Грушевського. Докладніше про цей період совєтської української історіографії в Lubomyr R. Wynar, „The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview," *Nationalities Papers*, Vol. VII, No. 1, 1980.

[6] М. Ю. Брайчевський, *Приєднання чи возз'єднання*? (Торонто: «Нові Дні», 1972), стор. 8.

з діяльністю українських і неукраїнських наукових установ і університетів, науковою працею і творчістю істориків, дослідників допоміжних історичних дисциплін і науковими історичними виданнями, які появляються в українській англійській і інших мовах.

Обговорюючи стан і розвиток української історіографії на Заході, автор цих рядків наголосив у 1980 році три основні етапи її розвитку: 1) Роки 1945 до 1952, в яких історична наука розвивалася головно в українських наукових еміґраційних установах в Европі[7]; 2) Переходовий період, який охоплює роки 1952 приблизно до 1964, в яких українські історики включаються в розбудову українських наукових установ у США, Канаді, а також інших країнах їхнього замешкання. Також молодша ґенерація науковців, у міру можливого, включається в американське і канадське наукове життя та педагогічну і науково-дослідчу працю в неукраїнських наукових і високошкільних установах. В Европі дальше продовжує діяльність НТШ, УВУ, римський науковий осередок і інші установи; 3) Третій період, який, приблизно зачинається в 1965 році і триває до тепер. Тоді постало Українське Історичне Товариство і *Український Історик*[8].

Важливо підкреслити, що між центральними науковими установами (НТШ і УВАН) існували від 1947 року непотрібні напруження, які мали неґативний вплив на координацію наукової діяльности українських установ і на розвиток української історичної науки. Витрата часу й енерґії на доказування котра установа є «найстаршою академією наук» ілюструють цю ситуацію. Також підготова «світового конґресу української вільної науки» в 1967 році за ініціятивою проф. Романа Смаль-Стоцького, голови Головної Ради НТШ в Америці, без участи НТШ в Европі й УВАН у США і Канаді, наглядно вказують на поважні непорозуміння між науковими установами і деякими організаторами наукового життя. У цій статті не маємо часу і місця зупинятися докладніше над цими організаційними науковими конфліктами, але можна зробити припущення, що їхніми причинами були головно амбіції поодиноких вчених і установ, які привдоподібно не розуміли потреби координації українського наукового життя в діяспорі.[9]

Брак відповідної координації праці істориків і співпраці між науковими

---

[7] Докладніша аналіза діяльности українських наукових установ у тому часі подана у нашій праці — Lubomyr R. Wynar, "Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952," *Ethnic Forum*, Vol. 8, No. 1, 1988, pp. 40-72.

[8] Обговорюючи третій період, автор цих рядків писав, що в тому часі на деяких університетах постали українознавчі наукові інститути (напр. при Гарвардському і Альбертському університетах), а також УВАН і НТШ пожвавили науково-видавничу діяльність. Також пожвавив свою педагогічну діяльність Український Вільний Університет і Український Католицький Університет в Римі. У тому часі українські наукові установи й історики, у значній мірі, активізуються в американських і канадських історичних і славістичних академічних товариствах. Цей період також характеризується, до певної міри, децентралізацією українського наукового життя. Ширше обговорення в Любомир Винар, *Український Історик і сучасний стан історичної науки*, стор. 11-12. Тут треба також згадати про активізацію українського наукового життя в Австралії.

[9] Інформації про становище НТШ і УВАН до координації, а навіть об'єднання цих установ знаходимо в комунікаті НТШ з 31 грудня 1947 року «Становище Ви-

установами, а головно без історичного періодичного журналу, було тяжко дослідникам вив'язуватися із своїх завдань, які у першу чергу зводилися до виявлення і критики фальшивих гіпотез совєтських і західніх істориків базованих на схемі російських еміґраційних або совєтських істориків. Журнали, які виходили в тому часі не могли сповнити ролі загального історичного періодика, в якому могли б співпрацювати представники різних ґенерацій українських істориків.[10] Уже в 1955 році я прийшов до переконання, що молода ґенерація українських істориків мусить за всяку ціну причинитися до позитивної розв'язки цього невідкладного проєкту видання історичного журналу, а заразом мусить конструктивно вплинути на покращання взаємин між науковими установами. Можливо, що тоді я був доволі наївний і ідеалістично підходив до справ співдії наукових установ, які повинні перш за все дбати про розвиток українського наукового життя і видання вартісних наукових праць — але така була моя настанова в тому часі. І тут треба згадати, що поява «Українського Історика» має свою «передісторію», без якої було б тяжко зрозуміти генезу і розвиток нашого журналу.

В 1955 році я написав проф. Олександрові Оглоблину декілька листів у двох засадничих справах: 1) видання історичного журналу, 2) потребу організації незалежного історичного товариства, яке не було б обтяжене різними непорозуміннями і в якому могли б співпрацювати члени НТШ, УВАН, а також історики, які не були їхніми членами і працювали самостійно. Олександер Петрович у принципі поставився позитивно до цих проєктів, але заразом перестерігав, що видання історичного журналу «дуже нелегко буде зробити», а також писав, що «ні НТШ, ні УВАН нам не допоможуть»[11]. Відносно організації нового історичного товариства, проф. О. Оглоблин радив перш за все обміркувати потребу і можливість відновлення празького Українського Історично-Філологічного Товариства в Аме-

ділу НТШ в справі об'єднання з УВАН в одну наукову установу»; *В справі єдиного центру* (Авґсбурґ: УВАН, 1948). Ця брошура появилася в серії *Літопис УВАН* ч. 8. З европейського терену ці непорозуміння поширилися на американський терен, зокрема вони загострилися за головства в АНТШ проф. Романа Смаль-Стоцького (1893-1969), який був головою Наукової Ради НТШ. Також поважні непорозуміння існували між Головною Радою НТШ і НТШ в Европі, яке очолював проф. Володимир Кубійович.

[10] Тут треба згадати спробу НТШ видавати українознавчий журнал *Сьогочасне і минуле* (1948/49), який по двох випусках перестав виходити. *Записки НТШ* появлялися нереґулярно і не могли сповняти ролі наукового журналу. Від 1951 року з рамені УВАН зачали появлятися англомовні *Аннали*, а також на початку 1950-их років випущено два томи *Наукового Збірника* УВАН (1952-1953). В Мюнхені появлялися неперіодично *Наукові Збірники УВУ*, а в Італії римський науковий осередок Отців Василіян видавав *Записки ЧСВВ*. У Парижі історик Ілько Борщак неперіодично видавав цікавий українознавчий журнал *Україна* (1948-1953). Усі ці видання мали свої специфічні завдання і появлялися нереґулярно. Вони не могли сповнити ролі історичного журналу.

[11] Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 30 грудня 1955 р. (Архів Л. Винара). У листі він писав «історичний журнал (спершу у формі неперіодичних збірників) треба думати. Це дуже нелегко зробити. Головне потрібна „душа" справи. Це тільки Ти можеш зробити, я вже застарий». Це була відповідь, на мою думку, незадовільна.

риці — він був останним заступником голови УІФТ проф. В. Щербаківського і мав від нього уповноважнення відновити діяльність Товариства.

Не зважаючи на песимістичну прогнозу Олександра Петровича щодо допомоги наших двох головних наукових установ, я вирішив ще раз «спробувати щастя» і порушити ці справи на сторінках преси. У лютому 1956 року в «Свободі» я писав, що наші наукові установи «не можуть спромогтися на періодичний історичний журнал. Це дуже велике недомагання», а заразом підкреслював, що журнал могли б «видавати НТШ і УВАН спільно»[12]. Рівночасно в цій статті видвигнено справу створення історичного товариства, мовляв «знаючи, що створення координаційного тіла для дослідів і співпраці не вдаються (а така можливість є), можна знайти інший вихід: можна б оформити професійне т-во українських істориків»[13]. Можна ствердити, що стаття до певної міри зактивізувала ці дві важливі справи. Уже у травні 1956 року після наукової конференції УВАН в Ню Йорку, історики обговорили цю статтю і в принципі позитивно поставилися до моїх пропозицій[14]. Проте на цьому і скінчилося, ніхто з учасників нарад не подав конкретного пляну для реалізації цих двох проєктів. Тоді я побачив, що майже неможливо, щоб НТШ і УВАН *спільно* започаткували видання історичного журналу. Проте тут важливо ствердити, що ще в 1956 році ми пропаґували співпрацю між УВАН і НТШ. Отже усі пізніші закиди деяких членів вищезгаданих установ, що ми започаткували видання історичного журналу з метою ослаблення праці НТШ або УВАН не видержують жадної критики і не відповідають правді. Навпаки, у 1950-их роках ми наголошували потребу і конечність співпраці між нашими науковими установами.

Пригадую, що приблизно в тому самому часі, я порушив справу видання історично-українознавчого журналу з проф. Володимиром Кубійовичем під час його побуту в Америці. Він розумів вагу видання такого періодика, але заразом твердив, що не вірить в його реалізацію. Цей

Він, як один з найвидатніших українських істориків з авторитетом, напевно з успіхом міг зорганізувати історичний журнал.

Тут треба підкреслити, що проф. О. Оглоблин був моїм професором і я мав до нього велике довір'я в справах організації праці істориків. Він запросив мене до співпраці в УВАН і в тому часі співпрацював з Історичною Комісією «Зарева», яка намагалася, з допомогою старших науковців, провадити наукову діяльність. У 1955/66 роках головою Історичної Комісії був д-р Марко Антонович, а я допомагав йому в організації наукових конференцій.

[12] Любомир Винар, «До питання організації історичних дослідів», *Свобода,* ч. 33, 21 лютого 1956.

[13] *Там же.*

[14] Про ці наради я писав так: «По засіданні (конференції УВАН — Л.В.) ми зробили засідання істориків — проф. Оглоблин, Чубатий, Соневицький, Грицак, Винар. Зійшлися ми в справі організації професійного історичного товариства. Основою дискусії стала моя стаття в „Свободі", присв'ячена справам організації історичних дослідів. Усі прийшли до переконання, що такої організації потрібно-опонував дещо лише П. Грицак... Може з цього задуму щось вийде, а може ця іскра згасне так, як вже потухло багато шляхетних задумів. Побачимо». *Записник,* част. I, 1956-1959, стор. 20-21 (рукопис, архів Л. Винара).

песимізм головного редактора *Енциклопедії Українознавства* мене не переконав і ми вирішили дальше робити заходи для видання історичного журналу.

У серпні 1958 року у статті «Криза організації історичних дослідів», я підкреслив кризову ситуацію української історичної науки, а заразом писав, що «на жаль ми не спромоглися на видання періодичного історичного журналу, що став би базою-об'єднанням наших істориків. Першорядність значення такого журналу не лише для історичних дослідів, але й для цілої української культури не треба спеціяльно підкреслювати. Навколо такого журналу українознавства мав би змогу гуртуватися український науковий світ. Це привело б до відродження завмираючих історичних дослідів».[15] Отже питання потреби історичного журналу було ясно з'ясоване на сторінках української преси — тепер треба було братися до реалізації даного завдання.

Тут треба також згадати, що в тому часі велася в українській пресі дискусія про потребу заснування катедри українознавства при американському університеті,[16] а також в 1960 році деякі українські історики брали участь в 11 міжнародному історичному конґресі істориків у Стокгольмі[17] — і це також, ще більше, утвердило нашу думку, що українські історики мусять координувати свою працю на міжнародному форумі, а також мати свій історичний журнал для дальшого розвитку української історіографії. Під кінець 1959 року я перебрав від д-ра Марка Антоновича керівництво Історичної Комісії «Зарева» і це також зобов'язувало до випрацювання конкретного пляну праці Комісії, який також включив видання історичних публікацій.

У звіті Секретаріяту делеґації НТШ читаємо, що вони також думали про потребу створення «Українського Історичного Товариства у вільному світі та видання періодичної фахової публікації, що стала б плятформою для наукових дебат українських дослідників історії».[18] Отже, як бачимо, раніше висловлені нами думки про потребу створення професійного това-

---

[15] Любомир Винар, «Криза організації історичних дослідів», *Свобода,* ч. 157, 16 серпня, 1958. У цій статті я писав про створення організації істориків: «Передумовою до виконання усіх цих завдань, на нашу думку, є створення сильної організації українських істориків, що зуміла б не лише формально об'єднувати дослідників, але й організувати справжній варстат праці... Нам здається що доцільно було б скликати конференцію українських істориків, на якій можна всі ці справи обговорити».

[16] З цих статтей згадаємо: Лев Шанковський, «Ще про катедру українознавства в ЗДА», *Свобода* ч. 110 з 11 червня 1958; Роман Смаль-Стоцький, «Паки й паки про катедру в Колюмбії», *Свобода,* ч. 131, 11 липня 1958; Михайло Вєтухів, «В справі української катедри при американському університеті», *Свобода,* ч. 132, 15.VII, 1958.

[17] Б/богдан/ К/ентржинський, «Україна на міжнародному конґресі істориків», *Свобода,* ч. 174, 10.IX.1960. З українських істориків взяли участь в конґресі М. Чубатий, Б. Кентржинський, Т. Мацьків, І. Лисяк-Рудницький, П. Феденко та інші. М. Чубатий і Б. Кентржинський були головними опонентами совєтських істориків і їхніх концепцій Східньо-Европейської історії.

[18] «Світовий конґрес істориків у Стокгольмі», *Свобода,* ч. 162, 1960.

риства і видання історичного журналу спопуляризувалися серед ширших кіл істориків. На жаль, у 1960-ому році ніхто із учасників стокгольмського конґресу не взявся до систематичної реалізації цих проєктів.

Час від 1960 до 1963 вийнятково багатий на події в українському академічно-професійному і науковому житті. І так у 1960 році зачинає активізуватися видавнича діяльність Історичної Комісії Зарева, в 1961 році постає Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів,[19] а рік пізніше за ініціятивою Івана Лисяка-Рудницького при Історичній Секції УВАН твориться «Редакційно-видавнича комісія Історичних Збірників» і зачинають відбуватися щорічні конференції українських істориків і дослідників суспільних наук. Також від 1961 року, головно за ініціятивою Богдана Винара, зачинає діяти Товариство Українських Бібліотекарів,[20] а у липні 1963 постає Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство.[21]

Усі ці новостворені товариства і професійні організації мають посереднє або безпосереднє відношення до народження *Українського Історика* в 1963 році. І тому треба, бодай коротко, зупинитися над цими подіями і насвітлити їх в контексті появи українського історичного журналу.

Історична Комісія «Зарева» об'єднувала в 1950 і 1960-их роках молодих адептів історичної науки, і співпрацювала із старшими українськими істориками. У 1960 році, з рамені І.К., я зачав видавати серійне видання «Гетьманська Держава», а також ми тоді вірили, що в короткому часі відновиться видання *Розбудови Держави*, що перестала виходити в 1958 році, і в якій друкувалися наукові дослідження членів Історичної Комісії і представників старшого покоління українських вчених.[22]

---

[19] Асоціяція Університетських Професорів постала 2-ого вересня 1961 року в Клівленді. Ініціятивна група новопосталого товариства складалася з Мирона Мельника, Михайла Папа і Любомира Винара. У програмі діяльности асоціяції наголошувано науково-видавничу діяльність і співпрацю з українськими і американськими науковими товариствами. «Українська Асоціяція Університетських Професорів», *Новий Шлях*, ч. 38, 23.IX.1961: *Свобода*, ч. 175, 15.IX.1961.

[20] Богдан Винар, «До завдань українських бібліотекарів», *Свобода*, ч. 199, 15.XI. 1960; В.С. «Новостворене Товариство Українських Бібліотекарів», *Бюлетень Т-ва Українських Бібліотекарів Америки*, ч. 1962, стор. 11-12. Українські бібліографи і бібліотекарі в тому часі обговорювали питання видання бібліографії українських публікацій на Заході. Тоді також, зовсім природно, уважалося, що професійне бібліотекарське товариство позитивно розв'яже питання біжучої бібліографії україніки.

[21] Основуючі збори УГГТ відбулися 1 липня 1963 року Організаційний Комітет товариства очолював Любомир Винар і Роман Климкевич. Див. «Висліди виборів Управи УГГТ», *Бюлетень Українського Генеалогічного і Геральдичного Т-ва*, т. І, ч. 1, стор. 1-2. Головою Товариства обрано Олександра Оглоблина. Додаткові інформації в статті «Постання Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства», *Свобода*, ч. 202, 30.X.1963.

[22] Академічне товариство національного солідаризму «Зарево» постало в 1949 році в Мюнхені, за головною ініціятивою д-ра Марка Антоновича, який також заініціював творення студийних комісій Зарева, в яких гуртувалися молоді дослідники українознавчої і ідеологічної проблематики. Він також був основником україназнавчого і ідеологічного квартальника *Розбудова Держави*, який М. Антонович редаґував від його початку в 1951 році до 1953 включно. Від 1954 до 1958 року ре-

Проте в 1960 і 1961 роках *Розбудови Держави* не відновлено, і тоді ми заплянували видання «Історіографічного Збірника», неперіодичного видання, якого перший випуск був присвячений підсумкам здобутків української історіографії від 1945 до 1960 років.[23] Цей проєкт не зреалізовано в 1962 році з уваги на постання за ініціятивою Івана Лисяка Рудницького «Редакційно-видавничої комісії *Історичних збірників*», історичного серійного видання, що мало появлятися з рамені УВАН і її Історичної Секції.[24] У звернені Редакційно-видавничої комісії «Історичних Збірників» із початку 1963 року читаємо:

> Ініціятивна група істориків та дослідників суспільних наук опрацювала плян видання окремого нового журналу під назвою «Історичний Збірник» Метою цієї публікації є створення відповідного форуму для появи наукових праць з різних ділянок історії України та її політично-суспільних проблем. Збірник цей мав би виходити українською мовою, спочатку неперіодично, а згодом з надією, що ця публікація розвинулася б у постійний історичний та українознавчий журнал.
>
> Матеріяли до першого тому «Історичного Збірника» розміром 200-250 стор.

дактором Р.Д. був д-р Богдан Винар, який в 1960-61 роках також відповідав за працю і координацію студійних комісій «Зарева». Із старших вчених в Р.Д. співпрацювали такі відомі дослідники, як О. Оглоблин, Я. Пастернак, Є. Ґловінський, О. Юрченко та інші. Першим і останнім випуском серійного видання Історичної Комісії в 1960 році була розвідка Любомира Винара, *Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького, 1648-1654,* Лондон-Клівленд: Історична Комісія «Зарева», 1960, 21 стор. (Серія: Гетьманська держава, ч. 1; це була відбитка з праці, яка друкувалася у «Визвольному шляху» в Лондоні).

[23] У першому випуску «Історіографічного збірника» Історичної Комісії «Зарева» мали появитися праці М. Антоновича, О. Оглоблина, П. Курінного, М. Ждана, І. Каменецького та інших дослідників.

[24] Тут треба згадати, що Ініціятивна Група журналу УВАН, рівночасно була «Ініціятивною групою по скликанні конференції істориків та суспільних науковців» при Академії, яка починаючи від червня 1962 року скликувала щорічні історичні конференції. Ця ініціятивна група діяла з доручення Історичної Секції УВАН, яку очолював проф. О. Оглоблин.

Головою І. Групи був І.Л. Рудницький, а секретарем Осип Данко. Список членів групи поданий у листі-повідомленні Осипа Данка з 16 січня 1962 року (архів Л. Винара). Стаття про відбуття першої конференції в УВАН появилася в *Свободі* — О.Д (правдоподібно О. Данко-Л.В.) «Конференція українських істориків і дослідників суспільних наук в УВАН у ЗДА», *Свобода,* ч. 175, 13.IX.1963.

Цікаво згадати, що в статті подано важні інформації про пляни І.Л. Рудницького, голови І. Групи, який у другій частині конференції з'ясував «низку організаційних справ та намітив деякі приктичні завдання на розгляд Учасників Конференції. Ухвалено не творити під сучасну пору професійного товариства українських істориків та суспільних науковців, а замість того активізувати видання наукового органу в формі тематичних збірників українською мовою». Як бачимо наші ідеї з 1956 року дискутувалися в колах українських науковців ще в 1962/63 роках. Можна також припускати, що наше повідомлення про підготову «Історіографічних Збірників» Історичної Комісії «Зарева» мало вплив на подібний проєкт І. Лисяка-Рудницького з рамені УВАН.

уже готові. Оформилася Редакційно-видавнича комісія з проф. О. Оглоблином на чолі та д-ром І. Лисяком-Рудницьким, як діловим редактором. Редактором «Історичного Збірника» ч. 1 обрано Всеволода Голубничого. Перший том «Збірника» міг би появитися вже влітку цього року...[25]

Самозрозуміло, що не було жадного сенсу видавати два історичні журнали-збірники і розпорошувати нечисленні сили українських істориків. Я вирішив повністю піддержати ініціятиву І. Лисяка-Рудницького і допомогти йому в реалізації цього важливого задуму, маючи надію, що ми зможемо скоординувати нашу діяльність.

Одне, що мене тоді застановило, це був брак його порозуміння з НТШ, УВУ та іншими науковими установами, а чейже розходилося про видання репрезентативного журналу української історіографії і українознавства. У листі з 12 жовтня 1962 року І. Лисяк-Рудницький просив мене, щоб я став членом Редакційної Комісії і відповідав за матеріяли «середньої/козацької доби української історії» — на це я дав йому свою згоду.[26] Тоді я також писав до голови Історичної Секції УВАН проф. О. Оглоблина, що було б добре, якщо б ми злучили «плян УВАН з пляном Історичної Комісії „Зарева" і спільно видали б збірник».[27] Проте, Рудницький на це не погодився, а О. Оглоблин згодом писав, що «ідею окремого історіографічного збірника «Зарева» варта зберігти й може дещо пізніше — перевести в життя.[28] Тим часом я зустрінувся в Колорадському університеті з проф. С. Гаррісоном Томсоном (S. Harrison Thomson) міжнародної слави істориком і редактором двох престижевих історичних журналів *Journal of Central European Affairs* і *Medievalia et Humanistica.*[29] У відносно корот-

[25] Це повідомлення УВАН і її «Редакційно-видавничої комісії *Історичних Збірників* з початку 1963 р. підписав О. Оглоблин, головний редактор, і такі члени — Любомир Винар, Всеволод Голубничий, Осип Данко, Олександер Домбровський, Мирослав Лабунька, Юрій Лавріненко, Василь Маркусь, Ярослав Пеленський, Іван Лисяк-Рудницький (голова), Олег Федишин (заступник голови для фінансових справ). Архів Л. Винара, мімiоґрафне видання.

[26] Лист І.Л. Рудницького до Л. Винара з 12 жовтня 1962 року (архів Л. Винара). Я мав також застереження, що редактором першого випуску історичного збірника назначено не історика, а економіста В. Голубничого, а також висловив думку, що він доволі догматично може підходити до редаґування журналу. На це Рудницький відписав, що «не може бути мови про те, щоб в „Історичному Збірнику" заводити якусь „диктатуру" редактора поточного тому, в даному випадку кол. Голубничого». Лист Л. Рудницького до Л. Винара з 27 лютого 1963 року (архів Л. Винара).

[27] Лист Л. Винара до О. Оглоблина з 31.X.1962 (архів Л. Винара).

[28] Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 11.XII.1962. Усі листи проф. О. Оглоблина до мене зберігаються в моєму архіві. Також мої листи до проф. О. Оглоблина, він передав на збереження до мого архіву.

[29] Докладніше про життя і наукову творчість Томсона у нашій праці Lubomyr R. Wynar, *S. Harrison Thomson. Bio-bibliography.* (Boulder: University of Colorado, 1963). Професор Томсон знав деяких українських науковців ще з 1930-их років. Він студіював в Оксфордському університеті, а згодом в Карловому університеті у Празі, де запізнався з українськими професорами — істориками з УВУ. Також знав деяких українських учених в Америці з різних наукових з'їздів і конференцій.

кому часі ми зав'язали тісну співпрацю і часто в розмовах порушували різні питання історії України. Томсон уважав, що українські історики повинні мати свій власний журнал на сторінках якого могли б спростовувати фальшиві концепції історії України в совєтських і американських наукових працях, і такий журнал, на його думку безпосередньо спричинився б до піднесення престижу української історіографії на Заході. Його поради також мали вплив на наше рішення започаткувати видання *Українського Історика* під кінець 1963 року.

Ще перед виданням журналу, я обмінювався думками відносно запляннованого видання з Марком Антоновичем, Олександром Оглоблином, Н. Полонською-Василенко, Богданом Винарем, Левом Биковським та іншими дослідниками. Треба ствердити, що більшість з них не вірила, що такий журнал може вдержатися на поверхні життя протягом декількох років, але вони засадничо поставилися позитивно до цеї справи. Тут важливо підкреслити, що спершу я мав на увазі видавати історично-інформативний бюлетень, який не був би в жадному «конфлікті» із запляннованим історичним серійним виданням І. Лисяка-Рудницького — отже тут не ішлося про жадну конкуренцію, а про поширення історіографічно бібліографічної бази української історіографії.

У листі з 25 березня 1963 року до автора цих рядків проф. О. Оглоблин писав:

> Ідея історичного бюлетеню, безперечно, дуже добра. Але знов — таки, чи будуть фонди на це видання. Бо було б неприпустимо видати перше число — й на тому закінчити. Статтю з охотою напишу, але лише тоді коли справа стане цілком реальною.[30]

Подібні застереженя висловлював Марко Антонович, який уважав, що він «не був би схильний починати це видання (журнал — Л.В.) не маючи принаймі забезпечених три числа.[31] Якщо ідеться про нормальне планування будьякого серійного видання О. Оглоблин і М. Антонович та інші мої приятелі мали повну рацію. Але це не були «нормальні часи» — треба було діяти і «проти надії сподіватися» — і я вирішив, без огляду на більш, як незавидну економічну ситуацію, приступити до видання історичного журналу. Сьогодні, з перспективи 25 років, можна сказати, що це був правильний крок, але в 1963 році це мабуть виглядало, як якесь «історіографічне донкіхотство», яке свідчило про тодішню настанову основ-

[30] Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 25 березня 1963 р.

[31] Лист Марка Антоновича до Л. Винара з 1 жовтня 1963 року. Свого часу я пропонував, щоб два випуски журналу «Смолоскип», що появлявся за редакцією Осипа Зінкевича, були відступлені Історичній Комісії Зарева. Проте М. Антонович, уважав, що на таку концепцію ніхто не піде. Натомість він в листі згадував про можливість видавати «додаток» до Смолоскипу. На зважаючи на свої застереження, Марко Антонович, після виходу першого числа «Українського Історика» під кінець жовтня 1963 р., значно допоміг в розповсюдженні нашого видання в Едмонтоні, Монтреалі, Саскатуні і Торонті. Див. лист М. Антоновича до Л. Винара з 18 грудня 1963 року (архів Л. Винара).

ника *Українського Історика*. Це наставлення мабуть об'єктивно віддзеркалене в моєму записнику, в якому я писав таке:

> До сьогоднішнього дня українські наукові установи не спромоглися на видання репрезентативного історичного журналу. Немає сумніву, що дальший розвиток української історіографії у вільному світі великою мірою залежатиме від видання історичного періодика, в якому співпрацювали б історики повязані з НТШ, УВАН та іншими установами. Це мусить бути орган незалежної української історичної думки. На цьому форумі треба піддати науковій критиці тенденційні писання совєтських і західних істориків, в яких історія України представлена в кривому дзеркалі. Там будуть появлятися нові історичні студії, будуть обговорюватися усі важливіші видання присвячені нашій історії. Вже пора мати українським історикам свою власну трибуну для обміну думок, для наукової критики. Мені здається, що для осягненя цієї мети треба буде плисти проти хвиль загального збайдужіння української громади до потреб української історичної науки, треба перебороти упередження багатьох людей, які хоча і займаються історичними дослідами, проте дотепер гальмували працю тих, які загальне добро ставили вище своїх приват. Хай 1963 рік стане роком в якому український історичний журнал стане дійсністю.[32]

Я повністю усвідомлював собі, що реалізація нашого задуму, буде майже неможливою, якщо наші видатні історики не захочуть стати співробітниками журналу, а також, якщо в короткому часі не вдасться розбудувати бодай мінімальної фінансової бази для журналу. Я тоді звернувся до Олександра Петровича Оглоблина написати коротку програмову статтю про завдання українських істориків — і він це зробив. Також Василь Дубровський, Богдан Винар, Роман Климкевич, Михайло Ждан і Наталія Полонська Василенко дали свої статті або рецензії до першого випуску *Українського Історика*, що появився під кінець жовтня 1963 року згідно із моїм редакційним пляном.[33] Також ми тимчасово розв'язали до певної міри фінансову сторінку і друкували *Українського Історика* у чікаґівській друкарні «Української видавничої спілки».[34] Якщо ідеться про назву жур-

---

[32] Мій «Записник» (рукопис), 1 січня 1963 р. Це були так би мовити мої новорічні побажання і постанови на 1963.

[33] У листі до О. Оглоблина з 25 липня 1963 року я писав, що заплянoване видання буде друкувати короткі статті, «хроніку бібліографії і рецензії». Також до уваги взято друкування архівних матеріялів.

[34] Для зменшення коштів друку я зробив тимчасовий договір із Українсько-американською видавничою спілкою в Чікаґо, яка видавала місячник «Самостійна Україна» (видання ОДВУ). Згідно з цим домовленням, друкарня мала друкувати У.І. із поважною знижкою, а за це деякі матеріяли У.І. могли передруковуватися в «Самостійній Україні». І так у жовтневому випуску С.У. (ч. 10 (176)) появилася сторінка-розділ У.І. з таким поясненням: Завдяки співпраці з головою Історичної Комісії «Зарева» п. д-ром Л. Винарем, маємо змогу відкрити в нашому журналі відділ п.з. «Український Історик» (стор. 7). Тут треба сказати, що опісля деякі критики підкреслювали, що У.І. ідеологічно пов'язався з С.У... Це *була фантазія або злобні наклепи,* щоб причепити ярлик «партійности» новонародженому виданню. Ще в 1956/57, опісля в 1963/4 роках я звертався з пропозицією до «Прологу», щоб вони започаткували видання історичних збірників, а в 1960 році у друкарні

налу, яку я вибрав для нашого видання, вона повинна була відзеркалювати характер і зміст У.І., як інформативного видання, яке рівночасно містило б короткі статті на важливі історичні теми, джерельні матеріяли, рецензії і мало також окремий хронікальний відділ. Спершу я також думав над іншими назвами, напр. «Український Історичний Квартальник», «Український Історичний Огляд», а про найранішу назву «Історіографічний Збірник» ми вже згадували. Проте, з уваги, на заплановане видання І. Лисяка-Рудницького з рамені УВАН, я не хотів, щоб наше видання робило враження «конкуренції» із запланованим, але досі незреалізованим, проєктом «Редакційно-видавничої комісії» *Історичних збірників.*

Перший випуск *Українського Історика* всього начислював 24 сторінки. У нашій передмові ми писали:

> Основна мета нашого видання-зазнайомити ширші круги нашого громадянства з історичними дослідами українських і чужинецьких науковців, присвяченими в першу чергу історії України і Східньої Европи.
>
> Будемо старатися всебічно насвітлювати історичну проблематику, наукову діяльність українських і чужинецьких інституцій, інформувати про працю поодиноких дослідників, подавати огляд нових видань і взагалі провадити потічну історичну бібліографію...
>
> Ми хотіли б, щоб «Український Історик» сповняв функцію історичного і інформаційного журналу усіх наших наукових інституцій... Бажаємо, щоб наш журнал став правдивим дзеркалом здобутків нашої історичної науки.[35]

О. Оглоблин в програмовій статті наголосив завдання українських істориків на Заході, зокрема завдання «Українського Історика», який повинен «зберігати кращі традиції української історіографії» і «тримати зв'язок зі світовою історичною наукою взагалі й зокрема в країнах свого поселення»[36]. Не зважаючи на «куцість» першого числа «Українського Історика», воно знайшло позитивний відгук серед громадськости. Характеристичний відгук Марка Антоновича, який писав «Учора отримав висланий Вами пакунок *Українського Історика.* Журнал дуже гарний і Ви мені розвіяли остаточні сумніви. Таке варто втримати і поширити»[37] — подібних листів було більше, а це значило, що *Український Історик* ставав на тверду основу і мав перед собою перспективи дальшого розвитку. Якщо взяти до уваги, що заповіджений історичний збірник І. Лисяка-Рудницького не

«Визвольного Шляху» видруковано перше серійне видання Історичної Комісії «Зарева». Отже я звертався до різних видавництв, без уваги на їхні ідеологічні або політичні настанови. На цьому місці належиться признання тодішньому управителеві друкарні п. М. Панасюкові і п. І. Петручкові за їхню технічну допомогу у виданні *Українського Історика* в 1963/64 роках.

[35] «Від редакції», *Український Історик,* ч. 1, 1963, стор. 1 (стаття не є підписана, автором був основник і редактор У.І.).

[36] Олександер Оглоблин, «Завдання української історіографії на еміґрації», *Український Історик,* ч. 1, 1963, стор. 2.

[37] Лист Марка Антоновича до Л. Винара з 12 грудня 1963 р. Тут треба також пригадати, що М. Антонович передав певну суму грошей на дальше видання У.І., що залишилися на цілі *Розбудови Держави*, яка також не відновилася.

появився, тоді бодай для мене було ясно, що наш журнал у короткому часі стане правдивим історичним журналом і поширить свою автуру і зміст. Звичайно не всі були захоплені нашим почином. Про це я довідався від Олександра Петровича Оглоблина, який писав, що *Український Історик*, здається, вже робить шум. Правда, «молоді» (на увазі мається І.Л. Рудницького і його співробітників — Л.В.) ще мовчать — принаймні до мене не відзиваються, але відчуваю, що там лютують і на Тебе і на мене (хоч би за статтю). Зате, маю відгуки декого із «старших» істориків: навіщо, мовляв, було розбивати сили... Лякатися цього шуму на треба, але це покладає на Тебе особливу відповідальність за майбутнє журналу».[38] Критики журналу, не могли розуміти, що мені розходилося про серійне видання, в якому могли б співпрацювати члени НТШ і УВАН та інших наукових установ — і тут не було виходу, який був би для всіх задовільний. Саме тому, від самого початку, ми змагали до започаткування *незалежного журналу* української історичної думки. Ці міркування, в короткому часі, спричинилися до організації Українського Історичного Товариства, що фірмувало «Українського Історика», починаючи від четвертого числа журналу в 1964 році.

Без перебільшення можна сказати, що 1964 рік був критичним роком для нашого журналу — тоді рішалася його доля, якщо мова про його існування і розвиток або його кінець. Ми уважали, що в першу чергу треба поширити круг співробітників і оформити редакційну колеґію, а заразом намагатися розбудувати матеріяльну базу. Дальше перед нами стояла справа фірмування журналу — це було пов'язане з організацією товариства істориків, про потребу якого ми ще писали в 1956 і пізніших роках.

Якщо йшлось про Редакційну Колеґію *Українського Історика* я звернувся спершу до тих учених, які розуміли вагу незалежного історичного

---

[38] О. Оглоблин до Л. Винара, лист з 14 січня 1964 р. Проте пізніше, Олександер Петрович писав, що я викликав проти себе «цілу бурю», зокрема «Українським Істориком», який вони уважають за спробу підриву «Історичного Збірника« УВАН... Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 22-23.IV.1964. Звичайно це були *неоправдані* закиди І. Лисяка-Рудницького. Я за всяку ціну старався йому допомогти в реалізації «Історичних збірників» і входив до його редколеґії, а також вислав мої праці і рецензії до друку в заповідженому журналі. Вже після виходу перших двох випусків «Українського Історика», І.Л. Рудницький писав «По-перше прошу Вас, щоб Ви заздалегідь дали Вашу згоду залишитися надалі членом Комісії» а також просив, щоб я взяв на себе «справу зорганізування Конференції 1965 р., що могла б бути присв'ячена питанням історії козаччини та „середньої доби" української історії». Лист І.Л. Рудницького до Л. Винара з 9 липня 1964 року. На обидві ці пропозиції я погодився, а також зорганізував четверту річну конференцію українських істориків і дослідників суспільних наук, що відбулася 12-го червня 1965 року в будинку УВАН. Не зважаючи на мою допомогу в діяльности УВАН, дуже можливо, що І.Л. Рудницький мав жаль за мою ініціятиву і видання «Українського Історика». Ці жалі і нарікання не мали жадної серйозної основи, а неспроможність видати бодай перший випуск — «Історичного збірника» безпосередньо свідчить про недотягнення в праці ініціяторів цього видання. Мабуть було забагато «бюрократії», а це може угробити будь-яку конструктивну ідею.

журналу, а в першу чергу професорів УВУ і співробітників Історичної Комісії «Зарева». І так у черговому випуску У.І. ми вже мали Редакційну Колеґію, що складалася з таких членів: Марко Антонович, Василь Дубровський, Богдан Винар, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Олександер Оглоблин і Наталія Полонська-Василенко (Український Історик, ч. 2-3, 1964). У наступному числі (ч. 4, 1964) членами Редколеґії стали Олександер Домбровський і Ярослав Пастернак, а в 1965 році Теодор Мацьків. Оснування Редакційної Колеґії було в тому часі конечністю — участь в її праці таких заслужених істориків і археологів, як О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Ярослава Пастернака відразу давала солідну підставу для дальшого розвитку журналу, а заразом вказувала, що *Український Історик* це не лише справа його засновника — але за його долю відповідають також видатні вчені, представники різних ґенерацій істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін.

Треба зазначити, що в 1963 році ми вже мали деякий досвід в організації наукових і професійних товариств. На увазі маємо «Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство», а ще раніш у 1960 році постала «Українська Американська Асоціяція Університетських Професорів». Проте, справа організації незалежного історичного товариства в тому часі була доволі скомплікованою справою з огляду на НТШ і УВАН, які хоч не жили мирно, однак не бажали, щоб поза ними існували інші українознавчі наукові установи. Проте автор цих рядків і Олександер Петрович Оглоблин, по інтенсивному обміні думками, прийшли до висновку, що таке товариство треба зорганізувати. І тут, як своєчасно ми згадували, «Український Історик» безпосередньо причинився до організації нового історичного товариства. Треба згадати, що професори Н. Полонська-Василенко і В. Дубровський та О. Домбровський піддали думку, щоб члени Редакційної Колеґії У.І. стали також членами Ініціятивної Групи УІТ[39] і цю про-

[39] Тут треба згадати, що не всі співробітники журналу радили в 1964 році творити редакційну колеґію. Наприклад проф. О. Оглоблин в цій справі писав таке: «Отже, справа „Українського Історика". Дуже добре що він переходить на нормальний журнальний формат: так буде солідніше. Не думаю щоб наразі треба було творити редколегію: хай журнал стане на ноги, зміцниться — отоді можна буде й редколегію завести, і я радо візьму в ній участь. ...І взагалі поки-що досить головного редактора. З свого боку, охоче виконуватиму обов'язки помічника в цій справі — без оголошення і зайвої реклями». Лист О. Оглоблина до Л. Винара з 1 березня 1964 року. Натомість проф. Наталія Полонська-Василенко уважала, що створення Р.К. потрібне і писала, що з охотою стає членом колеґії. Див. листи Н. Полонської-Василенко до Л. Винара з 26 лютого 1964, *Український Історик*, ч. 2-4, 1983, стор. 63.

Проф. Н. Полонська-Василенко писала: «Вашу думку про заснування Т-ва (Українського Істор. Тов. — Л.В.) цілком підтримую, і 14.IX. буду в Мюнхені й поговорю з проф. Курінним... Я гадаю можливим перетворити редакцію (редакцію У.І. — Л.В.) на ініціятивну групу (УІТ — Л.В.) Лист Н. Полонської-Василенко до Л. Винара, 15.IX.1964. Проф. В. Дубровський ентузіястично піддержав справу організації УІТ, а заразом писав, що „це дало б титул журналу" У.І.». Лист В. Дубровського до Л. Винара з 1 вересня 1964 р. подібно дораджував О. Домбровський. Листи інших членів Ініціятивної Групи УІТ, Я. Пастернака, М. Чубатого, о.

позицію ми прийняли з тим, що значно поширили гурт ініціяторів УІТ.[40] Можна ствердити, що за малими вийнятками, історики, до яких я звертався в справі організації УІТ, зайняли позитивне становище і включилися в підготовчу працю,[41] а також інформували своїх знайомих про постання Ініціятивної Групи УІТ. Треба також підкреслити, що майже усі члени І.Г. були членами НТШ або УВАН, отже вже це виключало будь-яку нечесну конкуренцію УІТ з нашими головними науковими установами. Крім того наші переговори з НТШ і УВАН у справі координації діяльности істориків і видання *спільного* журналу «Українського Історика», що його мали б фірмувати УІТ, НТШ і УВАН повністю з'ясовує наш погляд на вищевидвигнене питання.[42] Ми трохи довше зупинилися над цими справами, щоб їх по змозі, насвітлити об'єктивно, так, щоб майбутній дослідник розвитку української історіографії на Заході, мав перед собою правдиві факти, і міг об'єктивно насвітлити цю проблематику.

У четвертому числі *Українського Історика* видруковано комунікат Ініціятивної Групи УІТ, в якому наголошено потребу об'єднувати істориків, а також прихильників історичної науки, нотувати і виправляти фальшиві й тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях, що поя-

---

Іринея Назарка, І. Каменецького видрукувані в «Архівні матеріяли до історії УІТ», *Український Історик*, том 22, ч. 1-4, 1985, стор. 190-199.

[40] Членами Ініціятивної Групи УІТ стали (подаємо в поазбучному порядку): Марко Антонович, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Петро Курінний, Михайло Міллер, о. Іриней Назарко, Олександер Оглоблин, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко і Микола Чубатий.

[41] В архіві УІТ знаходяться наші листи до різних науковців в справі організації УІТ. Для прикладу наведемо уривки мого листа до проф. І. Витановича, які віддзеркалюють наше наставлення до УІТ: «Саме тепер обговорюється питання створення Українського Історичного Товариства, яке фірмувало б видання *Українського Історика*. У зв'язку з цим хочу попросити Вас про ласкаву участь в Ініціятивній Групі УІТ... Не є таємницею, що переживаємо кризу історичних дослідів, а тому таке товариство з власним історичним журналом зможе причинитися до дальшого розвитку української історіографії у вільному світі» — Лист Л. Винара до І. Витановича з 24.X.1964 року.

[42] З УВАН переговорював д-р Марко Антонович (з проф. В. Міяковським) і я з проф. О. Оглоблином, головою Історичної Секції УВАН. Я також переговорював справи спільного видання *Українського Історика* з проф. В. Кубійовичем, головою НТШ в Европі і редактором *Енциклопедії Українознавства*. Важливо тут подати думки В. Кубійовича. Він писав таке: «А тепер до найважливішої справи — Вашої пропозиції, щоб журнал видавали спільно НТШ, УВАН, УІТ (пишу за абеткою). Я є в принципі за тим і про це писав кілька днів тому проф. О. Оглоблинові. Поки пущу цю справу в рух хочу її обговорити з Вами... В принципі я за об'єднання українських наукових сил й «Український Історик» міг би бути (побіч «ЕУ») першим доказом такого об'єднання». Лист В. Кубійовича до Л. Винара з 28 жовтня 1966 року, *Український Історик*, т. 24, 1987, стор. 142. Не з нашої вини ця ідея не зреалізувалася, але професори В. Кубійович, В. Міяковський, І. Лисяк-Рудницький і інші, які спершу критично ставилися до У.І., не лише стали співробітниками нашого журналу, але також стали членами Українського Історичного Товариства. Ці факти промовляють самі за себе.

вляються в СССР і на Заході, а також «видавати і розбудовувати історичний журнал «Український Історик» і допомагати у виданні праць з історії України».[43]

У тому часі ми значно збільшили число співробітників журналу, а поява комунікату в справі організації історичного товариства з 17 іменами істориків і дослідників суспільних наук, які репрезентували різні ґенерації українських науковців, значно скріпили позиції *Українського Історика.* 1 березня 1965 року у висліді референдуму 45 членів-основників постало Українське Історичне Товариство. Немає сумніву, що *Український Історик* дістав солідну базу для своєї розбудови, а українська історична наука в діяспорі започаткувала новий етап свого розвитку. З перспективи 25 років, сьогодні можемо ствердити, що це був правильний і самозрозумілий крок ініціяторів УІТ, якщо узяти до уваги тодішний стан нашої історіографії. і тут можемо повторити це, що ми писали вже давніше, а саме:

> У всіх цих починах нам присвічувала лише одна основна ідея-причинитися до поновного ренесансу української історичної науки та виконати свій священний обовязок перед українською і світовою наукою й перед українським народом.[44]

У 1960-их роках ми були прямими спадкоємцями кращих традицій української національної історіографії і тим самим причинилися безпосередньо до її дальшого розвитку. У першому «Обіжному листі» з 28 травня 1965 року ми писали:

> Офіційним органом УІТ є історичний квартальник *Український Історик.* Цей журнал плянуємо розбудувати — так, щоб став репрезентативним органом української історичної науки у вільному світі.[45]

Ці пляни у відносно короткому часі були зреалізовані й *Український Історик* став репрезентативним журналом української історичної науки.

Розвиток *Українського Історика* можна поділити на три основні періоди: *Початковий етап,* що охоплював роки 1963 до 1964 включно. Перші три числа У.І. появилися у формі бюлетеню Історичної Комісії Зарева і тому наголос ставлено на інформаційні і бібліографічні матеріяли. Четверте число вже появилося у 1964 році з рамені Українського Історич-

---

[43] «Українське Історичне Товариство (Комунікат)», *Український Історик,* том І, ч. 4, стор. 1.

[44] Л. Винар, *Десятиліття «Українського Історика», цит. пр.,* стор. 15.

[45] «Обіжний лист УІТ», ч. 1, *Український Історик,* том 2, ч. 1-2, 1965, стор. 90. Першу Управу УІТ вибрано в такому складі: проф. д-р Олександер Оглоблин — голова, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко — заступник голови, доц. д-р Любомир Винар — секретар і скарбник. Члени Управи: д-р Олександер Домбровський, проф. д-р Ігор Каменецький, проф. Василь Дубровський, проф. д-р Володимир Кисілевський, д-р Роман Климкевич, проф. д-р о. Іриней Назарко, проф. д-р Ярослав Пастернак, проф. д-р Микола Чубатий. Проф д-р Ілля Витанович, проф. Михайло Ждан і доц. інж. Левко Биковський стали членами Контрольної Комісії. Як бачимо, членами Управи і Редакційної Колеґії У.І. були науковці, які також були членами НТШ і УВАН, а деякі з них професорами УВУ.

ного Товариства, як історичний журнал. У тому часі покликано до життя першу Редакційну Колеґію, що складалася з істориків, дослідників допоміжних історичних і суспільних наук. Тоді журнал формував своє тематичне обличчя. Також треба підкреслити, що У.І. безпосередньо спричинився до організації Ініціятивної Групи УІТ і тим самим до постання першого товариства українських істориків і дослідників споріднених історичних дисциплін в 20-ому столітті. У тому часі скріплено, до деякої міри матеріяльну базу журналу і зорганізовано перші представництва *Українського Історика.*[46]

Другий, *основний період* розвитку *Українського Історика* охоплював роки 1965 до 1985 включно — це був час нагального росту нашого історичного журнала, в якому бачимо поширення тематики УІ, поширення кола співробітників і загальне визнання журнала в українських і неукраїнських наукових колах. У тому часі стають членами Редакційної Колеґії о. д-р О. Баран, д-р Юрій Бойко, д-р О. Ґерус і д-р Т. Гунчак. У 1972 році з нагоди 10-ліття У.І. ми могли ствердити, що *Український Історик* має основне значення в дальшому розвитку української історичної науки. Журнал є рівночасно лучником усіх ґенерацій українських науковців, а також форумом співпраці для неукраїнських істориків. У журналі беруть участь визначні наукові сили, а поруч з ними й молоді історики. Статті з *Українського Історика* реєструються в «Гісторікал Абстрактс» — найповажнішому міжнародному бібліографічному виданню й інших бібліографічних довідниках».[47]

Висновки Президії були зовсім вірні — *Український Історик* уже в 1970-их роках здобув репутацію одного з найповажніших українських наукових журналів. Тоді також розбудовано дальше сітку представництв У.І., які причинилися, у значній мірі, до розбудови фінансової бази журнала.[48] Ця нагальна розбудова УІ також причинилася до збільшення членства УІТ і до започаткування інших серійних і несерійних видань Товариства.[49] У

---

[46] У 1964 році основано представництва У.І. в Монтреалі (Марко Антонович), Едмонтоні (М. Фляк), Лондоні (В. Бондаренко), Парижі (А. Жуковський), і Австралії (С. Міщук). Представництва причинилися до розбудови мінімальної фінансової основи У.І., яка не покривала усіх видатків зв'язаних із друком і експедицією журналу. Цей недобір покривав ініціятор У.І.

[47] О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар, «Звернення до українського громадянства і установ. Десятиліття „Українського Історика", 1963-1973», *Український Історик,* том IX, ч. 1-2, 1972, стор. 6.

[48] У тому часі Представництво У.І. на Европу очолив д-р О. Вінтоняк, а згодом Ф. Кордуба, директор друкарні «Логос» де друкувався журнал. З інших представництв треба згадати Вінніпеґ (о. д-р О. Баран), Ню-Йорк (д-р О. Домбровський), Торонто (мґр. Василь Верига, опісля мґр. К. Микитчук), Філядельфія (д-р Роман Кос), Кольорадо і Каліфорнія (інж. Лев Биковський), Монтреаль-Квебек (д-р Р. Сербин, опісля п. мґр. М. Антонович), Фльоріда (д-р Роман Климкевич), Клівленд (В. Сторожинський, згодом д-р С. Воляник), Чікаґо (мґр. Мирон Приймак). В Австралії Представництво У.І. очолив інж. Р. Федевич. Без перебільшення можна ствердити, що деякі представники виявили велику ініціятиву в розповсюдженні У.І. — вони були будівничими нашого журналу і причинилися до його росту.

[49] Для прикладу згадаємо серії «Історичні монографії», «Історичні студії», «Українські вчені», «Мемуаристика», «Грушевськіяна» та інші.

тому часі ми понесли незаступимі втрати в наших співробітниках і приятелях *Українського Історика.*[50] Про тематичний профіль журнала згадаємо пізніше. Тут лиш зазначимо, що в У.І. в тому часі співпрацювали також неукраїнські вчені, а статті часами друкувалися англійською і німецькою мовами.

У 1985 році, відзначаючи 20-ліття Українського Історичного Товариства, започатковано найновіший період розвитку У.І. У «Зверненні» УІТ читаємо:

> Зокрема бажаємо звернути увагу на довголітнє видання *Українського Історика* — єдиного нашого історичного журналу поза межами України, який є речником української національної історіографії. Починаючи 1985 роком, *Український Історик* став історично-українознавчим журналом і значно поширив свою тематику. Протягом 20-літньої діяльности УІТ видало цілий ряд історичних публікацій українською і англійською мовами, включно з першим *Історичним Атласом України.* УІТ ініціювало і брало участь у численних наукових конференціях в Америці, Канаді і Европі та внесло немалий вклад у відродження української національної історіографії...[51]

Ми вирішили поширити тематику *Українського Історика*, який став журналом історії і наукового українознавства. Тоді також переведено реорганізацію Редакційної Колеґії журнала.[52]

[50] За перших десять років УІТ померли проф. Я. Пастернак, проф. В. Міяковський, проф. Н. Полонська-Василенко, проф. Ілля Витанович, д-р Петро Ісаїв та інші співробітники. З великих приятелів У.І. згадаємо Осипа Навроцького, д-р Костя Паньківського, архиєпископа Івана Бучка, проф. П. Сиротюка, інж. Василя Проходу, проф. Івана Розгона, проф. Юліяна Каменецького, інж. Миколу Фляка, проф. М. Заклинського, д-ра Теодора Рожанковського та інші. Вістки про співробітників УІ і членів УІТ, які вмерли, систематично друковано в *Українському Історику* в розділі хроніки.

[51] «Звернення з нагоди 20-річчя Українського Історичного Товариства, 1965-1985», *Український Історик,* том XXII, 1985, стор. 7.

[52] У зв'язку із тематичним поширенням У.І. в повідомленні УІТ читаємо: «Реорганізацію журналу переведено на пропозицію Любомира Винара, основника журналу і його головного редактора. *Український Історик* появляється під редакцією Л. Винара і М. Антоновича. До Редакційної Колеґії в 1985 входять такі члени: Олександер Баран (історія церкви, історія Козаччини), Богдан Винар (історія економічних наук, демографія); Олександер Домбровський (рання історія України, історія релігійних рухів); Юрій Бойко (історія літератури, історія культури); Тарас Гунчак (історія 20-ого століття, українсько-жидівські зв'язки); Олег Ґерус (новітня історія України, українці в Канаді); Аркадій Жуковський (історія церкви, історія культури, середньовіччя); Теодор Мацьків (історія козаччини, українсько-польські зв'язки); Ігор Каменецький (політичні науки, совєтознавство, українсько-німецькі зв'язки); Всеволод Ісаїв (соціологія, етнічні дослідження), Олександер Оглоблин (усі періоди історії України, допоміжні історичні дисципліни); В. Омельченко (архіви); Богдан Рубчак (історія літератури, етнографія); Орест Субтельний (новітня історія України, доба Мазепи); Теодор Цюцюра (історія права, політичні науки) Дмитро Штогрин (бібліографія, літературознавство), «Від Редакції», *Український Історик,* том XXII, 1985, стор. 245.

Цей найновіший період *Українського Історика* безпосередньо нав'язує до традиції історичного українознавчого журнала *Україна*, що появлявся під загальною редакцією Михайла Грушевського і виходив з рамени Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Звичайно, УІТ, не розпоряджає задовільними фондами, щоб *Українського Історика* перемінити в двомісячник, але саме тепер робимо заходи, щоб значно поширити відділи архівних матеріялів, історичної документації, мемуаристики і бібліографії. Треба також відзначити, що в тому році також створено два редакційні бюра — одне в Америці, друге в Канаді. Тепер виринає питання про причини цеї реорганізації. Вона безпосередньо в'яжеться із жалюгідним станом української історіографії в совєтській Україні. Наслідком руїнницького процесу русифікації науки і культури, українська наука в Україні в ранніх 1930-их роках була знищена. Історичне минуле українського народу було засуджене російсько-комуністичною владою і українськими партійними істориками-апаратчиками, на історичне небуття. Також на Заході дуже часто насвітлюють український історичний процес в дусі російської або совєтської схеми історії України — усі ці явища вийнятково загрозливі для правдивого насвітлення історичного розвитку українського народу і його суспільних інституцій. Ми уважали, що включення в тематику *Українського Історика* ділянки інших українознавчих наук, звичайно в історичному контексті їхнього розвитку, причиняться до поширення історично-дослідчої бази журнала.

Тут треба також наголосити тісну співпрацю між Редакцією У.І. і Управою УІТ. У всіх трьох вищенаведених періодах розвитку *Українського Історика* бажаємо підкреслити вийнятковий вклад праці проф. Олександра Оглоблина і д-ра Марка Антоновича, а в початках журнала проф. Н. Полонської-Василенко. Вони завжди служили своїми порадами, критикою і якнайближчою співпрацею. Крім того треба згадати, що Марко Антонович довгі роки був також мовним редактором У.І.

На цьому місці містимо статистичне зіставлення *Українського Історика* за роки 1963 до 1987 включно, яке дає ясну картину «числового» сторінкового росту журнала із наголошенням трьох бібліографічних категорій: статтей, джерельних матеріялів і видрукованих рецензій. У зіставленні не подано матеріялів поміщених в розділі «Хроніка», які становлять інтеґральну частину журнала.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК», 1963-1987

Роки	Числа	Статті/матеріяли	Рецензії	Число сторін
1963-1966	1-12	89	44	606
1967-1970	13-28	84	142	1137
1971-1974	29-44	98	111	1353
1975-1978	45-60	90	78	1114
1979-1983	61-80	79	59	1201
1984-1987	81-96	103	54	1133
Разом	96	543	488	6544

Протягом 24 років пересічна кількість друкованих сторінок *Українського Історика* виносить 276.6 сторінок на рік. Якщо взяли до уваги незадовільну матеріяльну основу УІ, тоді можна справді говорити про «мале чудо» безперебійної появи *Українського Історика* протягом останніх 25 років.

Свого часу виринула думка видавати тематичні випуски журналу. Наразі її не зреалізовано, але, натомість, час до часу друкувалися спеціяльні випуски У.І. присвячені окремим подіям, особистостям або історичним явищам.[53] Можливо, що в майбутньому справа тематичних випусків У.І. ще раз буде розглядена і позитивно вирішена.

Заки перейдемо до обговорення структури і змісту *Українського Історика* треба підкреслити ролю меценатів і передплатників, які в міру можливого, розбудовували фінансову основу журналу. Без їхнього вирозуміння і жертвенної допомоги було б неможливо вдержати це видання протягом 25-и років.

ЗМІСТ І СТРУКТУРА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Основним завданням *Українського Історика* було стати журналом української національної історіографії, в якому могли б співпрацювати представники різних ґенерацій українських істориків, що могли б друкувати праці з різних періодів і ділянок української історії. Також у журналі ми містили критичні статті і рецензії в яких нотовано і аналізовано фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в совєтській історіографії і працях західних істориків і совєтознавців. Звичайно, зміст *Українського Історика* залежить у значній мірі від співробітників журналу. І тут треба ствердити, що об'єднати біля У.І. представників різних наукових ґенерацій й історіографічних напрямків, не було легким завданням. Якщо ідеться про ранній період розвитку У.І., який безпосередньо пов'язаний із організацією Українського Історичного Товариства, ми запросили до співпраці цілий ряд видатних дослідників, але деякі науковці бажали, щоб ми стали частиною УВАН або НТШ і тоді журнал можна б видавати з рамені одної або другої установи.[54] Про наші намагання спільного видання У.І. (НТШ, УВАН і УІТ) ми вже писали раніше. Тут лиш згадаємо, що у відносно короткому часі критики *Українського Історика*, як незалежного історичного журналу, стали співробітниками журналу і членами УІТ. Це було значним успіхом, якщо ідеться про дальший ріст і популяризацію

[53] Із спеціяльних випусків У.І. згадаємо: том 3, 1966 присвячений М. Грушевському з нагоди 100-ліття з дня народження; том 4, 1967 присвячений 50-річчю Української Національної Революції; том 10, 1973 присвячений 100-літтю НТШ; том 7, 1970 присвячений 70-літтю О. Оглоблина; том 19/20 присвячений Дм. Дорошенкові, В. Липинському і М. Слабченкові і том 21 присвячений М. Грушевському з приводу 50-річчя смерти. Також треба згадати, що деколи окремі внутрішні частини У.І. були присвячені окремим подіям або особам.

[54] Наприклад В. Міяковський у листі до Л. Винара з 3.VII.1966 писав, що співпраця УІТ з УВАН «необхідна, конечна, але у формі діяння УІТ в рямцях УВАН. Наш двополіл УВАН-НТШ — є справжнє нещастя, яке відкриває двері до дальших

журнала серед різних наукових кіл і установ.[55] Проте були і є також деякі труднощі. Представники наймолодшої ґенерації науковців через незадовільне опанування української мови й історичної термінології, рідко надсилали свої праці до УІ, а також були випадки, що вони просили перекладати їхні дослідження з англійської мови на українську. З перспективи 25 років можна ствердити, що ми позитивно розв'язали «мовну проблему» в журналі. Тепер в *Українському Історику* друкуються матеріяли в українській, англійській і німецькій мовах. Звичайно більшість матеріялів друкується українською мовою.

Український Історик перейшов протягом 25-и літнього розвитку значну еволюцію від історично-інформативного бюлетеню до обширного історичного і українознавчого журналу. Тематика журналу різноманітна і охоплює усі періоди української історії, різні допоміжні історичні дисципліни, суспільні і гуманістичні науки, які мають безпосереднє відношення до історичної проблематики.

З археології, ранньої і середньовічної історії появилися в У.І. статті таких дослідників, як Я. Пастернак, М. Чубатий, М. Ждан, О. Домбровський, Б. Винар, о. І. Назарко, О. Пріцак, М. Андрусяк, Юрій Книш, Дм. Олянчин, Ю. Шевельов та інших дослідників. Дослідженню козацької доби присв'ятили свої праці Ол. Баран, Ол. Оглоблин, Л. Винар, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний, Сенютович-Бережний, О. Ґерус та інші дослідники. З дослідів 19 і 20 століття згадаємо праці М. Антоновича, Ол. Оглоблина, І. Каменецького, В. Кисілевського, В. Міяковського, В. Маркуся, Л. Шанковського, Л. Биковського, Р. Сербина, О. Ґеруса, Ю. Бойка. Б. Боцюркова, А. Жуковського, Е. Вайнота, І. Витановича, О. Вінтоняка, Т. Приймака, Ст. Горака, Д. Дунна, Ю. Лавріненка, Івана Л. Рудницького, В. Кубійовича, Н. Лобковіца, Б. Мартоса, А. Пе-

---

поділів» (Архів УІТ). Подібні думки у 1965 році висловив Юрій Лавріненко (Дивнич), мовляв «Я вважаю, що УІТ мусіло б бути в системі УВАН, як автономна одиниця... Моє прохання до Вас — наближайте поволі віз УІТ до УВАН! Нам треба єднатися, бо розпорошимо сили й пропадем. При першій нагоді постараюся дати Вам щось до журналу. Може потім до УІТ пристану». Лист Юрія Лавриненка до Л. Винара з 3 квітня 1965 (Архів УІТ). У відносно короткому часі В. Міяковський, Ю. Лавріненко, Іван Лисяк-Рудницький та інші науковці, які спершу з резервою ставилися до У.І. і УІТ стали членами історичного товариства і співробітниками У.І.

[55] Ми завжди запрошували до співпраці в У.І. різні установи і поодиноких учених. Для ілюстрації наведемо звернення Івана Лисяка-Рудницького до співробітників «Сьомої Річної Конференції істориків і суспільствознавців УВАН» з 6 серпня 1969 р. Він писав: «Вже раніше було висловлено з різних сторін бажання, щоб закріпити досягнення Конференції публікацією її матеріялів. Назустріч цьому бажанню пішов редактор журналу *Український Історик*, проф. Любомир Винар, що теж був активним учасником конференції. Згідно з цим домовленням порішено на нараді, що матеріяли Конференції (доповіді та коментарі) будуть надруковані в *Українському Історику*», (Архів УІТ). Ми також запропонували усім українським науковим установам і Науковій Раді при СКВУ надсилати матеріяли для поміщення в «Науковій хроніці» У.І. Все це вказує на нашу добру волю і бажання співпраці з різними установами.

каря, Я. Рудницького, Ол. Стовби, Б. Цюцюри, Л. Винара, Т. Гунчака, П. Юзика, і багато інших дослідників. Треба підкреслити, що багато місця в У.І. відступлено публікації архівних матеріялів і спогадів. Різноманітність тематики *Українського Історика* відзеркалена у його понад 40-ка постійних тематичних розділів і рубрик. Наступна хронологічна-тематична таблиця відзеркалює багатопляновість *Українського Історика* і його тематику.

ХРОНОЛОГІЧНО-ТЕМАТИЧНА ТАБЛИЦЯ У.І., 1963-1988

Дата впровадження розділу	Назва розділу	Дата впровадження розділу	Назва розділу
1963	З архіву	1963	Про згаслих
1963	Огляди, рецензії	1963	Хроніка
1963	Бібліографія	1964	Біографія
1964	Геральдика і сфрагістика	1964	Ювілеї
1964	Мемуаристика	1964	Дискусія
1966	Наукові конференції	1966	Бібліографічні нотатки
1967	Різне	1967	Дискусія і полеміка
1969	Наукові установи	1970	Українські вчені
1970	Воєнна історіографія	1971	Українська еміґрація
1972	Грушевськіяна	1972	З історії мови
1974	Історія студенства	1974	Рецензійні статті
1976	Україніка	1978	Методологія
1974	Симон Петлюра	1980	Історичні джерела
1981	Історична документація	1981	Історіографія
1982	Канадські студії	1982	Періодизація і термінологія
1982	Михайло Слабченко	1983	Н. Полонська -Василенко
1983	«Київська старина»	1984	Володимир Антонович
1984	Автобіографічні матеріяли	1985	Олег Кандиба-Ольжич
1986	Літературознавство	1986	Шевченкознавство
1987	Мазепіяна	1987	Друга Світова Війна
1987	Джерела до історії церкви	1987	Українське шкільництво
1988	1000-ліття Хрещення України	1988	Історія української преси

У предметній статистичній аналізі друкованих матеріялів у журналі показується, що найбільше статтей з різних аспектів історії України присвячено 20 і 19 стол., опісля йде козацька доба й рання і середньовічна історія. Також матеріяли з специфічною ювілейною тематикою вміщувалися під окремими розділами, а часами окремі томи *Українського Історика* були присвячені окремим подіям, особам або установам. Два томи журналу присвячено життю і діяльности Михайла Грушевського (1966 і 1984), у 1973 році один том присвячено 100-літтю НТШ, а у 1967 році появилося

ювілейне тематичне число У.І. присвячене 50-річчю Української Національної Революції. У 1970 появився ювілейний том У.І. відзначуючи 70-ліття голови УІТ проф. Олександра Оглоблина, а в 1982/83 роках появився том журналу з відзначенням пам'яті і творчости істориків Дм. Дорошенка, В. Липинського і М. Слабченка. У 1984 році появився окремий том журналу з матеріялами присвяченими життю і діяльності д-ра Олега Кандиби-Ольжича, видатного археолога і провідного політичного діяча і провідника протинімецького підпілля в 1940-их роках, який згинув у німецькому концентраційному таборі в 1944 році. Тут треба підкреслити одну важливу рису цих спеціяльних випусків У.І. — вони містили новий ще досі неопублікований архівний матеріял і нову інтерпретацію досліджуваних явищ і історичних діячів. Також треба підкреслити, що в У.І. систематично досліджується життя і творчість найвидатнішого українського історика і організатора наукового життя акад. М. Грушевського (відділ «Грушевськіяна»), який був чомусь забутий іншими науковими установами, а часами несправедливо осуджуваний деякими науковцями.[56] Ми уважали нашим науковим обов'язком стати в обороні тих наукових діячів, які вже відійшли від нас і не мають змоги оборонити свою наукову і національну честь перед різними тенденційними нападами у совєтській Україні і в українській діяспорі.

На окрему увагу заслуговують статті і рецензії, в яких насвітлено фальсифікацію українського історичного процесу совєтськими і західними істориками. У 1978 році з нагоди 15-ліття *Українського Історика*, Олександер Оглоблин, тодішний голова УІТ, дав таку характеристику стану історичної науки в совєтській Україні:

> Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання. Не лише окремі теми й важливі проблеми відсувалися й скреслювалися з плянів наукових інституцій, а й цілі періоди історії України (фактично всі, аж до революції 1917 року) наглухо закривалися для українського дослідника, переходячи в монопольне володіння істориків російських. Монографічні дослідження, твори індивідуальної праці історика, майже повністю зникли. Їх заступили т. зв. «колективні праці», часто-густо низькопробної вартости... Наслідком цього руїнницького процесу, українська історична наука на Батьківщині перестала існувати. 50-мілійонова нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена, брутально й цинічно, на історичне небуття... У світлі цього, 15-літня діяльність УІТ-УІ та її перспективи виглядають тепер інакще, ніж це було раніш. Хоч ми зробили ще небагато, але воно вже стало і буде ще більшим, бо воно тепер єдине.[57]

---

[56] Президія УІТ станула в обороні наукової чести М. Грушевського у зв'язку із твердженням Омеляна Пріцака, керівника катедри історії України ім. Михайла Грушевського і директора УНІГУ, що Грушевський спричинився своєю науковою і політичною діяльністю «у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії» — дивись лист до проф. Юрія Шевельова «У справі наукової конференції М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-2, 1986, стор. 137-138.

[57] Олександер Оглоблин, «Завдання української історіографії», *Український Історик*, ч. 4, 1978, стор. 63.

У 1983 році ми ще раз наголошували потребу рішучого виступу «проти фальсифікації українського історичного процесу совєтськими істориками і їхньої штучної схеми історії України і Східньої Европи, створеної офіційними комуністичними декретами в Москві і Києві».[58] Ми вказували на фальшивість концепції — міту т. зв. «древнерусской народности», яка була втіленням схеми дореволюційної російської історіографії з її гіпотезою про «загально російську історію», яка включала також історію України і Білорусі. Ми також аналізували і піддали гострій критиці русифікацію української історії, культури і мови в совєтській Україні, яка знаходила своє довершення в російській історично-політичній гіпотезі про «нову історичну спільноту — совєтський народ» із своїм центром у Москві, що твориться наслідком процесу «злиття націй» в совєтській багато-національній державі. Саме на сторінках У.І. ми містили чимало матеріялів присвячених тим центральним історичним темам. Сьогодні з перспективи часу і в контексті теперішньої «перестройки» і «ґласности» яка дозволила українським національним інтелектуальним силам в Україні започаткувати боротьбу проти русифікації української культури і за збереження історичної національної української пам'яті, ми можемо із задоволенням ствердити, що матеріяли друковані в *Українському Історику* не були «націоналістичною пропаґандою», а об'єктивно насвітлювали підневільний стан української совєтської історіографії в Україні і русифікацію українського наукового життя і шкільництва і, взагалі, національної культури.[59]

Український Історик є журналом української національної історіографії, яка основана на схемі Михайла Грушевського з відповідною періодизацією українського історичного процесу й об'єктивною термінологією історії Східньої Европи. Звичайно, ця схема не являє собою якусь закосте-

---

[58] Любомир Винар, «Двадцятиліття *Українського Історика* і завдання українських істориків», *Український Історик*, ч. 2-4, 1983, стор. 22. Совєтські гіпотези відносно «древнорусской народности» і Київської держави обговорені доволі докладно в збірнику *Советская историография Киевской Руси* (Ленинград: «Наука», 1978).

[59] У часописах *Літературна Україна*, *Культура і життя* та інших періодичних виданнях, члени Спілки Письменників України і читачі цих видань обговорюють справу нагальної русифікації української культури і т. зв. «білі плями» в історії України з наголосом фальсифікації історичних фактів совєтськими істориками, сталінських репресій і пропаґування культу особи й інші теми, які ми критично порушували на сторінках *Українського Історика*. В 1970 і 1980-их рр. цікаві думки в цих справах висловлює Валерій Шевчук в статті «Без кореня крона мертва», *Культура і життя*, ч. 6, 7 лютого, 1988. Важливо підкреслити, що українські письменники також відкинули концепцію т. зв. «радянського народу». У «Резолюції» Президії Правління СПУ та Правління Київської організації СПУ з 12 липня 1988 року читаємо: Радянська Союз-родина вільних і суверенних народів. Поняття «нова історична спільнота-радянський народ» у період застою практично працювало на національний нігілізм, стримувало розвиток національних мов і культур». Див. *Літературна Україна*, ч. 30, 28 липня 1988.

Важливо підкреслити, що в цій боротьбі за збереження і поширення української мови і культури в совєтській Україні, наразі не беруть участи українські совєтські історики, які на сторінках *Українського Історичного Журналу* провадять, мабуть за директивами Щербицького, стару партійну лінію.

нілу історіографічну догму — навпаки вона була критично обговорена на сторінках У.І. і відповідно доповнена.[60] На сторінках журналу також критично аналізовано різні історіографічні концепції, зокрема пов'язані з етногенезою українського народу і середньовічної України — Руси.[61] Починаючи від минулого року, у зв'язку із постанням Термінологічної комісії з ініціятиви Наукової Ради при СКВУ, ми зачали друкувати матеріяли присв'ячені термінології української і східньо-европейської історії. Вже раніше я згадував про реорганізацію і працю Редакційної Колеґії УІ. Її члени, у міру можливого, допомагали в розбудові журналу. Але головний тягар і відповідальність за його зміст несли редактори журналу. Тут лиш можна ствердити, що редаґування нашого журналу забирало і забирає дуже багато часу, зокрема, якщо ідеться про приєднання до співпраці нових дослідників. Звичайно це відбувається неґативно на нашій власній науковій праці й інших обов'язках. Проте, ще в 1963/4 роках ми знали, що видання історичного журналу вимагатиме максимального вкладу часу і енерґії, а також потрібної витривалости і наснаги.

Тепер треба також згадати про деякі недотягнення У.І. У першу чергу до сьогодні нам не вдалося запровадити відділу біжучої історичної бібліографії історії України — і це на мою думку, є поважним недотягненням. Також відносно мало матеріялів присвячено історії українців і українських громад поза Україною. На увазі маємо етнічні історичні дослідження української спільноти в Америці, Австралії, Канаді, европейських і інших країнах. Ми також плянували значно поширити наукову хроніку і рецензійний відділ УІ — але ця справа увінчалася лише частинним успіхом. Звичайно, при активізації праці Редакційної Колеґії і поширенню кола співробітників У.І. — ці недотягнення можна і треба усунути у наступних роках.

[60] Для прикладу згадаємо праці О. Оглоблина, «Проблема схеми історії України 19-20 стор.», *Український Історик,* ч. 1-2, 1971; Я. Пастернака, «Важливіші проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень», У.І., ч. 4, 1970; О. Домбровський, «Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів», У.І., ч. 4, 1978 й цілий ряд інших праць.

[61] Тут можна згадати для прикладу критику історіографічних концепцій Омеляна Пріцака в його праці *Origin of Ruś* (1981) і інших публікаціях. Його гіпотези про походження Руси у зв'язку з етногенезою українського народу, не вкладаються в прийняту схему української національної і загальної історіографії. Див М. Антонович, «З приводу статті О. Пріцака про походження Руси», УІ, ч. 3-4, 1975; О. Домбровський, «Замітки до праці О. Пріцака про походження Руси», УІ, ч. 3-4, 1970; George Knysh, "Some Problems in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century Ukrainian and East European History," УІ, чч. 2-3, 1983. Автори критичних статтей підкреслювали фактичні і методологічні помилки в праці Пріцака. Цікаво згадати, що міжнародня наукова критика також неґативно оцінила цю об'ємисту працю О. Пріцака, зокрема в працях Gottfried Schramm. "Neues Licht auf die Entstehung der Ruś," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Band 31, 1983. Проф. Ґоттфрід Шрам виказав цілий ряд помилок в дослідженню автора, а деякі його концепції називає «домом збудованим з сірників». Неґативні рецензії в таких престижевих виданнях, як *Slavonic and East European Review* Vol. 61, no. 4, pp. 615-617, *Speculum.* A Journal of Medieval Studies Vol. 58, No. 4, 1983, pp. 1079-1082 та інших серійних виданнях вказують, що раніша критика українських дослідників у У.І. не була «відірвана» і доповнювала критичні рецензії неукраїнських істориків.

Одним із показників росту або занепаду наукового серійного видання є статті і рецензійні відгуки на його появу, а також індексування журнальних матеріялів в бібліографічних довідниках.

За нашим підрахунком в українських серійних виданнях (газети і журнали) протягом останніх 25 років появилося біля 80 публіцистичних і науково-популярних статтей про генезу і розвиток «Українського Історика» і УІТ, а також два окремі видання з під пера автора цих рядків, про які ми згадали на початку нашої статті. У порівнянні з іншими науковими українськомовними і англомовними серійними виданнями це доволі поважне число.[62] Назагал це були позитивні відгуки на наші видання. Деякі автори порівнювали «Українського Історика» до єдиного «запорізького табору, що зімкненими возами та зброєю української наукової думки ставить опір російським історичним концепціям і саме тому, що журнал не пов'язаний з жадною американською чи канадською університетською установою — *Український Історик* може на ділі зберегти незалежність українського дослідження і висновків».[63] Інший автор наголошував і порівнював київський *Український Історичний Журнал*, який «тільки мовою український, бо в ньому нема української історії» з *Українським Істориком*, як справжнім історичним журналом в діяспорі, який «мусить далі існувати, мусить розбудовуватися, мусить дістати якнайбільше передплатників, щоб міг реґулярно виходити».[64] Ці голоси читачів і любителів рідної історії віддзеркалюють вирозуміння частини українського суспільства до незалежного українського історичного журналу. Ці й інші інформативні статті причинилися до популяризації тематики УІ серед ширших кіл шанувальників рідної історії.

Тут також треба згадати відгуки в совєтських виданнях, в яких «Український Історик» представлений, як журнал, що появляється за гроші «Центрального розвідувального управління», в якому співробітники «ці борзописці нападають на вікову дружбу російського та українського народів...».[65] Деяких совєтських авторів турбувала афіліяція УІТ з Американським Історичним Товариством, а історичні дослідження співробітників журналу уважалося за «буржуазно-націоналістичну пропаґанду».[66] Проте тепер уже в контексті «ґласности» під час нарад членів інституту історії А. Н. Української РСР і редакції *Українського Історичного Журналу*, що відбулися з початком 1988 року у Києві, дискутанти нарікали, що «На жаль, одне з головних джерел інформації про буржуазно-націоналістичну історичну науку — мюнхенсько — нью-йоркський «Український Історик» надходить до

---

[62] Вибрана бібліографія статтей про У.І. і УІТ подана в «*Український Історик*, і Українське Історичне Товариство», *Український Історик*, ч. 3-4, 1973, стор. 171-172. Також в хроніці У.І. часто друкувалися вістки про відгуки на У.І.

[63] Роман Рахманний, «Пріоритет *Українського Історика*», *Свобода*, ч. 112, 20 травня 1978.

[64] М. Демкович Добрянський, «Історичний подвиг Українського Історика», *Наш голос*, ч. 2, лютий 1987, стор. 25.

[65] Федір Маланчук, «Гниле коріння», *Жовтень*, ч. 4, 1978, стор. 92-99.

[66] Н.Н. Варварцев, *Национализм в обличье советологии* (Киев: Наукова Думка, 1984), стор. 103-109.

бібліотеки АН Української РСР з великим запізненням... щож стосується інших видань, то їх поява взагалі має випадковий характер.[67] Як бачимо, наразі українські совєтські історики не продовжують вульгарної лайки на УІ з 1970-их років — це, мабуть, можна зачислити до «проґресу ґласности». Наразі ми не сподіваємося будьякої об'єктивности від совєтських українських і неукраїнських істориків в оцінці нашого журналу. Відгуки, замітки і рецензії на *Українського Історика* в наукових і інформативних академічних виданнях також були численні, в порівнанні з іншими науковими історичними і славістичними журналами.

Перша обширніша замітка про видання *Українського Історика* із вичисленням членів редакційної Колеґії журналу появилася в бюлетені Американської Славістичної Асоціяції 1964 року.[68] У наступних роках появилися рецензії і бібліографічні нотатки в *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas* (1966),[69] *Revue des études Slaves* (1967),[70] *Canadian Slavic Studies* (1968),[71] *Zeszyty historyczne* (1971),[72] *Ukrainian Quarterly* (1971),[73] *Har-*

---

[67] «Майбутнє виростає з минулого. За „круглим столом" — вчені-історики», *Радянська Україна*, ч. 52, 3 березня 1988, стор. 2.

[68] American Association for the Advancement of Slavic Studies, *Newsletter*, Vol. 5, No. 1, Fall 1964, p. 1.

[69] "Ukrains'kyi Istoryk," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 14, H. 3, 1966. Рецензент підкреслював багатий зміст журналу, мовляв "Jahrgang 2 der von Ljubomyr Vynar herausgegebenen Zeitschrift der exilukrainischen Historikervereinigung ist sehr reichhaltig" (p. 470).

[70] Revue des Études Slaves, t. 46, 1967.

[71] "The Ukrainian Historian," *Slavic Studies*, 2 (Winter 1968), pp.66-71. Рецензенти подають таку оцінку журналу: "This journal is the official organ of the Ukrainian Historical Association, founded in 1964, which attempts to unite Ukrainian emigré historians living outside of the Communist orbit. From rather inauspicious beginnings in 1965, *Ukrainskyi Istoryk* grew in size and scope to become a serious and significant periodical. In many ways, *Ukrainskyi Istoryk* complements the Soviet *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, for it touches upon subject matter avoided by the Soviets, and points out some limitations of current Ukrainian Soviet scholarship." (p. 66).

[72] Taras Hunczak, "Ukrainski Historyk," *Zeszyty Historyczne*, t. 20, 1971, pp. 239-242. Тарас Гунчак подає коротку генезу УІ і УІТ. Він уважав, що зроблено «редакційну помилку» через друкування в журналі «біографічних матеріялів», «інформаційних» і «спогадів» (стор. 239). У заключенні автор писав, що "Bez wzglendu na rozne niedociangniecia, wolno stwierdzieć, ze praca naczelnego redaktora, Lubomira Wynara, obroni sie sama. *Ukrainski Historyk*, stal sie juz powaznym forum dla badaczy dziejów Ukrainy. Jego wartosć polega rowniez na tym, ze na jego lamach mozna oglaszać wyniki badan, zabronionych przez rezym bolszewicki na Ukrainie. Tym samym *Ukrainski Historyk* jest w stanie uzupelniac, a do pewnego stopnia inspirowac badania historyczne w URSR" (p. 242). З уваги на те, що автор рецензійної статті подав деякі неточні дані про У.І., я помістив в «Зешитах гісторичних» доповнення-спростовання, див. Lubomyr Wynar, "Uvagi do recenzji prof. T. Hunczaka na temat 'Ukrainskoho Istoryka'," *Zeszyty Historyczne*, t. 22, 1972, pp. 159-162.

[73] Stephan Horak, "Ukrainskii Istoryk," *The Ukrainian Quarterly*, vol. 27, no. 2, 1971, pp. 189-191. Степан Горак не лише дав аналізу змісту У.І., але також подав важливе зіставлення і порівнання *Українського Історика* з київським *Українським Історичним Журналом*, наголошуючи такі риси:

vard Ukrainian Studies (1977).[74] Тома Приймак, представник молодого покоління канадсько-українських істориків, уважає, що *Український Історик* відограв важливу ролю у розвитку української історичної науки, а також висловив цікаві думки відносно друковання історичних матеріялів в українській мові.[74a] Рецензії в цих виданнях були критичні і водночас їхні автори намагалися бути об'єктивними. Рецензії в чужомовних виданнях вказують на популярність журналу серед неукраїнських наукових кіл.

Треба підкреслити, що матеріяли з У.І. індексуються або абстрактуються в найповажніших бібліографічних міжнародних довідниках: *Historical Abstracts, America: History and Life, Bibliography of Slavic and East European Studies, Revue des études Slaves, Current Geographical Publications,* і інших серійних виданнях. Самозрозуміло, що включення матеріялів УІ в міжнародний бібліографічний репертуар уможливлює неукраїнським історикам і дослідникам Східньої Европи користуватися матеріялами друкованими в нашому журналі. Це доволі значний успіх, що його не можна недоцінювати.

---

1. *Ukrainsky Istoryk,* non-Marxist in its interpretation of history, subscribes to a national approach to history, stressing national identities, idealism, traditionalism, and the ethno-geneticism of the Ukrainian people;

2. The scope of its interests is much broader than that of the Kiev-based journal;

3. Not only is the Soviet Ukrainian journal subordinated to the Marxist view, but it also must stay in line with Russian national interests, so that Ukrainian scholars may not dramatize or question the foundation of "Russo-Ukrainian eternal friendship." In contrast to it, *Ukrainsky Istoryk* does not subscribe to an official party ideology regarding the Russian-Ukrainian confrontations from ancient times to the present;

The *Ukrainsky Istoryk* invites the experts attention because of its variety of topics, ranging from memoirs of outstanding personalities to heraldry, and military aspects of the Ukrainian struggle for independence, to the history of culture and political thought. All those areas never or very seldom appear in Soviet historiography... It is to be hoped that *Ukrainsky Istoryk,* having established itself in the academic world, will survive for a long period of time, since it is, indeed, an irreplaceable item for all East European experts, present and future," *ibid,* pp. 190-191.

[74] Orest Subtelny, "Ukrains'kyj Istoryk," *Harvard Ukrainian Studies,* vol. 1, no. 4, 1977, pp. 566-568. Орест Субтельний відзначує десятиліття появи *Українського Історика* і аналізує багатий зміст журналу за 1973-ий рік. Він зазначує, що без огляду на різні труднощі пов'язані із виданням історичного наукового журналу "the journal's achievement have been notable," *ibid,* p. 567. У своїй аналізі автор вказує на важливі нові матеріяли в УІ, що охоплюють різну проблематику історії України. Цікаво згадати, що О. Субтельний також уважає, що *Український Історик* може відограти значну ролю в контексті «перестройки» і «гласности» в Україні, зокрема україномовними науковими статтями, які можуть мати доступ і впливати на українських совєтських істориків.

[74a] Thomas M. Prymak, "25 Years — Ukrainian Historian, 1963-1988," *Forum,* 75 (Fall 1988), pp. 7-9. Він пише: "The great majority of articles appearing in *Ukrainskyi istoryk* are written in Ukrainian. This reflects the philosophy of the founders which stressed the importance of language in the development of a body of scholarship reflecting national interests. It was thought that the persecution and tight restriction on the use of the Ukrainian language in Soviet Ukrainian scholarship made it imperative to develop the language to as great extent as possible abroad," *op. cit.,* p. 8.

Без уваги на різні ускладнення і незадовільну матеріяльну базу *Український Історик* протягом 25 років поступово розвивався і систематично поширював свою тематику. І тут приходиться наголосити співпрацю трьох основних чинників, що причинилися до розвитку журналу: співробітники У.І. і редактори та Редакційна Колеґія журналу, Українське Історичне Товариство, яке дало тверду основу для дальшого розвитку У.І., і передплатники та меценати У.І., без допомоги яких навіть найкращі задуми було б важко зреалізувати. Їм належиться окрема подяка і признання. Усі ці чинники були і є правдивими будівничими *Українського Історика* і української історичної науки на Заході. Завдяки їхній гармонійній співпраці ми маємо змогу відзначати в 1988 році двадцятип'ятиліття *Українського Історика*, єдиного наукового журналу української національної історіографії.

ТЕПЕРІШНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Діяльність наукових установ, видання історичних журналів, наукова творчість істориків і дослідників допоміжних історичних наук — всі ці чинники є головними показниками теперішнього стану української історіографії у совєтській Україні і на Заході. *Український Історик*, як єдиний науковий журнал української національної історіографії, у цьому аспекті, не є вийнятком. Він не існує в якомусь «академічному вакуум» або «науковій ізоляції» від наукових і культурних процесів в Україні і в українській діяспорі. Самозрозуміло, що історичні дослідження безпосередньо пов'язані з науковим вивченням українського історичного процесу починаючи від ранньої доби української історії до 20 стол. включно. Проте треба також підкреслити, що історичні дослідження *також в'яжуться із сучасним,* зокрема маємо на увазі центральні теми історії України 20-ого століття (відродження української державности в 1917/18 роках, розвиток суспільства і суспільних українських інституцій в 20-ому столітті, систематичне винищування українського населення чужими окупаційними режимами, Україна під час Другої Світової Війни й інші теми).

Нас цікавить питання перспективи дальшого розвитку *Українського Історика* в контексті загального розвитку української історіографії і культури. Щоб це питання задовільно обговорити, треба бодай коротко зупинитися над теперішнім станом української історіографії і культури в совєтській Україні і поза нею у діяспорі, які безпосередньо впливають на тематичний профіль і розвиток нашого історичного журналу.

«ГЛАСНІСТЬ» І СОВЄТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Усі ділянки суспільного життя, освіти і науки в СССР є під впливом політичних і економічних концепцій «гласности» і «перебудови» М.С. Ґорбачова, генерального секретаря ЦК КПРС. Треба зразу зазначити, що вищезгадані концепції Ґорбачова в контексті совєтської історіографії вимагають обширного дослідження, а не лише публіцистичних інтерпретацій

пов'язаних з «гласністю» і «українською дійсністю».[75] На разі можемо ствердити, що ці концепції в'яжуться безпосередньо із засудженням Сталінського режиму і з наголошенням «білих плям» в історії СССР. Як відомо, Ґорбачов стримав іспити з історії у всіх совєтських школах, а також припоручив совєтським історикам виготовити нові шкільні підручники, в яких «білі плями» сталінського і післясталінського періодів будуть усунені. А тим часом російські й інші історики проходять процес «самокритики» і «самобичування», уряджують різні дискусійні «круглі столи», квестіонують науковість попередніх совєтських історичних дослідів і наголошують фальшування історії совєтськими істориками, які «еще по настоящему не повернулись лицом к науке».[76]

Тепер виринає питання про ґорбачовську відлигу і гласність на Україні. Як ставляться до неї і «перебудовуються» совєтські українські історики? Який теперішний стан української совєтської історіографії? З прикрістю треба ствердити, що Інститут Історії Наук УРСР і його орган київський *Український Історичний Журнал* стоять досі на старих позиціях партійної історії, яка фальшує усі періоди історії України. Ю. Ю. Кондуфор, головний редактор УІЖ, і його партійні історики-апаратчики не включилися в боротьбу проти русифікації української культури й історії, не стали в обороні української мови і взагалі ставляться неґативно або пасивно до руху національної самооборони, що його очолює Спілка Українських Письменників (СУП), і національно свідомі українські інтелектуальні сили — письменники, мовознавці, викладачі історії, українська свідома інтеліґенція, робітництво і селянство. Українські партійні історики не взяли прикладу із своїх російських колеґ з Москви і зовсім не займаються дослідженням тих «білих плям» і фальсифікацій історії України, до якої вони безпосередньо причинилися своїми попередніми псевдонауковими партійними історич-

[75] Для ілюстрації публіцистичної оцінки «гласности» можна згадати статтю Я. Пеленського, «'Гласність,' 'Перебудова' українська дійсність», *Віднова*, ч. 6/7, 1987, в якій автор майже зовсім іґнорує «українську наукову дійсність» в контексті «гласности» в совєтській Україні, а дає лиш «батьківські» поради, що тепер в період гласності треба підтримати відкрите спілкування «зокрема в науковій, культурній та до певної міри громадських царинах такі зв'язки треба встановлювати і підтримувати» *цит. пр.*, стор. 18. На увазі автор має безпосередні зв'язки між українцями в діяспорі і українцями в совєтській Україні. Ці зв'язки, на думку Пеленського, повинні відбуватися «відкритим шляхом за посередництвом явно діючих державних інституцій та наукових і громадських установ», (стор. 19). Треба ствердити, що оцінка українських учених відносно «наукового спілкування» різна, і ці справи вимагають поважної аналізи, а не публіцистичних порад.

[76] «Круглий стол»: историческая наука в условиях перестройки», *Вопросы истории*, ч. 3, март 1988, стор. 5. Учасниками дискусій «круглого стола» є академіки, професори університетів і члени різних совєтських наукових установ. Член-кореспондент А.Н. Ю.А. Поляков, під час дискусії, твердив, що «Ми — не только применительно к истории советского общества, но и к истории античности, феодализма, капитализма — в минувшие годы отходили от правды. Вместо студеной родниковой влаги, подлинной исторической правды, мы предлагали читателю теплую дистиллированную водицу, а чаще — послащенную... В газетах и журналах появлялось немало „пирожков" с несвежей начинкой...», *цит. пр.*, стор. 12.

ними дослідженнями. На основі аналізи змісту *Українського Історичного Журналу* від 1986 року до липня 1988, можна ствердити, що в журналі дальше пропаґуються старі російські концепції історії України, зокрема фальсифікація середньовічної історії України, періоду козаччини та історії України в XIX і XX стол. Боротьбу за об'єктивне насвітлення українського історичного процесу провадять письменники, літературознавці, публіцисти, учителі, а не історики, члени Інституту Історії АН і викладачі історії в українських совєтських університетах. Це дивне явище тяжко зрозуміти, якщо взяти до уваги теперішню діяльність російських совєтських істориків, які намагаються достосувати «гласність» до основної переоцінки історії Росії і для обговорення «білих плям» в совєтській історіографії. Декілька прикладів з УІЖ. Л. Г. Мельник пов'язує погляд М. С. Горбачова про «уміння з чітких клясових позицій оцінювати суспільні явища» з грубіянським нападом на спадщину і головні історичні концепції В. Антоновича і М. Грушевського, які видвигнули тезу про «відрубність» і «окремішність» українського народу і «намагаються всіляко очорнити братній російський народ і протиставити йому російський» а «буржуазно-націоналістична історіографія всупереч історичним фактам (?Л.В.), відстоює антинаукову тезу, нібито Київська Русь не була батьківщиною єдиної давноруської (читай „древнерусская народность", як подається в російській совєтській історіографії, Л.В.) народності, спільною колискою трьох братніх народів — російського, українського, білоруського».[77] Як бачимо, в офіційному органі української совєтської історіографії дальше продовжується застосування «Тез КПСС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954), які на думку М. Ю. Брайчевського «викривлюють історичну правду».[78] Юрій Бадзьо вірно підкреслив, що «дореволюційна чорносотенна концепція „единого русского народа от Карпат до Тихого океана" відновлена радянською історіографією — за теоретичною логікою — вже майже повністю, бо щодо українського та білоруського народів заперечується загальновиз-

[77] Л. Г. Мельник, «Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного минулого російського і українського народів», *Український Історичний Журнал,* ч. 1, 1987, стор. 27, 29. Автор твердить, що «сучасні буржуазно-націоналістичні дослідники «поглиблюють» тезу М. Грушевського про існування вже в давній Русі національного антагонізму між російським і українським народами», стор. 31. Це упрощення поглядів Грушевського у ранній фазі державного будівництва Київської Русі «російського народу» не існувало.

[78] М.Ю. Брайчевський, *Приєднання чи возз'єднання?* (Торонто: «Нові дні», 1972), стор. 8. Брайчевський правильно твердив, що українські історики через партійну контролю змушені «просто приховувати від читача загально відомі і історичні факти», *там же.*

Проте в 1988 році немає уже виправдання «історіографічної-рабської» поведінки і настанови українських совєтських істориків. Замість допомагати СУП — вони вірнопідданчо слухають наказів ґавляйтера України товариша Щербицького, головного русифікатора української культури і науки. Хочемо вірити, що у відносно короткому часі, вони змінять своє наставлення і включаться в боротьбу за права української мови і оборони української національної культури в Україні.

нана структура історичного етнічно-національного процесу».[79] Саме пропагування концепцій спільного походження українського і російського народів дальше продовжуються в УІЖ та інших виданнях совєтських істориків в періоді т. зв. «гласности». Зовсім не випадково, завідуючий відділом історії капіталізму Інституту Історії АН УРСР В. Сарбей уважає, що створення «історичного портрета» Грушевського з «характеристикою концепції, покладеної в основу його праць» є нині першочерговим завданням совєтської історіографії.[80] Сарбей на увазі має розкрити «буржуазно-націоналістичну суть історичної концепції Грушевського, так і його ворожу (настанову Л.В.) до революційного руху трудящих очоленого партією Леніна».[81] Він наголошує також, що «однією з основ його (М. Грушевського — Л.В.) історичної концепції було положення про відрубність історії українського народу від історичних шляхів» російського і білоруського народів.[82] Як бачимо, наукова схема історії України М. Грушевського з його науковим запереченням гіпотези про спільне походження українського і російського народів, не дає спокою Інститутові Історії А.Н. в період «гласности» і «перебудови», а також партійним історикам типу В. Сарбея, які неспроможні об'єктивно і без дешевої політичної демагогії, досліджувати наукову спадщину найвидатнішого історика України. Не даром Валерій Шевчук ставить рубом питання:

> А чим займаються 160 науковців Інституту історії? Виявляється, як повідає Ю. Кондуфор, тільки однією справою: працюють над кількатомною історією клясів Української РСР. Зазначимо не історією клясів на Україні в усі епохи, а виключно після 1917 року. Чи ж допоможе Інститут історії виховати в свого народу історичне мислення, так конче нам потрібне? Аж ніяк. Буде й далі зявлятися незвідане, популяризуватись відоме — тільки тоді, на мою думку, історики «виправдають довір'я партії й народу» як присягає керівник інституту. Не можна не сказати й такого: ті нечисленні праці, які все таки видає Інститут з

---

[79] Юрій Бадзьо, «Знищення і русифікація української історії в совєтській Україні», *Український Історик*, т. 18, 1981, стор. 88. Бадзьо писав про «тотальну фальсифікацію історії України сучасною радянською історичною наукою, фальсифікацію, що охоплює всю етнічно-національну історію українського народу», стор. 86.

[80] В. Сарбей, «Як нам ставитися до М. Грушевського», *Радянська Україна*, 27 серпня 1988 року. Ця полемічна стаття Сарбея написана, як відповідь на статтю Сергія Білоконя «Михайло Грушевський», *Літературна Україна*, ч. 29, 1988. Білокінь підкреслював «величезне значення наукової спадщини» Грушевського, яку не можна «просто так безкарно заборонити... Заборона демонтує історичну свідомість не тільки українців, не тільки їх деморалізує. За великим рахунком такі акції руйнують нашу державу. Хто не хотів з такими речами рахуватися довів країну до застою. Не можна рвати зв'язок часів і поколінь».

[81] В. Сарбей, *там же*.

[82] *Там же*. Сарбей закидає С. Білоконеві, що він не є фаховим істориком, а кандидатом філологічних наук і тому його стаття про Грушевського «некомпетентна» зокрема щодо висвітлення його головних історичних концепцій. Це неповажні закиди — Грушевський також був істориком літератури, якщо ідеться про діяпазон його наукової творчости, а до того ніхто не забороняв В. Сарбеєві публікувати матеріяли про Грушевського в *УІЖ* та інших виданнях Академії Наук.

історії України, починають все більше й настіше виходити російською мовою, начебто історію свого народу не варто й необов'язково писати його мовою. Ця ж таки позиція в Інституті філософії.[83]

Не зважаючи на «Резолюцію» Президії СПУ, в якій висунуто вимогу, що «Українській мові в УРСР має належати провідна роль у партійних і державних органах, наукових і навчальних закладах»,[84] історичні і взагалі наукові дослідження в Україні, за малими вийнятками, друкуються російською мовою і у цьому відношені Інститут історії і совєтські українські університети ведуть виразну русифікаторську політику.

Висновки Валерія Шевчука про діяльність Кондуфора і його партійних соратників у Інституті історії АН вірні, і наразі не видно, щоб історики типу Сарбея здали свої позиції і зачали займатися об'єктивним історичним дослідженням без директив політичного комісаря України Щербицького — головного русифікатора національної культури і взагалі суспільного життя в совєтській Україні.

Як собі уявляють «перебудову» *Українського Історичного Журналу* — партійні історики? Вони рекомендують і вимагають «необхідно здійснювати науковий аналіз партійного будівництва», «вести критику буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії» і в УІЖ включити «авторитетних вчених, практичних працівників, ветеранів партії».[85]

Теперішний етап розвитку совєтської історичної науки, нагадує у деякій мірі, 1960-і роки, в яких розгорталася боротьба між партійними істориками-апаратчиками, які наполягали на забронзуванні старих політично-історіографічних концепцій, виложених в *Тезах КПСС до 300-річчя возз'єднання України з Росією* й істориками, які намагалися підважити офіційну схему совєтської історії і змагали до реабілітації М. І. Костомарова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Грушевського та інших провідних істориків. Сьогодні, під тиском СПУ і українського свідомого громадянства, також говориться про реабілітацію і про видання деяких творів Д. І. Яворницького, М. І. Костомарова, М. Грушевського та інших видатних істориків. Якщо ці проєкти зреалізуються — це буде конкретний успіх тих, які тепер стоять у затяжній боротьбі із науковими установами і партійними колами, які сприяють русифікації української науки і культури. Хочеться вірити, що ці інтелектуальні сили, які повірили в «гласність» і започаткували боротьбу за збереження національної історичної пам'яті в Україні — переможуть. Проте, на цей оптимістичний висновок, наразі, немає відповідних даних. Можна лиш ствердити, що дальша толеранція фальсифікації української історії, нагальна русифікація наукових установ і життя, витіснення української мови з українських середніх шкіл і університетів в совєтській Україні була б рівнозначна з національною

[83] Валерій Шевчук, «Без кореня крона мертва», *Культура і життя*, ч. 6, 1988.

[84] «Резолюція Президії правління СПУ та правління київської організації СУП», *Літературна Україна*, ч. 30, 28 липня 1988.

[85] «У ЦК Компартії України. Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіялу Інституту марксизму-ленінізму...», *Український історичний журнал*, ч. 7, 1988, стор. 7-8.

смертю української нації. І тому теперішню діяльність Спілки Українських Письменників слід лиш привітати і побажати їм конкретних успіхів. І коли сьогодні в Москві українські письменники говорять про «голод 1933 року, який позбавив життя мільйонів українців» і вимагають покарання винуватих, себто тих, з чиєї вини сталася ця трагедія» — це є конкретний успіх.[86] Це роблять письменники — а де є українські совєтські історики, Інститут історії АН, який повинен займатися виправленням фальсифікацій історичних фактів і всіх «білих плям» в історії України? Чекаємо на їхню відповідь.

Наразі можемо лиш підкреслити що на сторінках *Українського Історика* протягом останих 25 років ми досліджували розвиток совєтської української історіографії і діяльність наукових установ. Тепер, у періоді т. зв. «гласності» — ґорбачівської «перебудови», ще більше присвятимо місця теперішним науковим і політичним процесам в совєтській Україні і будемо викривати дальшу фальсифікацію історії України в працях совєтських істориків — це найменше, що можемо зробити для систематичного дослідження теперішного стану історіографії в Україні.

Наші думки про становище культури і історії в совєтській Україні в періоді т. зв. перебудови бажаємо закінчити деякими спостереженнями Івана Дзюби, який дає такі коментарі:

> Потрібен могутній корпус інтелектуалів-гуманітаріїв. Тільки так можна сьогодні забезпечити нормальний духовний тонус нації. У нас такого корпусу немає. І звідки йому взятися. Ніхто його не готує. Вузи і не збираються виховувати інтелектуалів, зорієнтованих на розвиток і творення духовності нації і забезпечення для нього і знаннями, і здоровим національним самоусвідомленням, і уявленням про повноту проблематики національної культури в трьох її вимірах: історичному, сучасному, перспективному. До творення і дослідження національної культури стають одиниці, і приходять вони здебільша стихійно, самотужки виробляючи собі таке-сяке національне самоусвідомлення і частогусто розуміючи проблематику культури на дилетантському рівні... І мало що зміниться, поки в університетах, techн педінститутах, інститутах культури не утвердиться традиція постійного інтересу до духовної спадщини свого народу, традиція глибокого вивчення рідної мови, літератури, історії; поки вони самі не стануть вогнищами і пропаґандистами національної культури; поки в них не будуть розроблені широкомаштабні й довгострокові програми наукових робіт з україніки... Візьмімо історію. Хіба не з історії йде те, що можна було б назвати властивим багатьом суб'єктивним комплексом національної неповноцінності

[86] «Виступ делегата Олійника Б. І.», *Літературна Україна,* ч. 27, 7 липня 1988. У своєму виступі на Всесоюзній конференції Комуністичної партії у Москві, Б.І. Олійник, секретар Правління Спілки Письменників СРСР і секретар СПУ, вимагав в імені СПУ, щоб «опублікувати нарешті, „білу книгу" про ті чорні часи, де з стенографічною чіткістю і точністю до кінця викрити не тільки Сталіна, а й визначити міру вини кожного з тих, хто його оточував, назвати поіменно не тільки жертви, а й тих, хто замислював і виконував акти беззаконня», *там же.* Цей самий підхід можна застосувати до совєтських істориків, які нищили національну культуру і творили історичні міти намагаючися виправдати злочини тих, які фізично ліквідували українських науковців і нищили національну культуру.

— суб'єктивним тому, що, здавалося б, об'єктивних підстав для нього нині немає... У самій перебудові є драматичні суперечності... На мій погляд, головна суперечність в тому, що вона йде згори, хоч відбиває інтереси низів. Створюється враження її *дарованості,* хоч насправді вона вистраждана. А дароване можна завжди взяти назад. Гарантій немає — при всіх розмовах про необхідність гарантій... звідси страх, постійне відчуття, що не сьогодні-завтра все повернеться на своє звичне місце.[87]

Спостереження Івана Дзюби відзеркалюють сьогоднішну оцінку українських інтелектуалів явища «гласності» і «перебудови» в совєтській Україні. На мій погляд, вона є вірна.

На основі українських совєтських видань можна зробити певні тимчасові заключення відносно теперішнього стану історичної науки в совєтській Україні. Усі історики говорять і пишуть про «перебудову», «гласність», «білі плями» і потребу «створити справді наукову історію, очищену від субєктивних нашарувань, помилкових оцінок і прямих спотворень історичної дійсності».[88] Проте «перебудова» історичних наук і суспільствознавства в Київській Академії Наук УСР, а зокрема в Інституті історії АН, іде по старій партійній лінії. Це виразно бачимо із матеріялів «круглого стола» н.т. «Історична наука і сучасність», що появилися в *Українському Історичному Журналі* за серпень 1988 р.[89] На думку совєтських істориків в галузі історичних наук «головне місце займають проблеми історії класів та соціяльних груп, формування *єдиної соціяльної спільности* народів СРСР».[90] Рівночасно рекомендується, щоб історики і суспільствознавці вносили у виховання «в радянських людей» непримиренність «до чужих нам поглядів, будь яких проявів буржуазної ідеології. Одним з головних напрямів історичної науки була і залишається, зокрема боротьба проти ідеологів антикомунізму.».[91] І саме тому вони дальше засуджують Грушевського і його історичні твори, в яких пропагується «одверто націоналістична концепція, войовниче прагнення відокремити і протиставити історію українського та російського народів, довести, нібито вони йшли „відмінними шляхами", а взаємовідносини між народами просякнуті незмінною і непереборною ворожістю».[92] Отже так виглядає «гласність» в совєтських

---

[87] Іван Дзюба, «В обороні людини і народу», *Літературна Україна,* ч. 26, 1988.

[88] «Історична наука і сучасність (Матеріяли „круглого столу")», *Український Історичний Журнал,* ч. 8, 1988, стор. 23.

[89] У Нарадах «круглого стола» брали участь члени Інституту історії АН УРСР і деякі члени редакції *Українського Історичного Журналу.* Наукові наради відкрив Ю.Ю. Кондуфор, директор Інституту історії, а також один із провідних істориків-партійних апаратчиків.

[90] «Історична наука і сучасність», *цит. пр.,* стор. 13 (виступ І. Лукінова).

[91] *Там же,* стор. 9 (виступ Ю.Н. Єльченка). Цікаво згадати, що Ю.Н. Єльченко, секретар ЦК Компартії України, у свойому виступі ствердив, що в Україні творяться різні самодіяльні обєднання зорієнтовані «на вивчення проблем історії, охорону історичних та культурних памяток. На жаль, в їхнє середовище часом проникають особи, які переслідують вузькокорисні інтереси, не мають нічого спільного з піклуванням про справді революційне оновлення радянського суспільства», *там же.*

[92] «Історична наука і сучасність», *цит. пр.,* стор. 35 (виступ Р. Г. Симоненка).

українських істориків-апаратчиків, які ідуть старим шляхом партійної історії. Вони, наразі, опанували Інститут історії АН і редакційну колегію *Українського Історичного Журналу* і надають «тон» офіційній совєтській українській історіографії. Історики-апаратчики користуються повною підтримкою В.В. Щербицького, першого секретаря ЦК Компартії України і головного русифікатора української культури і української історії. У своїй промові на пленумі Компартії України, Щербицький також твердив, що у газеті *Літературна Україна* була спроба однобоко насвітлити наукову і політичну діяльність Михайла Грушевського і «навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції ».[93] Ми свідомо довше зупинилися над справою Грушевського в контексті «гласності» в совєтській історіографії тому, що вона виразно характеризує настанову істориків-партійних апаратчиків. Якщо, апаратчики зістануться «при владі» на своїх теперішних провідних позиціях в Інституті історії, а Щербицький дальше продовжуватиме свою русифікаторську політику, тоді годі надіятися на якусь поважнішу зміну і нові шляхи української совєтської історичної науки. Звичайно, ця справа вимагає обширного, окремого обговорення. Рівночасно треба ствердити існування і дію українських совєтських істориків-ревізіоністів, які намагаються причинитися до правдивої «реконструкції» української історичної науки. Для прикладу можемо згадати настанову і наукову діяльність М. Ю. Брайчевського, і інших дослідників, які намагаються реабілітувати українських істориків, знищених комуністичною владою в 1930-их роках, а також українських видатних дореволюційних дослідників. Цікаво згадати, що в журналі *Київ* заповіджено друкування спогадів М. Грушевського із впровадженням видатного історика Ф. Шевченка, а також заповіджено друк обширної праці Сергія Білоконя про життя і творчість М. Грушевського.[94] Побачимо чи ці праці появляться, без уваги на спротив Щербицького і істориків-партійних апаратчиків з Інституту історії.

Р. Г. Симоненко також нагадав висловлювання «визначного знавця історії, класика української радянської журналістики Я. О. Галана — «Далекий шлях від Грушевського до бандерівських різунів, але-той самий». При всій полемічній загостреності, пише Симоненко, наведені слова вірно і глибоко відбивають загальне спрямування, як люблять говорити на Заході, історіософії Грушевського», *там же.*

[93] В.В. Щербицький, «Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX всесоюзної конференції КПРС...», *Літературна Україна,* ч. 41, 13 жовтня 1988 р. Щербицький ствердив, що вивчення «білих плям» в історії «ведеться не тільки недосить енергійно, а і слабо координується. А це призводить до того, що в пресу потрапляють публікації не завжди обєктивні, а то й просто такі, що перекручують правду», *там же.* Щербицький має на увазі статтю Сергія Білоконя про Грушевського, що появилася, в *Літературній Україні* за 21 липня 1988 р. Не знаємо чи Щербицький виголосив свою офіційну доповідь російською мовою, так, як це робив раніше. Можливо, що тепер він проходить процес «українізації» і згідно із «ленінським принципом» уживає у своїх виступах українську мову.

[94] Інформації про ці заплановані видання видруковано в журналі *Київ*, ч. 89, серпень 1988, стор. 160. Важливо підкреслити, що заплановані праці Грушевського і про нього, мають друкуватися не в історичному журналі, а в літературному, суспільному місячнику *Київ*, журналі Спілки письменників України та Київської письменницької організації.

Хочемо вірити, що ця течія істориків-ревізіоністів поширить свій вплив, і тоді в Україні зможе наступити відповідне відродження історичних дослідів і висвітлення усіх «білих» і «чорних» плям в історії України. Тепер історія в Україні є дальше партійною наукою, а тому не має багато спільного з правдивим, науковим історичним дослідженням. Совєтські українські історики-апаратчики дальше викривлюють і фальшують історичну правду.

(Закінчення в наступному числі)

1000-ліття Хрищення України

Юрій Книш

ДО ПИТАННЯ ВПЛИВУ МЕТОДІЇВСЬКОЇ АРХИЕПАРХІЇ НА РАННЄ КИЇВСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО

Погляд що церковна організація, яка активно діяла ледве 12 років [873-885][1] у другій половині IX сторіччя, могла мати вирішальний вплив на встановлення й розвиток основних форм староукраїнської культури, може звучати парадоксально... Чи ж це не є звичайною ілюзією шукати первнів нашого християнського світогляду *безпосередньо* в конкретній праці святих Солунських Братів, а особливо св. Методія? Чи ж традиційна вже уява, що «від св. Володимира — начало наше...» не відзеркалює теж повністю історичну правду та чи не треба остаточно прийняти до відома, що велика більшість сучасних дослідників стоїть саме на таких позиціях, які отже можна вважати за вирішні надбання науки?

Неґативна відповідь на ці питання зумовлює ось такі рефлексії. Далеко не всі т. зв. темні джерела й проблеми даються вичерпати навіть найповнішими й найпереконливішими аналізами.[2] Тут не місце на перегляд пануючих гіпотез *як таких,* але для прикладу взята позиція впливового совєтського, в найвищій мірі самопевного, науковця М. Тіхомірова доволі характеристична для більшості модерних синтез: він напр. впевняє, що «дуже тяжко повірити, щоб місія Кирила й Методія могла мати вплив на ранню Русь *через її географічну віддаленість,* хоч ця місія була високо оцінена ранніми руськими письменниками».[3] Арґумент гідний уваги українців, бо ж наш давній етнографічний кордон починався яких сто миль на схід від столиці св. Методія...[4] Наводжу це твердження не для

---

[1] Св. Методій переніс свою резиденцію до Моравії весною 873 р. негайно після його звільнення з швабської в'язниці. Розгром Моравської церкви Віхінґом почався осінню 885 р. Пор. F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1970), pp. 156, 161 ff., 189-193.

[2] Опріч вище цитованої праці Дворніка огляд новішої літератури подає A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom* (Cambridge: University Press, 1970), passim.

Дослідження з перед 1927 р. подаються вичерпно в праці І. Огієнка: *Констянтин і Мефодій* (Вінніпеґ: Т-во «Волинь», 1970), в двох томах. (Це передрук Варшавського видання 1927 р.)

[3] M. N. Tikhomirov, "The Origins of Christianity in Russia," *History,* 44 (1959), p. 201. (Підкреслення моє. Ю.К.).

[4] О. Краснянський, В. Кубійович, В. Маркусь: «Пряшівщина», *Енциклопедія Українознавства,* VI, колона 2390-2391. Див. теж H. Lowmianski, *Poczatki Polski,* III (Warszawa: Panstwowe Wyd. Naukowe, 1967), pp. 180-1.

критики Тіхомірова, праця якого далеко не з гірших у нашому питанні, але, щоб підкреслити, що там де існує утривалений пересуд, то й найдуться «арґументи», які нормально звучали б надзвичайно дивно й непереконливо.

Вирішення безпосереднього впливу Методіївської церковної організації на розвиток староукраїнської церковної духовности залежить насамперед від правильної оцінки широко представленої й обороненої цієї тези в *Повісті Временних Літ.*[5]

Давня теорія Шахматова, що тут мається до діла з т. зв. «Сказанием о начале славянской письменности», оригінальним джерелом *західно*-слов'янського походження, яке використав один із укладачів ПВЛ, непереконлива, хоч визнавало її багато дослідників. Проте слід радше погодитися з поглядом Ф. Дворніка,[6] що редактор ПВЛ по суті використав незалежно й *безпосередньо Житіє Методія* і *Проложне Житіє Кирила,* викомбінувавши на цій підставі оригінальне представлення місії св. Солунських Братів та твердячи що предки київських русинів-українців належали в другій половині IX віку до т. зв. «Словянського Язика», ієрархом якого являвся св. Методій.

Завважимо, що хоч ця вістка занотована в ПВЛ під роком 898, вона на ділі органічно об'єднується з остаточною структурою твору,[7] і становить невід'ємну частину широкої і на той час (= 1113-1116 рр.) нової концепції історії України.

Ця нова концепція в деяких подробицях безсумнівно штучна й непереконлива. Проте вона — реальний витвір ідеологічної свідомости певних київських кіл, в тісному зв'язку з революцією 1113 року, в якій майже повністю втратили свій політичний вплив представники найповажніших аристократичних родів Київської держави (переважно Варязького походження), а прийшли до керми нові елементи — середні й нижчі знатні родини (головно давньомісцевого «полянського» походження) та середня міська кляса.[8] Світогляд і традиції нової правлячої верстви були дещо відмінні від поглядів старої аристократії, що й виразно відчутно в переорганізації літописного матеріялу. Церковний аспект нових концепцій своїм порядком теж мусів зазнати змін.

В редакції ПВЛ 1113-ого року, час установлення першої слов'янської церковної провінції відсунено до епохи св. Павла, який вважався її апос-

---

[5] *Полное собраніе русских летописей* (= ПСРЛ), II: Ипатьевская Летопись, изд. 2-ое, ред. А. А. Шахматов (С. Петербург: тип. М. А. Александрова, 1908), стовп. 18-20.

[6] Dvornik, 219, 276.

[7] Це дуже добре підкреслив один з найновіших коментаторів ПВЛ. Гл. А. Г. Кузьмин, *Начальные етапы древнерусского летописания,* (Москва: изд. Московского университета, 1977), ст. 309.

[8] Вагомість подій 1113-ого року досить слабо начеркнена в клясичній праці М. Грушевського. Див. *Історія України-Руси,* II (Нью-Йорк: «Книгоспілка», 1954), ст. 106-110. (Передрук Львівського видання 1905 р.) Справа рішуче не зводиться до жидівського погрому і до витіснення лінії Ізяслава, бо ж ці події можна було б легко узгіднити з давнішою ідеологією.

толом в Дунайських краях, а першим єпископом став його ученик св. Андронік. У році 863 до цієї провінції належали *п'ять* великих слов'янських етносів, у тому числі й поляни-руси, які мали б прийняти християнську віру дещо раніше. Константин і Методій створили літурґію в слов'янськім обряді для цієї провінції, а Методій пізніше став її єпископом. В рр. 867-869 Константин допоміг в організації *окремої* болгарської церковної провінції (!). В теперішних (= 1113 р.) часах «Руська» церковна провінція являє собою останки *первісної* слов'янської провінції [яка почала розкладатися з наїздом мадярів у Дунайську кітловину 898 р. (!)] з додатком *п'яти нових* слов'янських етносів.[9] Роля Володимира розуміється як Апостола і Хрестителя деяких із тих нових етносів, *особливо зайшлої* «Руси», яка політично зцементувала різні племена в єдиній імперії — а згодом розплилася в полянській етнічній стихії, передавши їй своє ім'я. У свою чергу князь Ярослав встановив у Києві нову столицю колишньої провінції Андроніка й Методія, митрополит якої вважається їхнім спадкоємцем...

Цю концепцію можна назвати «українсько-руським автокефалізмом». У певнім варіянті вона відіграла визначну ролю щодо подій 1147-1164 рр., ставши підпорою руху очоленого Митрополитом Климом Смолятичем. Цілком зрозуміло що ця концепція, яка взагалі органічно не орієнтувалася ані на Рим, ані на Константинополь,[10] тим самим і не дуже підкреслювала історичні моменти, які являються підставовими для сьогоднішних

---

[9] До реєстру «Слов'янського язика в Русі» складеного 1113 р. [поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни], редактор Сільвестер 1116 р. додав волинян і бужан, нововизнанців Київської Православної Митрополії. Кривичі, радимичі, й деякі групи «залежних» вятичів — як етноси тільки напівхристиянські — не були включені ані до «Словянського язика в Русі» [сукупности Християн східного, «Руського», обряду] ані до балто-фінських поганів. Галицькі хорвати, як «церковні ляхи» [спроба вияснення цієї дивної термінології подана в G. D. Knysh, "St. Gorazd in Ukraine: a new hypothesis concerning the missionary activity of St. Methodius' designated successor" (in *The Methodian Roots of Mediaeval Ukrainian Christianity,* Winnipeg: UVAN, 1986, pp. 47-8), pp. 57-58. (= «Ґоразд»)] теж не були включені до церковної «Руси» перед 1119 р. (?) не дивлячись на релігійну орієнтацію їхніх князів.

Варто підкреслити, що більшість вятичів була завойована Чернігівськими князями щойно 1147-ого р. (ПСРЛ, II, с. 332-340, особ. 338). Предки основного ядра майбутних москалів-росіян, т. зв. *Ґолядь,* теж були повністю самостійними до 1147 р., коли їх прилучив до свого ростовського уділу кн. Юрій Володимирич («Довгорукий»), закріпивши це надбання шлюбом 4-го сина (Андрія «Боголюбського») з донькою впливового московського ватажка Кучки. В зв'язку з крикливою пропаґандою навколо «Тисячоліття Християнства Росії» не слід забувати, що етнос *Ґолядь* басейна Москви-ріки навкруги якого зформувалася російська нація, прийняв християнство щойно з кінцем XIII-ого століття, і взагалі не мав нічого спільного з розвитком староукраїнської культури й державности. Пра-москвини навіть не платили дані київським володарям, і поза відомою воєнною сутичкою 1058-ого року (ПСРЛ, II, с. 151) жили в глухому відокремленні.

[10] Див. знаменний лист латинського єпископа Кракова Матвія, писаний ок. 1145-1147 р. до св. Бернарда з Клерво, в праці І. Нагаєвського, *Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні* (Рим: оо. Василіяни, 1954), ст. 163-164.

істориків. Саме в цьому своєрідному факті «етноцентричноукраїнської» орієнтації, а не в якихось «грецьких цензурах»[11] треба шукати основну причину мовчанки нашого літопису про такі справи як: 1. Хрищення Руси за Патріярха Фотія, 2. Болгарський церковний вплив на стару українську літурґію, 3. Організація русько-української церкви в добі св. Ольги та особливо св. Володимира, 4. Відносини між Києвом і Апостольським престолом, 5. Взаємини між Києвом та Константинопільським Патріярхатом і т. п. Все, що не входило в рамки автокефальної концепції 1113 року було викреслено. Давніші літописні згадки, напр. про діяльність св. Володимира вправді збережено в міру їхньої «нешкідливости»,[12] але вони мали розумітися в нових широких рамках «Україно-Руської церкви св. Апостола Павла»...

Власне тут і виринає для нас преповажна проблема: чи включення місії св. Методія до цієї фіктивної «історії» має автоматично знецінити в наших очах можливість якогось реального організаційно-духовного зв'язку між Моравською епархією IX-го століття і придніпровською Україною-Руссю? Чи маємо ми вважати такий зв'язок — простою вигадкою редактора, йдучи за вказівками Тіхомірова та ін.? Чи мусимо радше признати що тут справді криються призабуті факти, на які повинні звернути увагу сумлінні історики Української Церкви?

На перший погляд староукраїнські документи не заохочують до позитивної розв'язки в питанні ранніх Методіївських впливів у Києві. *Слово* Іларіона (1049 р.) цілковито зосереджене на виключно вирішальній ролі св. Володимира в «Руській Землі» і для «Руського Язика».[12a] *Остромирове Євангеліє* (1057 р.) відзначує *тільки* св. Кирила в своїй менології. *Ізборник* Святослава з 1076 р. також видвигає тільки *Житіє* св. Кирила яко

---

[11] Можливість грецької і грекофільської перерібок наших старих літописів особливо підкреслював проф. М. Чубатий. Див. його *Історія Християнетва на Руси-Україні*, I, (Рим-Ню Йорк: вид. Українського Католицького Університету, 1965), ст. I, 209 і др.

[12] Особливо відомі статті рр. 986, 987, 988 (ПСРЛ, II, с. 71-106). Див. теж підсумок діяльности Ярослава під р. 1037 (ПРСЛ, II, с. 139-141).

[12a] Цікаво відзначити, що для Іларіона, «Русь» як етно-територіяльна концепція відносилася *тільки і виключно* до т. зв. «Полянської землі» (за номенклатурою редакції ПВЛ 1113-ого р.), цебто *до стародавної центральної України*. Імперія Володимира утворилася на підставі цього центрально-українського «руського» ядра («своя (= Володимирова) земля») до якого були прилучені, силоміць або договірним порядком, многі «землі» не охоплені властивим поняттям «Руси». Див. *Слово о Законі і Благодаті* (ред. Н. Н. Розов, «Синодальній список сочинений Илариона...», *Slavia* 32 (1963), ст. 164: (Всі підкреслення мої — Ю. К. З технічних причин подаємо переклад за журналом *Київ* ч. 8, 1988 — Ред.).

Святослав «не в худорідній бо і невідомій *землі* володарював той, *а в Руській*, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі...».

Володимир «єдинодержцем став *землі своєї*, підкоряючи під себе *навколишні сторони* — ті миром, а непокірні мечем...».

Іларіон усвідомлював факт, що нащадки скандінавських «русів» (особливо княжа родина і вище боярство, з яким він себе політично утотожнював) активно асимілювалася українською більшістю «Руської землі». Він виправдував цей стихійний

почитну духовну літературу, притуплюючи відповідність діяльности його св. брата для Руси-України.

Перший виразний проблиск культу св. Методія в Україні появляється щойно в *Архангельській Євангелії* переписаній у Києві 1092 року.[13] У скорому часі стає відома теж нова українська редакція віднайденого *Житія* Методія,[14] елементи якої використовує редакція ПВЛ 1113 р.

На цій підставі хтось би міг дійти до переконання, що культ Методія був занесений в Україну з Чесько-Моравських земель, під час «відлиги» між Римом і Константинополем, яка почалася 1089-ого року.[15] В тих часах взагалі помічається жвавий обмін не тільки «Святими», але й літературними текстами між Чеською Сазавою та київськими манастирями.[16]

Але хоч чеський вплив видається безсумнівний щодо самих *текстів,* то зате суть справи (походження українського почитання св. Методія) залишається зовсім відкрита — і ось чому.

Вищезгадані давньоруські документи (та інші їм подібні) не можна трактувати як остаточно вірні та *вирішальні* інформатори всієї сукупности духовного життя старої України. Це матеріяли дуже вартісні, але водночас і дуже тенденційні. Наприклад, від Іларіона та й інших свідомо «офіціяльних» джерел, ми не довідуємося абсолютно нічого про колосальний вплив староболгарської письменности на українську. *Слово* мовчить про це суцільно, а «Нестор»,[17] хоч і досить неохоче визнає певну спільність,[18] рішуче відкидає інтимність болгарсько-українських культурних контактів та навіть присвоює Україні першість щодо вживання кирилиці.[19] Подібних прикладів можна найти безліч. Ото ж сам факт, що наші найвизначніші старі «офіціяльні» джерела мовчать про св. Методія ще нічого не доказує.

Пригадаймо що наші ранні літописи перш за все відзеркалюють групові чи навіть індивідуальні інтереси окремих осіб. Як саме *Слово* Іла-

---

процес релігійними мотивами (цит. праця, ст. 161; ми знов цитуємо за перекладом В. Крекотня в *Києві,* 1988, 8, ст. 131): «Як нове вчення, то й нові міхи — нові народи. Тоді й те й те ціле буде, як і є. Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до *нашого* народу руського прийшла...».

В протилежності до Константина Порфірородного, поняття «руського язика» в Іларіона вже має повністю слов'янський а не скандінавський зміст.

[13] Огієнко, І, 283 н. І.

[14] Книш, «Ґоразд», 11, 47.

[15] Чубатий, 408-416.

[16] Vlasto, 109-111; Dvornik, 219-226.

[17] Так можна умовно назвати редактора ПВЛ з 1113 року.

Думка О. Пріцака, що «Нестор» походив із прото-російського Бєлоозера (!!) спирається на яскраво помилковій транскрипції єдиного (дуже пізнього) манускрипту ПВЛ і не може бути серйозно сприйнята: див. O. Pritsak, "The Povest vremennych let and the Question of Truth," in T. Nyberg, ed., History and Heroic Tale: a Symposium, (Odense: University Press 1983), pp. 134, 162-3.

Українське походження «Нестора» залишається аксіомою історичної науки. Див. А. Г. Кузьмин, *цит. праця,* ст. 134.

[18] ПСРЛ, II, с. 18: «яже грамота є в Руси и в Болгарех Дунайскых».

[19] Там же: «Симь пѣрвьє положены книгы Моравь яже прозвася грамота Словеньская». Виникнення кирилиці добре аналізує Власто, ст. 40-44.

ріона так і старі редакції ПВЛ орієнтуються на аристократичні роди, що захопили владу в Києві 978 р. [«Володимирці»]. Історія, традиції, вартості, настановлення цих родів *повністю* утотожнюються із загально-суспільними, загально-державними. Існує феномен свідомого, хоч до деякої міри теж «ненарочитного» нехтування традицій і перспектив власного суспільства чи його окремих груп, не згадуючи вже про традиції підлеглих племен... То ж годі дивуватися, якщо в такій психологічній атмосфері хрищення Володимиром *своїх родів* уважається рівномірним з хрищенням цілого народу, або коли походження київського династичного суверена від варязького «конунґа» Ігоря цілковито заглушує «Кия, Щека, Хорива» та взагалі... місцевих «слов'яно-полян».

Багато невизнаних, але реально існуючих вартостей прорвалися на денне світло після революції 1113 року. Деяка кількість була використана при складанні нового літопису, але, очевидно, чимало курсуючих переказів так і не ввійшли до нової синтези, і остаточно — пропали. Щойно 1113 року ми «офіціяльно» довідуємося що «Кий» — це в дійсності свояк славного гунського вождя V-ого століття, Аттіли,[20] та що існують різні версії щодо хрищення св. Володимира. Кінець-кінцем ніяк не вдасться доказати, що методіївські комбінації літописця — довільна вигадка, і що Святого не почитували в народі, хоч про це мовчать офіціяльні тексти, для яких перед 1113-им роком властиві «Руси» були безмірно важніші аніж «поляни яже нині зовомая Русь». Концепція 1113 р. натомість зв'язує св. Методія з «полянською» місцевою аристократією IX-ого століття, а не з визначними родами пізнішої Володимирської доби. Ото ж проблема церковної ситуації в Україні з-перед 978-ого року залишається відкрита в повній гостроті.

Методіївські первні немислимі без глаголиці. Тут зарисовується чи не найцікавіший парадокс історичної концепції 1113-ого року. Вона рішуче твердить що письмо винайдене «в Моравії» Солунськими Братами — це *кирилиця,* та що слов'янська література підготовлена там же для дунайців [угорських слов'ян], моравів, чехів, поляків і українців, переписувалася тою ж кирилицею... Про глаголицю не сказано ні слова. Якщо б дотичні місця ПВЛ залишилися нашим єдиним свідоцтвом про ранній слов'янський шрифт, ми б не знали що така річ коли небудь існувала на цьому світі. Аналогія з «політичними» замовчуваннями попередніх літописних збірників — разюча!

Слов'янські групи, які ще послуговувалися глаголицькою писемністю в часах літописця [македонці, серби й особливо хорвати] іґноруються майже повністю.[21] Ця очевидно тенденційна настанова вияснюється між іншим специфічною ідеологічною коньюнктурою в Київській ситуації доби Мономаха. Замовчування глаголиці при вивищені св. Методія — це по суті дивний компроміс, ціль якого — приєднання галичан і волинян для Київської Православної Митрополії, із затриманням неправильно «усвідомленої» первісної писемної традиції Київського центру.[22]

---

[20] У підготові спеціяльна довідка на цю тему.

[21] Здається, що «Хорвати бѣлии, Серпь, и Хорутань» (ПСРЛ, II, с. 5) навіть не згадувалися Нестором. Їх вставлено до літопису щойно в редакції 1116 року.

[22] Книш, «Ґоразд», 27, 49.

Політична спрямованість «анти-глаголізму» цілком наглядна, коли брати до уваги безперечний факт широкого знання цього письма, не тільки в Україні XI й XII століть, але й у деяких васальних територіях Києва.[23] Коли саме й звідки Україна познайомилася з цим письмом? Деякі дослідники кажуть, що воно прийшло таки з Болгарії,[24] хоч варто підкреслити, що існує добре вироблений погляд, який відкидає значимі українсько-болгарські контакти після 1018-ого року.[25] Постійні взаємини з Чехією теж згадуються як надійне джерело пізнання й підтримування глаголицьких традицій.[26]

Але чи такі твердження вичерпують питання? Згадаймо хоч би сенсаційну гіпотезу І. Срезневського, висловлену ним ще 1882-ого року і недавно знову видвигнену А. Кузьміном — про існування цілком реальної можливості (якщо не певности), що договір 945-ого року між великим князем Ігорем і Візантією був писаний в своїй слов'яномовній копії *не кирилицею а глаголицею!*[27] Це твердження треба уважно перевірити, хоч би й тому що воно спирається на спостереженнях ідентичних тим, які відкрили глаголицький прототип не одного славного кириличного тексту. Якби воно виправдалося, це привело б до справжнього перевороту в нашій конвенціональній уяві про розвиток писемних систем в Україні. В такому випадку ясно що тою ж глаголицею мусіла б бути транскрибована не тільки попередня угода *з 911-ого року,* але й раніші договори.[28] Це ввело б нас прямо до Кирилометодіївської епохи, та до висновку що якраз *тоді* могло утвердитися тимчасове панування глаголиці в Києві як головний засіб передавання слов'янських звуків. Звідси неминуче виник би зв'язок з методіївськими місіями.

В такій перспективі виринуло б паралельне припущення, що кирилиця, хоч і знана, не була надто помітним явищем на Київщині перед 972-976 рр. Поширення її слід зв'язувати не тільки з постійними та інтенсивними торговельними контактами між Києвом і Болгарією в першій половині X-ого століття,[29] але також із масовою східноболгарською еміґрацією

[23] J. Vajs зібрав підсумкові дані на підставі попередних дослідів. Пор. його "Hlaholice na Rusi — Novgorodske Sgrafity," *Byzantinoslavica,* VII (1937-8), pp. 184-188.

Див. теж *Археологія Української РСР, том третій* (Київ: Наукова Думка, 1975), ст. 387, 390: особливо цікаві глаголицькі букви в Київській св. Софії, видряпані *після* 1054 р. Існування помітної глаголицької традиції в Україні теж підкреслена в праці М. Сперанського: див. його ж «Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы?», *Slavia* 7 (1928), ст. 524, 531-535.

[24] Сперанський, 523 і далі.

[25] Vlasto, 271.

[26] Vlasto, 275-6, 291. В. Яґіч припускав можливість *безпосереднього* літературного контакту між Моравією і Києвом. Сліди такого спілкування затрималися в певних кодексах XI-ого століття: див. Сперанський, 524 н. I.

[27] Кузьмин, 240.

[28] Справа первісних договорів між греками й Руссю вимагає додаткових досліджень. Див. Vlasto, 245.

[29] Сперанський, 525-529. Існування цеї торгівлі підтверджується заввагами Константина Порфірородного (De administrando imperio, c. 9. Див. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus: series graeca posterior, t. 113, (Paris 1864, cols. 175-177), а

після прогри Дунайської експедиції Святослава.[30] Першість вона могла здобути щойно по захопленні Києва Володимиром 978-ого року, коли маси прихильників «партії Ярополка», а особливо глаголицькі духівники, залишили столицю. Володимир уважав себе переємником політичної програми свого батька, включаючи претенсії останнього до болгарського царства. Не даром історик Ягія Антіохійський характеризує його як сильного ворога Візантії перед 987-им роком.[31] Він напевно отримав сильну піддержку від східноболгарських еміґрантів. Їх не тільки не могла захоплювати Візантійська експансія в їхній країні, але і поширення в цьому напрямі території Західно-Болгарської (а по суті Македонської) держави, де правили спадкоємці збунтованого графа Миколая.[32] Успіхи Македонських *комітопулів* мабуть спровокували нову хвилю еміґрації до Київщини після 976-ого року. Ці болгарські кадри могли бути надійним контрольним елементом для Володимира щодо християнських громад новозавойованого Києва. Дуже можливо що якраз із цього середовища вийшла одна з його ранніх жінок.[33] Ото ж можна прийняти, що кирилиця стала панівною (хоч і не єдиною) формою письменства в Києві щойно ок. 978-987 рр.[34] В Галичині, де правдоподібно діяла ранньо-болгарська епархія в рр. 900-935 і сл.[35] кирилиця могла вкорінитися дещо скоріше.

«Руська» державність на сході Европи склалася поступово і своєрідно. Після відомого наскоку на Константинопіль 860 р., русько-норманські ватаги втрутилися в хозарську міжусобицю і, використавши тимчасові труднощі жидівської династії,[36] сильно отаборилися на півдennім побережжі

також літописним «кредо» князя Святослава (ПСРЛ, II, с. 55). Найраніший доказ проникнення кирилиці на територію Україно-Руської Імперії слушно знаходиться у відомім «смоленськім написі» з ок. 925-ого р.: див. Vlasto, 248; Е. М. Мельников «Записи древнерусских книжных писцов середины XI века», *Slavia* 46 (1977) ст. 10 н. 25; він же, «Заметки о древнерусской азбуке», *Slavia* 54 (1985) ст. 356.

[30] Vlasto, 247-8, 252, дещо перебільшує раніші впливи Болгарії.

[31] A. Poppe, *Państwo i Kościol na Rusi w XI wieku,* Warszawa: Państwowe wyd. Naukowe, 1968, p. 33. Він же, "The Original Status of the Old-Russian Church," *Acta Poloniae Historica,* XXXIX (1979), p. 35.

[32] П. Хр. Петров, «Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба Комітопулов с Византией», *Byzantino-Bulgarica,* I, 1962, ст. 121 сл.

[33] «Болгариня», від якої народився майбутній святий Борис (ПСРЛ, II, с. 67).

[34] Чубатий, 231, теж схиляється до цеї думки. Взагалі слід настоювати на відносно гладкій поступовості перехідного процесу. Гіпотеза різкого антагонізму між глаголицькою і кирилицькою традиціями в X-XI ст. повністю спростовується матеріялами болгаро-македонськими, українськими, і навіть чеськими та польськими. Див. Сперанський, 516 сл.; Власто, 140; С. Пап, *Початки Християнства на Закарпатті* (Філядельфія: Митрополія УКЦ, 1983), ст. 82-83, 186; Нагаєвський, 93-96.

[35] Книш, «Ґоразд», ст. 43-46.

[36] Дивну настанову хозарського кагана описано в *Житії Константина* [(Див. T. Lehr-Splawiński, ed., *Zywoty Konstantyna i Metodego,* (Poznań: Instytut Zachodni, 1959), pp. 27, 29, 35, 37] дасться вияснити тільки прийнявши гіпотезу що суверенна влада в Хозарії була тимчасово захоплена *не-Жидівською групою* в рр. 860-863... Ісповідуючи монотеїзм невідомого походження, ця група, хоч тимчасово визнана Візантією, виявила сильну нетерпимість супроти жидів, мусульманів, та поган (*Житіє Константина,* ст. 59) і досить скоро втратила свою панівну позицію в державі. За вірогідним німецьким джерелом, вже перед 864-им роком: див. A. Koestler, *The Thirteenth Tribe* (New York: Random House, 1976), p. 81.

кримського півострова, між Херсоном і Керчю.[37] Саме тут в середовищі огречених кримських іранців і тюрко-болгар слід шукати загадочну «Арту» арабських географів.[38] «Артавда» місто сімох божеств це іранська назва кримської Теодосії[39] — хоч сама назва «Арта» могла б теж відноситися як до Сурожі так і до Фуллів,[40] головних портів руського володіння. Що руська державність не тільки затрималася тут до 940-их рр., але являлася фактичним центром руських східноевропейських посілостей, доказують матеріяли недавно передаґовані Ґолбом і Пріцаком,[41] а також деякі пасуси договорів 911 і 945 років. Ясно, що найважніші норманські вожді воліли жити по змозі в розвинутих культурних центрах Криму, а не в лісах европейського материка. Ця Русь південнокримська[42] — це в понятті Константина Порфірогенета «Русь внутрішня», з якою об'єднувалася т. зв. «Русь зовнішня»,[43] яка складалася з великої кількости опорних пунктів

---

[37] Див. *Житіє св. Стефана Сурожського,* н. 31 (В. Г. Васильевский, *Труды,* III, С. Петербург, 1912, ст. 95-96). Див. теж A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge Mass.: Med. Acad. of America, 1936), p. 111. (= «Ґоти»); H. Lowmianski, *Poczatki Polski,* t. V (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973), p. 200-1.

[38] А. Я. Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских* (С. Петербург: Имп. Акад. Наук, 1870), ст. 193, 220-221, 276. Ксенофобія приписана жителям «Арти» добре відповідає традиційній грецькій уяві (переданої візантійцями арабам) про мешканців Таврії. Див. Д. Л. Талис, «Росы в Крыму», *Советская Археология* 1974, н. 3, ст. 89, 96.

[39] Васілєв, «Ґоти», ст. 57.

[40] В. В. Кропоткин, «Из истории средневекового Крыма», *Советская Археология* XXVIII (1958), ст. 201, 218. А. Л. Якобсон, *Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики* (Ленинград: Наука, 1970), ст. 27.

[41] N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca: Cornell University Press, 1982) pp. 115-119. Спроба проф. Пріцака доказати що *жиди, а не українці* складали основне ядро первісного населення Києва в часах св. Методія (pp. 56-57) спирається на довільних комбінаціях і не витримує жодної критики. Висунений Пріцаком гебрейськомовний «Київський лист» першої половини X-ого століття, являється звичайною акредитованою *копією* дещо раніше компонованого звернення Київської жидівської громади до своїх співрелігійників поза межами України. Як зміст так і особливо тон цього листа свідчить про його психологічний зв'язок з виразно «меншестевою» групою міської людности, а в жодному випадку не з «панівною» адміністрацією. Дальші коментарі зайві.

[42] Не тмутороканська! Тмуторокань був захоплений руськими військами Святослава щойно 965 р. Як місто так і округа належали хозарському каганатові від середини VII-ого століття. Арабські письменники знали Тмуторокань під назвою «Жидівський Самкерч» в pp. 885 і 903 (див. Гаркави, 251; Golb-Pritsak, 36 n. 3).

У 943-ім році містом управляв високий хозарський достойник жидівської віри (Golb-Pritsak, 104). У світлі цих незаперечних фактів, утотожнення ранньої руської держави в Криму з пізнішим тмутороканським князівством цілком недоречне.

[43] Migne, t. 113, cols. 169-170.

В остаточній редакції *De administrando imperio* вже не згадується «Русь внутрішня», тому що Хозари завоювали Південний Крим 943-ого р. і витіснили звідтам руських дружинників (Golb-Pritsak, 117). Все ж таки претенсії Ігоря до цих земель задокументовані в договорі 944 р. (ПСРЛ, II, с. 39-40). Дивовижна спроба проф. Пріцака вмістити «Русь внутрішню» десь на периферії прото-російського ме-

(«градів») вздовж торговельних доріг між Балтійським і Чорним морем. Порфірогенет теж називає кримських норманів «хрещеною Руссю»,[44] бо якраз до тих елементів відносяться загальновідомі джерела про т. зв. «перше хрещення Руси» [*Енцикліка* Фотія 867 р., *Життя Василія* того ж Порфірогенета і т. п.].

До початку X-ого століття, отже також і за життя св. Методія, руська держава була номінально підлегла хозарській імперії, хоч ця залежність була суто формальною та не виявлялася практично жодними конкретними повинностями. Візантійці вважали русів своїми союзниками, а патріярх Фотій не вагався називати їх «нашими (грецькими) підлеглими»,[45] мабуть через їхнє християнське неофітство. Русь контролювала політично територію принайменше двох візантійських епархій: Суґдейської (Сурожської) і Фульської. При тому цілком правдоподібно, що остання була встановлена якраз для них Імператором Василем І-им і патріярхом Ігнатієм.[46] Фульський архиєпископ виконував зокрема місійну працю між слов'янськими племенами в руських опірних пунктах на півночі.

Київські слов'яни були автономними союзниками «внутрішної Руси».[47] Руська залога находилася дещо на півдні від властивого міста.[48] Найкращий доказ самоуправного (договірного) зв'язку Київської знаті з кримськими центрами являється місцеположення найстарішої Київської «соборної» церкви. Вона находилася не на «горі», де зосереджувалися інституції місцевої влади, але *коло пристані,* на посілості купецьких і політичних представників руського Криму.[49] Давність цієї церкви засвідчує її назва: святого Іллі, який був улюбленим святим імператорів Василя Македонця

рянського Ростова (!!) явно викриває його нерозуміння географічної системи Порфірогенета (Див. O. Pritsak, "Where was Constantine's Inner Rus'?", *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), pp. 555-567). Імператор Константин приміняв свою діялектику «внутрішності» і «зовнішности» не тільки до України, але й до стародавньої Еспанії (див. *De administrando imperio,* p. 24, ed. Morawcsik-Jenkins, p. 103). Ці тексти являються вирішальними для наукового обговорення «руської» проблеми в противагу до сумнівних тюркських аналогій підігрітих безконтрольною фантазією.

[44] Migne, t. 112, cols. 1083-1084. (Подія 1-ого травня 946-ого року).

[45] Чубатий, 85. Migne, t. 102, cols. 737-738.

[46] Migne, t. 109, cols. 359-360 (= C. Porphyrogenitus, *Vita Basilii,* n. 97) «Єпископ» згаданий Фотієм в його енцикліці 867 р. (Migne, t. 102, cols. 737-8) міг бути архиепископ Сурожський Філярет (Нагаєвський, 37; див. *Житіє св. Стефана Сурожського,* ст. 96). Після договору 866(?)-ого р., вирішено створити для русів окрему епархію. Можливо, це було завершено щойно 874(?)-ого р. Так найлегше погоджувались би різниці між інформаціями Фотія та Константина Порфіророднoго.

[47] Назва «Поляни» — штучний витвір Київських книжників кінця XI ст. На цю тему приготовляється окрема довідка. Див. G. Knysh, *Eastern Slavs and the Christian Millennium of 1988* (Winnipeg: Central Jubilee Committee of the Ukrainian Catholic Church, 1987), p. 8 n. 4.

[48] Гора «Угорська» — де були вбиті леґендарні «Аскольд і Дир» (ПСРЛ, II, с. 16-17). Виразні сліди варязької етнічної колонізації помітні в Києві з початком X-ого ст., коли місто стало центром «Руси зовнішної». Цю подію відзеркалює пізніша розповідь про Київ яко «мать городів руських» (ПСРЛ, II, с. 17).

[49] ПСРЛ, II, с. 42.

і його сина Льва Мудрого.[50] Ця церква представляла в Києві авторитет Фульського архиепарха, та вела християнізаційну акцію поміж місцевими українцями. Не може бути сумніву що від 866-ого року Константинопіль уважав територію Середнього Придніпров'я як свою місійну область, хоч не можна твердити що місцева знать у церковних справах автоматично йшла за бажаннями і вказівками своїх кримських союзників. Слід також підкреслити що літургічний обряд Фульської Архиепархії був цілком певно грецький.

Київ у 870-их і 880-их роках був вузлом двох надзвичайно важних інтернаціональних торговельних доріг: північно-південної (пізніше відомої як «путь із Варяг у Греки») і західно-східної (умовно можна б її назвати «путь із Німців у Хозари»). Жваві комерційні відносини між раннім Києвом а центральною Европою виразно задокументовані.[51] Це власне треба мати на увазі при розгляді напрямів впливу методіївської місії. Всякі політично мотивовані спроби применшування активних контактів між Моравією та Києвом через «географічну віддаленість» треба рішуче відкинути. .

Надзвичайної ваги для вирішення нашої основної проблеми являється XIII розділ *Житія Методія,* що його не від речі буде повністю навести:

> Не тільки в тім була їхня злоба (ворогів Методія, по вічі з фальшивим листом), — вони говорили, ніби цісар (візантійський) гнівається на нього, і коли його попаде, не бути йому більше живим. Бог милостивий не хотів гудити слугу свого, а тому поклав на серце цісареві, — бо ж то серце цареве постійно в руці Божій (Притчі 21.I) — і він післав листа до Методія: «Отче чесний, дуже бажаю тебе бачити. Зроби ласку, потрудися до нас, щоб ми побачили тебе поки ще ти на цім світі і прийняли твою молитву». Методій зараз відправився туди; цісар прийняв його з великою честю та радістю, похвалив його науку, задержав з його учнів попа та диякона з книжками; всю волю його вчинив, скільки той хотів, ні в чім йому не відмовивши; голубив і дуже обдарував його; провів його з честю до його стола, також і патріярх.[52]

Наша історіографія мало цікавилася поїздкою св. Методія до Константинополя 882-ого року.[53] А саме ця поїздка може дати нам ключ до відкриття одної з найважніших невідомих подій нащої церковної історії.

---

[50] Migne, t. 109, cols. 237-238, 341-342, 353-354. Див. A. Vogt et I Hausherr, "Oraison funebre de Basile Ier," *Oriantalia Christiana,* XXVI-1, n. 77, 1932, p. 22.

[51] Див. т. зв. «Баварський Географ» (pp. 844-862: A. Bielowski, ed., *Monumenta Poloniae Historica,* I (Lviv, 1864), pp. 10-11. Повідомлення Ібн-Хордадбега (pp. 840, 885): Гаркави, 251 (перерібка 980-их pp. затримуючи інформації оригіналу). Рафельстетенський документ (ок. 901 p.): MGH, *Leges,* III Hannover 1863, pp. 480-481. Повідомлення «Гудуд-аль-алям» (pp. 980-ті) про значно ранішу ситуацію: Lowmiański, II, Warszawa, 1964, 156-158.

Можна додати яскраве свідоцтво археологічних розкопок: див. B. Dostal, "Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer" in J. Macurek, ed., *Magna Moravia* (Praga: SPN 1965), pp. 361-416. Див. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs* (The Hague: Mouton, 1967), p. 69.

[52] Огієнко, II, 63.

[53] Нема ані слова про цю важливу подію в головних працях Чубатого, Нагаєвського, Назарка, Великого. Останнім часом, тільки Пап видвигнув цю справу: гл. його *Початки Християнства..,* ст. 109-110.

Коли 869-ого р. Папа Адріян II назначив св. Методія Паннонським архиєпископом (без формально закріпленого місця осідку), він теж надав йому титул і функцію апостольського леґата *ad gentes.*[54] Ця гідність була затверджена Папою Іваном VIII у 873 році, згодом у 880 році більш урочисто.[55] Отож св. Методій затримав її навіть після призначення свого постійного архиєпископського столу у Мораві-Велеграді. Іншими словами, св. Методій під час цілої своєї архиєрейської кар'єри мав ясне доручення від апостольського престолу вести свою власну «заграничну політику» як офіціяльний представник Папи, на всіх територіях нехрещених слов'ян, з ціллю вивчити можливість поширення між ними християнської релігії. Ця функція була *цілком незалежна* від політичних дій християнських князів, між якими находився Святий, а особливо від імперських плянів кн. Святополка Моравського.

Маємо виразні свідоцтва, що св. Методій виконував свій «інтернаціональний» обов'язок постійно, сумлінно й ретельно. Найяскравіше це висвітлено в XI розділі його *Житія.* Св. Методій післав своїх посланців до «вельми сильного князя віслян» з пропозицією добровільного прийняття християнства і тим самим отримання від Папи ґарантії щодо незалежности своєї землі. Це відбулося ок. 873-874 рр., отже задовго перед завоюванням краківської області військами Святополка. Існує завуальований натяк на подібне посольство до крушвіцького князя Попеля.[56] Таких посольств мусіло бути далеко більше, охоплюючих чи не всю масу тодішніх слов'янських земель.[57]

Ф. Дворнік правильно помітив ще 1933-ого року, що вороги Методія могли говорити про «гнів» візантійського імператора тільки в з'вязку з наявними контактами святого архиєпископа з людьми й територіями, які Візантія вважала своїми. Чеський дослідник первісно думав, що згадка відносилася до Сербії, яку Папа Іван хотів ще в 873 році прилучити до

[54] Це було виразно підкреслено в листі Папи Івана VIII до єпископа Анно Фрейзінґського, 873-ого року. Гл. Нагаєвський, 158: ... fratrem tuum Methodium archiepiscopum, legatione apostolicae sedis ad gentes fungentem...

[55] В листі *Industriae tuae* до Князя Святополка. Нагаєвський, 159: ... nostrae apostolicae auctoritatis praecepto eius archiepiscopatus et privilegium confirmavimus, et in perpetuum.

Див. теж XII-ий розділ *Житія Методія* (ed. Lehr-Splawiński, p. 117): «Почьтьше же апостоликовы кьнгы обрѣтоша пьсанѣе: яко брать нашь Методы свять и правовѣрнъ єсть и апостольско дѣянѣє дѣлаєть, и в рукоу єго суть отъ Бога и отъ апостольскаего стола въся Славѣнскія страны...».

[56] Gallus Anonimus, I, 1-2, in Bielowski, 394-396.

[57] Матеріяли зібрані в J. Stredowski, *Sacra Moraviae Historia..,* (Salzburg 1710), p. 231 підкреслюють це з особливою увагою: Tales sunt Apostolorum nostrorum missionarii; Bezrad in Panonia; Wiznog in Sarmacia; Jordan in Dacia; Nawrok in Russia; in Alpibus Valachicis Moznopan; Oslaw in veteri Quadia nunc Silesia... Тут важні не так імена чи навіть території як саме *поняття* «широкої місійної діяльности». Див. Marian Bendza, *Prawoslawna Diecezja Przemyska w latach 1596-1681* (Warszawa: Chrescijanska Akademia Teologiczna 1982), p. 24, де згадується усну традицію про перебування Методіївських проповідників Віснока й Ослава в околицях горішного Сяну.

Паннонської провінції, хоч до неї в тих роках зголошував свої претенсії константинопільський патріярх Ігнатій.[58] Пізніше Дворнік змінив свій погляд щодо Сербії, але не найшовши (чи радше не хотівши побачити) іншої кандидатури, збув усю розповідь *Житія* як несерйозну гагіографічну вигадку.[59] В цім єдинім випадку Дворнік, який стільки зробив для остаточного прийняття *Житій* св. Кирила й Методія, як солідних і цілковито вірогідних історичних джерел, та й був за це вихвалений міжнародною наукою — сам собі заперечив і то без найменших вияснень.

Дотримуючись строгого історизму ми бачимо, що після 880-ого року всі важніші розходження між Римом і Константинополем були усунені. Папа визнав леґітимність Фотія, а Візантія відкликала всі свої церковні претенсії до колишнього *Іллірікума* та визнала право прямої римської юрисдикції над цими територіями, до яких належали землі Хорватії, Сербії й Болгарії.[60] Якщо опісля папам не вдалося утривалити своєї церковної влади в Болгарії чи в Далматії, то це залежало в першій мірі від неґативної акції місцевих чинників, а в жадному випадку не від Візантії, для якої визнання Папою Фотія була річ архиважлива, то ж вона рішуче не схотіла б захитати це надбання. Безліч джерел засвідчують надзвичайну стриманість церковних ініціятив Візантії в Далматії (звідки контролювалася Сербія) та в Болгарії якраз в роках 880-886.

Теорії, які арґументують затримання учнів св. Методія в Константинополі місійними цілями Візантії в Балканах, слід відкинути як анахроністичні й непереконливі. Не можна теж твердити, що ці учні та їхні глаголичні книги були потрібні Візантії для ширення християнства між своїми «внутроімперськими» слов'янами. Загально прийнято, що для останніх існувала тільки альтернатива повного огречення та що Візантія не збиралася творити якісь *ірреденти* зі слов'янською літургічною мовою на своїх власних територіях.[61]

Ото ж поки-що залишається тільки одна розв'язка що до суті константинопільської подорожі св. Методія. Треба прийняти, що його туди запросили найвищі політично-церковні інстанції візантійської імперії, щоб уточнити справу християнізації Київщини й суміжних до неї земель та щоб уникнути непотрібних конфліктів на цьому відтинку. Поза Київською Руссю ми не знаємо інших слов'янських земель, де Візантія мала б якісь місійні інтереси в році 882. Імовірно св. Методій міг мати контакти через своїх посланників з представниками київської верхівки. Його слов'янська

---

[58] F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Prague: Orbis, 1933), pp. 275-276.

[59] F. Dvornik, *Les légendes..*, 2nd ed., Hattiesburg: Academic International, 1969, p. XXXV. Cf. also Dvornik, *Byzantine missions..*, pp. 170-174.

[60] Dvornik, *Les légendes..*, 1933, pp. 248-283, 313-330. Див. теж його капітальну працю *The Photian Schism, History and Legend* (Cambridge: University Press, 1948), де ця справа широко обговорена.

[61] Vlasto, 5-12. Dvornik, *Byzantine Missions,* 41-42. Див. теж V. Vavrinek, "The Introduction of the Slavonic Liturgy and the Byzantine Missionary Policy," in V. Vavrinek, ed., *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11 Jahrhundert* (Praha: Čsav Kabinet pro Studia Řecka, Římska a Latinska), pp. 259-260, 273-275.

літургія могла їм бути до вподоби куди більше ніж грецька. Створювалася аналогія з подіями 863-870 років в Паннонії й Моравії. Це й могло викликати злісну гіпотезу моравських сторонників Віхінґа про «гнів» імператора.

На підставі вищенаведеного XIII розділу *Житія Методія,* можна припускати, що Святий і константинопільські власті дійшли до гармонійного вияснення ситуації та до практичного порозуміння. Очевидно справа Києва не була єдиним предметом їхніх розмов, конкретна суть яких потребує ще докладного дослідження.[62] Все ж таки можна прийняти що справа християнізації Києва була між головними темами нарад.

Чолові лінії порозуміння даються легко відгадати. Візантія напевно затримала свою церковну юрисдикцію в Києві за посередництвом Фульського Архиепископства. Зате Методій міг отримати від Цісаря широке уповноваження для організації в Києві спеціяльної літургічноправничої школи (як філіал власної Моравської). Важна справа висвячування випускників автоматично могла вирішитися висилкою до Південного Криму.

Київська школа мусіла доволі скоро стати самостійною інституцією. Тому нема потреби приймати постійну опіку над нею Моравської. Місцева інтеліґенція напевно виявилася достатня для успішного продовжування навчальної справи, так як колись у Моравії після трьохрічної (864-867) праці солунських братів. Тоді їхні новоосвячені учні перебрали в свої руки учительську діяльність своїх наставників, тай самостійно дальше вели їхню місійну працю (867-869).

На жаль, ми не знаємо імен учнів св. Методія (священника й диякона) висланих до Києва, щоб там заснувати вищезгадану слов'янську школу.[63] Система ними створена в імені св. Архиєпископа перетривала в своїй основі аж до першої половини XI-ого століття, не дивлячись на різні по-

---

[62] В передмові до визначного твору староболгарського письменника Іоанна Екзарха п. н. «Небеса». (Див. П. А. Лавров, *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*: Ленинград: АН СССР, 1930, ст. 160) виданого між 893-им і 913-им рр. (має дедикацію до *князя* — а не царя — Симеона) — знаходимо виразний натяк на вільне користування болгарськими духівниками плодів моравської церковної літератури (особливо ж пізнішими перекладами св. Методія) ще перед 885-им роком. Дозвіл такого користування легко зв'язується з Константинопільською подорожжю Велеградського Архиепископа. Методій міг передати візантійським властям папську вимогу інтервенції щодо справи практичного визнання князем Борисом римської юрисдикції. Борис міг відгукнутися на цю інтервенцію відносно «дешевим» способом: прийняттям «римофільської» творчости із сусідньої Моравії. Цю можливість варто ближче перевірити; тим більше що територія «екзархату» Іоанна ще не установлена в науці. Чи не простягався цей екзархат на етнічно неболгарські частини держави? До таких належали тоді Румунія та українські Закарпаття, Галичина, Західня Волинь... (див. Книш, «Ґоразд», 21-24, 35-40).

[63] Можливо, що пильна аналіза т. зв. «Леґенди Бандурія» (Огієнко, II, 333; Migne, t. 113, cols. 304-309), елементи якої складені в XII-ім столітті, виявить що «Кирило й Атанасій», яким вона приписує привіз слов'янської писемности русам — це правдиві історичні особи, а не тільки переплутані відповідники Солунських Братів.

літичноправописні зміни,[64] та може бути оцінена як фундамент літературної культури стародавної України.

Сучасні дослідники українського середновіччя могли б плідно попрацювати на розробці цього складного процесу в цілій його багатогранності. Передбачення Яґіча перед ста роками дальше залишається актуальне — справді, як твердив великий хорватський учений, наука ще далеко не сказала свого останнього слова про конкретні форми розширення паростків Методіївського Християнства на Схід і Північ; в постійній праці над цією проблемою виринатиме ще не одне сенсаційне відкриття.[65]

[64] Захоплення Києва Олегом (Ладозьким?) близько 900-ого року тимчасово відсунуло християнських варягів та їх слов'янських союзників від суверенної влади. Це виразно засвідчується в тексті договору 911-ого року (див. ПСРЛ, II, с. 27). Але твердження Власто (245) і, частинно, Дворніка (268) про занепад первісного київського християнства слід відхилити як безґрунтовні. В *Повісті Временних Літ* нема найменшого натяку на будьяке переслідування християнської релігії новими володарями. Підкреслюється зате їхню повну відкритість супроти духовних традицій краю, та можливість вести між ними проповідування християнства (ПСРЛ, II, с. 28). «Ольговці» дуже скоро перетворилися в «Християнську Русь» часів Порфірогенета. В таких умовинах, існуючі школи та інші релігійні інституції України могли цілком спокійно продовжувати свій розвиток. (Зрештою як і інші віросповідання, напр. жидівство. Див. відс. 41). Самопевна заява А. Поппе, що в Україні ("na Rusi") впродовж "caly niemal wiek X" не розвивалося *релігійне* письменство бо "brakowalo w tym czasie skryptoriów kościelnych" — звичайна petitio principii (див. його "Kultura piśmiennicza dawnej Rusi" *Slavia Orientalis* 21 (1972), p. 369.

[65] *Archiv für slavische Philologie,* Bd. 7. H. 3, 1884, pp. 522-523.

Домет Олянчин

ДО ХРОНОЛОГІЇ ЖИТТЯ ОЛАФА ТРІҐҐВІСОНА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО ЗАГАДКОВИМ ПЕРЕБУВАННЯМ ПРИ ДВОРІ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Від редакції: Нижче друкуємо статтю Домета Олянчина (1891-1970), яка постала у зв'язку з його працею про жінок і дітей Володимира Великого. Цю недруковану працю покійний історик писав після закінчення війни, отже і та праця і екскурс до неї, який ми тут друкуємо, не відповідають сучасному станові дослідів, бо ж від того часу наукова література значно розрослася.

Проте ми друкуємо її з різних міркувань. По-перше сама тема цікава і актуальна, оскільки у зв'язку з відзначенням тисячоліття хрищення України-Руси вона подає інший, хоч і фантастичний варіянт охрищення. За 1930-1940-х рр. цей варіянт наново воскресив Н. Баумґартен і праця Олянчина в першу чергу відповідь на його твердження. За ницистської Німеччини теорія про хрищення Руси з півночі (від варягів) була дуже популярна, а праця Олянчина і з цього огляду заслуговує на увагу, як виступ проти псевдонауки.

По-друге ми хочемо, щоб, хоч після сорока років, праця незаслужено забутого історика, який із сільської подільської хати вийшовши, спершу із зброєю в руках боровся за українську державність, а опісля вибився своїм власним трудом на оригінального і глибокого дослідника України XVII-XVIII віків, а зокрема зв'язків України з Европою, побачила нарешті світло денне. Також праця Олянчина про українських студентів у 17-18 століттях в німецьких університетах зберегла своє наукове значення дотепер. Це зобов'язує нові ґенерації українських істориків познайомитися з працею покійного історика.

По-третє надрукована праця Олянчина писана прозорим і ясним стилем ставить вигадки норманських саґ і нових псевдонауковців на своє місце і, хоч, на цю тему тим часом появилися інші праці, вона має своє значення, зокрема для зацікавлених історією взаємовідносин давньої України-Руси з норманським світом. Віримо, що читачі з інтересом ознайомляться з працею Д. Олянчина про Олафа Тріґґвісона (Тріґґвасона).

* * *

На перший погляд, може декому здаватися, що хронологію до життя Олафа Тріґґвісона можна уточнити в першій мірі на підставі його саґ.[1]

---

[1] Найстаріша саґа про Олафа Тріґґвісона ісляндського монаха Одда Снорасона з манастиря Тінґейрару; він жив у другій половині XII стол., а саґу цю написав приблизно 1190-1200 рр., ніби латинською мовою, але досі відомий лише ісляндський переклад з другої пол. XIII та першої пол. XIV стол. Її видав спершу П. Мунх (Хрістіянія 1853), опісля П. Ґрот (там таки 1895) та Ф. Йонссон (Копенгаґен 1932). Інша саґа про Олафа Тріґґвісона збереглася у творі ісляндця Сноррі Стур-

Але хто так гадає, той, очевидно, дуже помиляється. Щоб це наше твердження не виглядало голословним, дозволю спочатку навести дати до

лясона (1178 — 23. IX. 1241) Heimskringla (Світокруг) написанім 1220-1232 рр. Головним її джерелом була саґа Одда, яку Сноррі доповнив строфами скальд-пісень і усними переказами. Вперше твір Сноррі видав Йог. Перінґскієльд (Стокгольм 1697, т. 1-2), опісля Ф. Шенінґ-С. Торлаціус (Копенгаґен 1777-1783, т. 1-6), К. Рафн (Antiquites russes, там таки 1850, т. 1), К. Унгер (Хрістіянія 1868) та нарешті Ф. Йонссон (Копенгаґен 1895-1900, т. 1-4). Він же подав винятки з неї латинською мовою в *Monumenta Germaniae Historica* (Ганновер 1892, т. 29) під заголовком: «Ex Snorronis historia regum Norseyiensium dicta Heimskrinla». Крім саґи Одда і Сноррі відома також т. зв. велика саґа про Олафа Тріґґвісона, що постала в XIV стол. Це конґльомерат з різного роду оповідань про Олафа. Ця саґа зберіглась у двох різних творах: у Fornmannasayas (Кауфманнаефн 1925) та Flateyjarbok (Хрістіянія 1860, т. 1-3). Цей твір склали священики Йон Тордссон і Маґнус Торгальссон. Також у творі Fagskrinna (Хрістіянія 1847), написаному у середині XIII стол., подибується саґа про Олафа. З латинських джерел оповідає про нього «Historia de antiquitate regum Norwagiensium» (видав Г. Сторм у *Monumenta Historica Norvegiae,* Хрістіянія 1880), написана норвезьким монахом Теодріком, прибл. 1180 р. Побіч монахів Одда й Теодріка написав саґу про Олафа латинською мовою також ісляндський монах і сучасник Одда Ґуннляуґ Лейфссон (+ 1218), яка не збереглася ні в ориґіналі, ні в перекладі. Загально про всі саґи Олафа див. Е. Mogk, *Norwegisch-isländische Literatur.* У Grundriss der germanischen Philologie вид. Г. Пауль, Страссбурґ 1893, т. II, відд. 1. Важнішу літературу про них, побіч коментаріїв їх видавців, див. у вдячній берлінській дисертації Е. Ґордон (з Корнвалліс, Ореґон, США) «Die Olafssaga Tryggvasonar des Odd Snorrason», Берлін 1938, стор. 105-110. Там подана література різними мовами: ісляндською, норвезькою, шведською, данською, англійською та німецькою. Німецькою мовою заслуговують увагу такі праці: A. Bugge, «Entstehung und Glaubwuerdigkeit der islaendischen Saga», Zeitschrift für deutsches Altertum, 1909, v. 51; A. Heusler, «Die Anfänge der isländischen Saga», Abhandlungen der k. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-hist. Klasse, Berlin 1914, Nr. 9; G. Morgenstern, Oddr, Fagrskinna und Snorre, Leipzig 1890; M. Deutschbein, Studien zur Sagengeschichte Englands. Teil I Die Wikingersagen, Cöthen 1906. — В українській історичній літературі нам відома про Олафа Тріґґвісона одна однісінька праця, а саме А. Лященка, «Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу», *Україна,* Київ, 1926, кн. 4. Французькою мовою цікава стаття: S. H. Gross, «La tradition islandaise de Saint Vladimir», *Revue des Études Slaves,* Paris 1931, v. XI, cah. 3-4, p. 133-148. Пор. рецензію В. Заїкина (*Записки Чина Св. Василія Великого,* Львів 1931, т. 6, вип. 1-2, стор. 394, 396-397). Ця праця, як він каже є «цінним дослідом, бездоганним з науково методологічного погляду... С. Г. Ґросс, професор Гарвардського університету в Америці, по докладнім і сумліннім студіюванні скандинавських, головно ісляндських саґ прийшов до загального висновку, що саґи ці, даючи дуже багатий матеріял до історії Руси в часі Ярослава Мудрого, навпаки, зберігають лише скупі, а при тім непевні відомості про Русь з часів Володимира. Одна з тих саґ про Бйорна містить дещо перекручений відгомін вісток про боротьбу Володимира з Ярополком та про битву русинів з печенігами... Далі, кілька саґ про норвезького короля Олафа Тріґвасона оповідають про його життя на Русі,... опіку над ним... з боку руської княгині, жінки Володимира Аллогії, приязнь його з Володимиром і участь у хрищенні Володимира та його жінки Аллогії... Одначе Ґросс вказує, що тоді, коли Володимир В. прийняв християнську віру й заводив її на Русі «Олафа на Русі зовсім не було,

життя Олафа Тріґґвісона на основі стислого перекладу саґи про нього Сноррі Стурлясона, а заразом і Одда Снррасона.[2]

Згідно з цією саґою: Норвезький король (власне віцекороль) Тріґґві Олафсон (син Олафа) мав жінку Астріду, що була дочкою Еріка Бйодаскалі з Оффріґстаду. По замордуванні Тріґґві синами королеви Ґуннгільди Астріда змушена була втікати з уділу свого чоловіка до тата, бо не почувалася певною за своє життя. Вона втікла звідти, переодягнена в просту і дрантиву одежу, з своїм вихователем Торольфом і його малим сином Торґілем. Але по дорозі, а саме на острівці озера «Ронду» Астріда змушена була трохи зупинитися, бо там, у малій рибальчій буді, породила від Тріґґві сина.[3] Йому надано ім'я Олаф (ніби в честь діда). Коли їй після родів полегшало, вона подалася з своїми супровідниками далі в дорогу до свого тата з немовлятком, і замешкала в нього цілу зиму (тобто один рік). Тому що королева Ґуннгільда з своїми синами переслідувала її також там, вона мусіла втікати до Гакона Старого у Швецію (приятеля

бо вже перед 987 р. вибрався він до балтійських слов'ян, де 987 р. оженився із слов'янською княжною Ґеїрою і перебував там до 990 р.; після того поїхав до Голляндії, звідки виїхав 994 р. Правда, є дві саґи, в яких говориться, начебто з Балтійської Слов'янщини (отже 990 р.) Олаф поїхав до Данії, а звідтам на Русь і потім у Грецію, де навернувся на християнство; після того привів зі собою з Візантії грецького єпископа, який охрестив Володимира. Та навіть і після цих саґ виходить, що Олаф появився на Русі найраніше 991 р., та в тім часі Володимир, без сумніву, вже був хрещений. Але оповідання цих двох саґ Ґросс признає просто романтичною леґендою... Про жінку Володимира Аллогію він каже: «Саґи вихваляють мудрість Аллогії й між іншим вкладають в уста Володимирові перед його наверненням такі слова: «В цій трудній справі (зміни віри) послухаюся погляду цариці (?) Аллогії, котра є далеко більше розумна, ніж я»... Не підлягає сумніву, що ці слова є лише відгуком оповідання літопису про хрещення Володимира, в якім м. ін. бояри кажуть Володимирові: «Якби грецька віра була зла, твоя баба Ольга напевно не приняла б її, бо вона була мудріша від всіх людей». Мудра Аллогія це безсумнівно мудра Ольга. Тільки саги переплутали її з жінкою Володимира Рогніддю. Руська княгиня, що заопікувалася Олафом... це була, на думку Ґросса, Рогнідь». Такий зміст статті Ґросса в передачі В. Заїкина. З деякими його висновками ми не погоджуємось, про що мова далі.

[2] Для свого переказу ми користуємося німецьким перекладом *Геймскрінґлі* Сноррі, з одного боку дослівним Ф. Вахтера (Ляйпціґ 1836, т. 2, на жаль недокінчений), а з другого — вільним Ф. Ніднера (Єна 1922, т. 1). Короткий переказ саґи Одда Сноррасона подав Е. Ґордон, вище навед., стор. 77-84. Дужки в тексті переказу наші.

[3] Як слушно каже Е. Ґордон (стор. 40), на жаль без зазначення джерела, ця утеча Астріди й народження Олафа нагадує утечу Діви Марії й народження Христа, а подекуди й Мойсея (Пор. 2 кн. Мойсея, 2,2). Це значить, що монах Одд Снррасон і його наступники перебували під впливом біблії й євангелії під час писання своїх саґ про Олафа Тріґґвісона, що був першим, який увів і поширив християнство в Норвегії. Звідси їх пієтет до Олафа як предтечі Олафа Святого (+ 29. VII. 1030). Вчинки обох королів влучно порівнює Одд Сноррасон: «Це можна так пояснити, наче б раніший король Олаф підготовив і поклав своєю працею підвалини християнства, а пізніший Олаф поставив на них стіни. Олаф Тріґґвісон засадив посілість, а Олаф Святий украсив і збільшив її великою плодючістю».

її тата). В нього вона пробула дві зими (тобто два роки). Але також у Швеції Астріда не мала спокою від Ґуннгільди, що домагалася видачі її і Олафа в короля Еріка, який на те дав навіть свою згоду.[4] Тоді вона вирішила пробиратися з Олафом до свого брата Сіґурда Еріксона (Еріковича), що вже віддавна перебував у короля Вальдімара в Ґардаріку — Русі й користувався в нього великою повагою. Астріда від'їхала туди від Гакона з купцями. Олафові було тоді три зими. Та під час переїзду через море, напали на шведських купців, естоньські вікінґи — пірати й частину їх перебили, а інших забрали в полон в тім числі також Астріду й Олафа, але так, що мама попала в одні а син у другі руки. Олафа купив селянин естонець Клєрком і перепродав його Клєркові, а цей знов Реасові. В нього перебув Олаф шість зим, і було йому добре.[5] Коли одного разу, Сіґурд Еріксон прибув з військом до Естонії на полюддя, щоб збирати податки для «короля Вальдімара з Гольмґарду» (Новгороду), то на одному тамтешньому ярмаркові побачив «дуже гарного хлопчину». Коли Сіґурд запитав ім'я й рід, то він відповів що зветься Олафом, та є сином Тріґґві Олафсона та Астріди, доньки Еріка Бйодаскаллі. І так Сіґурд довідався що Олаф був його племінником. Він викупив Олафа від Реаса і взяв з собою до Гольмґарду-Новгороду. Там Олафом ревно заопікувалася королева. Вона звалася Алоґія або «Аллоґія». «Олаф мав дев'ять зим коли він прибув до Ґардаріку, і пробув там у короля Вальдімара ще також дев'ять зим». Він користувався у короля великою пошаною, а в королеви ласкою. Олаф був у короля воєводою над військом, із яким він обороняв королівські землі і мав декілька битв. Олаф правив військом добре й воно його дуже любило. Та не зважаючи на це, він мріяв таки про Норвеґію і почав приготовлятися до від'їзду туди. Коли все було готове і були підібрані люди з кораблями, Олаф сів у свій корабель і від'їхав з Руси в Балтицьке море (Eystra Salt-Ost-Salz) Спочатку він прибув до Борнгольму, де з його мешканцями мав битву, в якій переміг і придбав собі багато здобичі. Але там він довше затриматися не міг бо зірвалася страшна буря і його кораблі прибила на південь аж до побережжя землі вендів, де і знайшлося для них добре пристановище — гавань. Королем вендів був тоді Борислав (Burislav). Він мав три дочки: Ґеїру, Ґуннгільду й Астріду. Там де Олаф причалив до землі вендів, там правила Ґеїра, з якою він узимі одружився, через що і користувався в землі вендів великою пошаною.[6] Коли німецький цісар Оттон (Otto) мав війну в Ютляндії з дан-

[4] Це переслідування Ґуннгільдою Астріди та Олафа нагадує, як пише Е. Ґордон, переслідування Іродом Богородиці і Христа (ст. 40).

[5] Неволя Олафа нагадує неволю біблійного Йосифа (ст. 41. Пор. 1 кн. Мойсея, 39, 1).

[6] З інших місць саґи Сноррі Стурлясона виходить, що з Астрідою одружився ярлграф Сіґвальд, що панував над Йомсбурґом (Вінетою), а з Ґуннгільдою данський король Свенд. Про дочок Борислава оповідає також Jomsvikingasaga, а саме: «Vandaliae Regi Burisleifo tres erant filiae, quarum una maxima Astrida fuit et forma et sapientia insignis, huic proxima Gunnilda, tertia Geila natu minima, quae Olao Triggonis postea nupsit». Див. Z. Wojciechowski, *Polska nad Wisłą i Odrą.* Katowice 1939, str. 134.

ським королем Гаральдом Синьозубим, то по його боці був також король Борислав з своїм зятем Олафом. Після замирення цісаря з королем Гаральдом на острові Morsö, всі воюючі сторони розійшлися, а «король Борислав подався з своїм зятем Олафом у землю вендів». У цій землі Олаф пробув три зими. Але через те, що його жінка Ґеїра незабаром умерла, він з того горя залишив вендську землю і подався наново в морські походи. Спочатку він напав на Фінляндію, опісля на Саксонію (північну), Флямандію, Францію й Англію. Ці походи Олафа тривали чотири роки після того, як він покинув землю вендів. Нарешті він причалив до англійських островів Scylly, на яких провів довгий час і прийняв там християнство, а разом з ним, також прийняло християнство його дружина-військо. Від'їжджаючи з Англії до Норвегії, Олаф взяв з собою «священика та інших учених мужів». В той час у Норвегії правив Ярл Гакон, що був дуже занепокоєний приходом Олафа.

Про нього йому оповідали, що це той Олі, який зве себе переважно ґардаріком (тобто русом), є сином Тріґґві й вихований королем Валдомаром.[7] Коли Олаф прибув до Норвегії, то опанував її без великого труду, бо її мешканці були незадоволені Гаконом. На народнім зібрані в Дронтгеймі, його проголосили королем. Переїжджаючи з міста до міста, він вводив ревно християнство. В одному з таких міст, а саме в Вікаві, Олаф довідався також про свою матір, Астріду, що була вже жінкою тамошнього купця Ладіна, — він викупив її одного літа в Естонії на ярмаркові, взяв з собою до Норвегії та з нею одружився. Олаф Тріґґвісон загинув у морській битві під Свольдом (біля Рюґена) з данським королем Свендом і його союзниками, шведським королем Олафом і норвезьким ярлом Еріком, сином Гакона. По тій битві переможці розділили Норвегію на троє.[8]

---

[7] В іншому місці саґи сказано, що відколи Олаф від'їхав з Ґардаріку-Руси, то затримав своє ім'я лише постільки, що звав себе Олі й видавав за ґардаріка-руса.

[8] Ця саґа оповідає також про а) незнаний напад Еріка Гаконсона на державу Володимира та б) сватання короля Вісівальда чи Вісавальда Зіґріди, вдови по шведському королю Ерікові. Зміст їх зовсім леґендарний:

а) Коли після убивства Гакона Олаф Тріґґвісон став у Норвегії королем, то його син Ерік з своїми кревними покинув її і подався в Швецію. Звідти він робив морські напади. Одного літа Ерік подався також на схід. Коли він прибув у державу короля Вальдимара, почав її плюндрувати, людей забивати і скрізь, куди б він не прийшов, палити та пустошити. Він облягав також город-укріплення Старої Ладоги, аж доки його не здобув, а здобувши — зруйнував, спалив і багато люду винищив. Потім далі посувався з Ґардаріку-Русі і скрізь плюндрував. б) Заносилося на те, що Олаф Тріґґвісон посватає Зіґріду, вдову по шведському королю Ерікові. Сватання розбилося, коли Зіґріда дістала від Олафа потиличника. З Зіґрідою намірявся одружитися також норезький віцекороль з Вестфольду Гаральд Ґренлєндер. Він прибув з великим почотом для сватання до шведського двору. Того ж самого вечора прибув з тою самою ціллю король Вісавальд (Visavaldr, Visivaldr) з Ґардаріку-Руси. Обох королів з їхніми почотами примістили в великому, старому будинку. Всі вони напилися до нікуди. Вночі Зіґріда дала запалити будинок. Ті, що лишилися в будинку згоріли, а тих, що з нього вискакували, прибічники Зіґріди перебили. Це вона навмисне зробила так, щоб «малим королям» відпала охота до неї сватитися. З того часу її почали звати Зіґрідою Старрадою, себто Гордою.

Ось в загальнім і стислім переказі все, що подає саґа про Олафа Триґґвісона Сноррі Стурлясона. Для нашого питання бракують у ній ще такі цікаві оповідання, які має саґа про Олафа Одда Сноррасона, а саме про віщування мами Володимира про народження Олафа, зацікавлення ним Алогією та його другу подорож з Вендів — Помор'я в Русь і звідти до Візантії. Як свого роду доповнення, ми дозволимо їх тут навести в передачі К. Мауера та Е. Ґордон.

В передачі К. Мауера:[9]

> Стара мама Вальдимара була віщункою й кожного разу на святі в липні віщувала у залі короля. Зараз вона провіщувала: „Я бачу, що в цей час уродиться в Норвегії королівський син із світлоносними духами опіки й щастя..., а над ним велике світло. Він буде вихований у цій землі й буде подекуди твою державу охороняти, а опісля він повернеться в свою рідну землю назад і стане могутнім та прегарним королем, але незабаром все ж таки загине. І коли він відійде з світа, то його очікує далеко більша гідність-слава, ніж би я про це могла й сказати. Й винесіть же мене зараз я не скажу вже більше нічого".

В передачі Е. Ґордон:

> Король Володимир, матір якого, була віщункою, панував над Гольмґардом (Новгородом) на Русі. На свят-вечір стару матір принесли перед трон короля, а коли король її запитав, чи вона щось убачила або знала, що з його державою має спільного, вона відповіла, що вона щось чудове вбачила: „У цей час народився королівський син у Норвегії".

(Рукопис саґи з першої чверти XIV ст. додає, «що це дитя супроводять світлоносні духи опіки й щастя, а над собою воно має богато світла»). «Цей королівський син повинен бути вихований у Гольмґарді. Він не принесе державі Володимира ніякої шкоди, а спричиниться в ній до добра й буде її свого часу обороняти. Пізніше він повернеться до своєї батьківщини, де він буде, лише на короткий час, могутнім і прегарним королем».[10]

Але далі: «Тоді було багато вішунів у містім руськім Гольмґарді. Вони провішували, що в їх землю прибули духи опіки і щастя від одного молодого і поважного хлопчини, які так дуже світили, що освічували цілу Русь і половину неба; ніколи вони не бачили таких блискучих духів». «Королева Аллоґія, Володимирова жінка, просить короля гарними словами, щоб він звелів скликати віче, щоб довідатися, хто був той, що мав таких духів опіки», як пророкали віщуни. Як під час віча виявилося, то їх мав «один хлопчина в дуже мізерній одежі». Королева вдивлялася в його очі: «Так, це він був, що мав цих духів. Щаслива взяла вона його до себе й виховала при королівському дворі».[11]

---

[9] *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthum,* München 1855, Bd. 1, S. 266, Anm. 5.

[10] Цит. пр., стор. 39. Автор додає, що віщування матери Володимира про народження Олафа нагадує пророчицю Анну (Лука, 2, 36-40), а велике світло над ним віфлеємську зорю.

[11] *Там таки,* стор. 41, 70-71, 78.

Про другу подорож Олафа Тріґґвісона на Русь у передачі К. Мауера: Після смерти своєї жінки Ґеїри, Олаф подався з Вендів — Помор'я ще раз до двору Володимира на Русь, а звідти до Греції, щоб ознайомитися там з новою вірою. Хоч грецький єпископ, на ім'я Павло, уділив йому знак хреста (ніби єпископське благословення), проте він сам не охристився, тобто не прийняв нової віри. На просьбу Олафа, той єпископ Павло супроводив його з Греції назад на Русь. «Після деяких труднощів їм пощастило обом намовити короля, королеву й цілий нарід прийняти віру. Але ледве цей успіх був осягнутий, Олаф покинув цю землю знов».[12]

В передачі Е. Ґордон. Коли Ґеїра, жінка Олафа, раптово заслабла й умерла, то її смерть так його засмутила, що він не мав вже більше охоти довше залишатися в землі вендів. Він повернувся назад на Русь, де пробув цілу зиму. Там він мав дивний сон і чув голос, що до нього промовляв. Він казав йому, що від нього самого залежить бути доброю людиною. Але для цього бракує йому ще багато, а головно знання про Творця й віри в правдивого Бога. Тому він повинен поїхати до Греції, щоб там навчитися, в кого має вірити. Повернувшись із Греції назад на Русь, Олаф навернув на нову Христову віру короля та королеву.[13]

Згідно з рукописом саґи Одда Сноррасона з першої чверти XIV ст., Олаф повернувся з Греції на Русь з єпископом Павлом, який і охристив там короля Володимира й його жінку Аллогію. Подібне оповідання подибується також у так званій великій або молодшій сазі про Олафа, а саме у Збірках «Fornmannasagas» та «Flateyjarbok», але не в сазі Одда з другої половини XII, чи навіть Сноррі. Як гадає Е. Ґордон, те оповідання про єпископа Павла є пізнішою інтерполяцією.[14]

Як із стислонаведеного змісту саґ про Олафа Тріґґвісона Сноррі Стурлясона й Одда Сноррасона виходить, подані з них дати до хронології життя Олафа очевидно вигадані, довільні й тому непевні. Всі ті роки Олафа, які наводить саґа, — від його народження аж до перебування в Естонії, або при дворі Володимира, чи вендського князя Бориславав і т. д., — ми поважно брати не можемо. Конкретні або історичні роки до життя Олафа ми мусимо шукати поза саґами де інде.

Як в історичній науці відомо, вихідною точкою для їх установлення має служити битва під Свольдом, яка згідно з переказом Адама Бременського, відбулася в 1,000 р. приблизно в місяці вересні.[15] Отже в цім році

---

[12] *Цит. праця,* т. 1, стор. 269.

[13] *Цит. праця,* стор. 42, 45, 79.

[14] *Там таки,* стор. 29.

[15] Див. К. Мауер, цит. праця, т. 2/1856/, додаток II, розд. 2: Die Lebensgeschichte König Olaf Tryggvasons, S. 516-529; G. Storm, "Om aarstallet for Trandhjems grundlaeggelse," Festskrift udgivet i unledning af Trondhjems 900 aars Jubilaeum 1897, Дронтгайм 1897, с. 1-20. У цій невеликій статті автор зупиняється над датами правління Олафа Тріґґвісона 995-1000 рр., покликаючись при тому на працю Б. Ольсена, Kronologiske bemaerkningen om Olaf Tryggvason Regjeringshistorie, Aarboger for nord. Oldk. og Historie, Копенгаґен 1878. — Дехто назиає битву під Свольдом, однак Адам Бременський твердить, що вона відбулася 15 вересня 1000 р., під Зундом коло Гельзінґбурґа. Див. Spamers Illustrierte Weltgeschichte. Bd. 3. Geschichte

й місяці Олаф Тріґґвісон загинув, а властиво втопився ранений у морі, щоб не дістатися живим у руки ворога. Всі скандінавські джерела однозгідні з тим, що він, як король правив у Норвегії 5 років, з чого виходить, що він став королем у 995 році, приблизно в місяці лютому. Знов не легка справа з датою його народження. На основі обчислень старшої саґи Одда Сноррасона, Олаф прибув до Норвегії на 32-ім, а згідно з обчисленням молодшої — на 22-ім році свого життя. З цього виходило б, що він народився в 963 або 973 році. Та не дивлячись на це, міродайною датою для його народження є англійське джерело, а власне англосаксонська хроніка, в якій сказано, що він у 993 році прийняв у Вінчестрі християнство, маючи тоді 25 років. А коли так, то Олаф народився в 968 році, з чим однозгідною є також стара норвезька історія, так зв. «Agrip», написана біля 1190 р. й відома в рукопису з 1200-1225 рр. Згідно з обчисленням «Геймскрінґлі» Снорріі Стурлясона і «Флатейярбока», він народився у 969 році.[16] Підтасовуючи до 968 року довільні й непевні дати з наведених у горі саґ Снорріі Стурлясона й Одда Сноррасона, матимемо таку хронологію до життя Олафа: народився в 968 році, з мамою був у діда в 969, у Швеції до 971, в Естонії невільником до 977, при дворі Володимира до 986, у Вендах на помор'ї до 989, в морських нападах-походах до 993, в Анґлії до 995 року. В 993 році він прийняв у Вінчестері хритиянство, і то ніби з рук єпископа Іоана, як переказує про це Адам Бременський. З тим же єпископом і з деякими священиками Олаф від'їхав десь на початку 995 р. до Норвегії й був у ній королем аж до своєї смерти у вересні 1000 р. Своє правління він присвятив виключно введенню християнства в Норвегії та Ісляндії. Між іншим, йому приписують також заснування Нідари-Дронгайму, а в ньому церкви св. Климента, будову якої закінчив щойно король Олаф Святий. У зв'язку з цим виринає питання, звідки запозичили в Норвегії культ св. Климента, — з Англії, чи, може, таки з Києва, де знаходилися вже його мощі, а власне голова?

Оскільки життя Олафа Тріґґвісона від 993, чи від 991 до 1000 року узгоджується більш-менш з історичною дійсністю, остільки від 968 до 993 (чи 991) року воно її заперечує своєю перебільшеною казковістю та леґендарністю. Видно, що автор саґи про Олафа та її пізніші інтерполятори не здавали собі вже добре справи з дійсного його життя.

Візьмімо для прикладу дивацьке оповідання саґи про участь Олафа, нібито з своїм тестем, вендським королем Бориславом, у війні німецького цісаря Оттона II (+ 7. XII. 983) з данським королем Гаральдом Синьозубим (+ 985). Як у німецькій історіографії доведено, війна Оттона II з Гаральдом Синьозубим відбулася в 974 р., приблизно в вересні-жовтні.[17]

des Mittelalters, наново опрацював і видав O. Kämmel, Leipzig 1914, 5 Aufl. S. 593. Пор. W. Isenburg, Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Berlin 1936, B. 2, Tabelle 75 та Е. Ґордон, цит. праця стор. 101-102.

[16] Е. Ґордон, цит. праця, стор. 86-87.

[17] Див. К. Мауер, цит. праця, т. 2, додаток І та K. Uhlirz, Untersuchungen zur Geschichte Kaiser Otto II., Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Innsbruck 1901, Erg.-Bd. 6. Розд. 1-й статті автора під заголовком: Der

Маючи приблизну дату народження Олафа, в 974 р. було б йому лише шість років. Як шестилітній він не міг приймати ніякої участи в тій війні, ні не міг бути зятем вендського короля-князя Борислава на Помор'ї. Коли вірити сазі, що в данім разі сама собі заперечує, то в землю останнього він прибув щойно в 987 р., чого, очевидно, ніхто ніколи доказати не зможе. Над критикою інших казкових оповідань про Олафа ми далі тут не зупиняємося. Деякі з них піддав уже під сумнів Е. Ґордон. Він гадає, що Олаф народився не під час утечі його мами Астріди, десь на островах Оркаденах, а в самій Норвегії, може ще й за життя його батька Тріґґві, біля 965 р. Переслідування Астріди Ґуннгільдою та її синами він вважає замало обґрунтованим. Як він каже:

> «Адам Бременський пише в своїй Гамбурзькій історії церкви,[18] що Олаф, син Трукка, вигнаний з Норвегії, подався до Англії і прийняв там християнство, яке він уперше приніс із собою назад у батьківщину! Це місце робить враження, неначе Олаф був під час свого вигнання старшим і вже не дитиною».

Після убивства свого батька Тріґґві, Олаф провів свої перші роки життя з матір'ю Астрідою в її батька та одного з братів, з яким він опісля втік до Данії, де й знайшов опіку при дворі короля Гаральда Синьозубого та Свена Вилобородого. Як гадає Е. Ґордон, він зі своїм дядьком як вікінґом, — рід Еріка Бйодискалі належав до вікінґів, — перебував деякий час в Юмні-Йомсбурґові і то, власне, аж до свого виїзду до Англії.[19] Та як би там не було, а погляд Е. Ґордона про народження

Kriegszug Kaiser Otto II. gegen den Dänenkönig Harald Blauzahn. *Encyclopaedia Britannica* (Шікаґо-Лондон-Торонто 1947, т. 16, стор. 759) подає, до речі зовсім помилково, що Олаф і його тесть Борислав воювали з Гаральдом Синьозубим по стороні Оттона III, — у німецькій історіографії про війну Оттона III з Гаральдом нічого не відомо. Е. Ґордон (цит. праця, стор. 29) вважає оповідання саґи про участь Олафа у війні 974 р. пізнішою інтерполяцією і вигадкою.

[18] Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pont., Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarium ex MGH, 1917. В німецькім перекладі, Hamburgische Kirchengeschichte, Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit (XI Jahrh.), Leipzig (1893), B. 44. (2 Aufl.).

[19] Цит. праця, стор. 89 наст. O. Kämmel пише (цит. пр., стор. 595-596), що Йомсбурґ був ніби у володінні Олафа Тріґґвісона. Коли данський король Гаральд Синьозубий був 982 р. прогнаний з трону, то «знайшов захист у Йомсбурзі, оскільки там панував тоді вигнаний син норвезького короля Олаф Тріґґвісон». Пізніше він, як пише Е. Ґордон (ст. 94 і далі) перебував у спільці з сином Гаральда Свеном, отже маємо доказ, що він був тоді в Данії. Згідно з англо-саксонською хронікою під 991 р. Олаф робив напад із данським військом на Англію і спричинив там багато шкоди. Щоб відвернути небезпеку, англійський король Етельред був змушений дати напасникам 10 000 фунтів викупу. У зв'язку з цим король Етельред уклав з напасниками угоду, яка збереглася дотепер. Е. Ґордон цитує її на підставі праці F. Liebermann, Die Gesetze der Angelsachsen. Halle 1903, Bd. 1, а вістку з англо-саксонської хроніки на основі збірки M. Ashdown, *English and Norse Documents Relating to the Reign of Ethelred the Unready*. Cambridge, 1930.

Згідно з англо-саксонською хронікою під 993 р., Олаф Тріґґвісон брав також участь у битві з англійцями під Мальдоном. Та ж сама хроніка під 994 р. пере-

Олафа в Норвегії і його перебування в Данії заперечує вже цілком леґендарне оповідання саґи про його перебування на Русі при дворі Володимира Великого.

Згідно з саґою Одда Сноррасона, про це перебування Олафа в Ґардаріку-Русі провіщувала з його народженням, нібито, навіть сама стара матір Володимира в Новгороді на святі в липні, наче б Перуна. Що це оповідання саґи чиста байка, ясно як на долоні. Під час того свята й віщування у 967 р., мати малолітнього тоді Володимира, Малуша, не була ще такою старою жінкою, що вже не могла навіть ходити, — тоді вона могла мати яких 25 чи 30 років, коли була б із Святославом одного віку, або на п'ять років старшою ніж він. До того ж, тоді ще жила й бабка Володимира, велика княгиня Ольга, жив ще також його батько Святослав, — властиві упорядчики великих свят і двірських урочистостей.

Такою ж байкою є також оповідання саґи не лише про розлуку Олафа з матір'ю десь на морі й його перебування в Естонії, де знаходилася зрештою й його мати, але і про його прибуття звідтіля в Новгород. Бо коли він прибув туди в 977 р., то Володимира там напевно вже не було, — він утік ще перед тим з Новгороду від Ярополка й перебував деякий час «за морем». Отже лише в 979 р., коли Володимир повернувся із «за моря» назад до Новгороду здобув Полоцьк і одружився з Рогнідою, зміг Олаф там опинитися і зазнати опісля ласки й опіки від князя та княгині. Тільки ж ця княгиня звалася Рогнідою, а не Алогією, як це виходило б із саґи. Та, як уже була мова, не знаючи імени справжньої жінки Володимира, саґа змішала її з його бабкою Ольгою, — імена Ольга і Алога тотожні.[20]

Згідно з оповіданням саґи, Олаф пробув при дворі Володимира дев'ять зим чи літ і покинув його в 987 чи навіть 988 році, маючи приблизно 18 років. І чи ж можна йняти віри тому, щоб він перед цим, у такім молодім віці, був у Володимира воєводою над військом, у той час, як Володимир мав такого досвідченого і випробуваного воєводу, як свого стрийка Добриню? Очевидно, що те оповідання саґи про Олафа, як воєводу у Володимира, є такою ж байкою і абсурдом, як і оповідання про невідомого вендського короля чи князя Борислава на Поморії до 989 чи 991 р. та його другу подорож звідтіля на двір Володимира, а навіть що Візантії.

Торкаючись перебування Олафа при дворі короля чи князя Борислава,

---

казує, що 8 вересня перед Лондоном — по Темзі — появилися 94 кораблі під проводом Олафа і Свена. Міщани оборонялися від напасників і відбили їх від міста. Після того обидва вікінґи відійшли від Лондону і грабували далі побережжя Англії. І на цей раз англійський король змушений був дати напасникам 16 тисяч фунтів викупу. Опісля відбулася зустріч Олафа з королем Етельредом у Андовері. Олафа припровадили до короля, за закладників — двох англійських єпископів. Можливо, що саме ці єпископи й охристили Олафа. У всякому разі під час зустрічі з Етельредом він вже був охрищений і пообіцяв йому більше не нападати на Англію. Подробиці про напади Олафа на Англію подав E. Freeman, The History of the Norman Conquest of England, Oxford 1877, vol. 1, Third ed., p. 268 sq., p. 641-642.

[20] Про тотожність імени Алогії з Ольгою висловлюється поряд С. Ґросса, також Е. Ґордон (*цит. праця,* стор. 70, прим. 19) та інші.

то воно справді сумнівне, бо про Борислава, як історичну особу, мало відомо. Як пише З. Войціховський:

> W Buryslawie nauka od dawna dopatrywala sie stopienia w jedno postaci Mieszka I z Boleslawem. Istotnie w sagach imie Boleslawa wystepuje jako Buryslaw». «L. Koczy wystapil jednak z koncepcia, ze w Buryslawie kryje sie pan na Wolyniu i Uznamie, protoplasta dynastii zachodnio-pomorskiej.

З цією концепцію З. Войціховський не погоджується і вважає Борислава, згідно з наведеною концепцію, за тотожнього з Мєшком I (+ 25. V. 992). Такого погляду дотримуються також Й. Відаєвич і А. Гофмайстер.[21] Так стоїть покищо справа з існуванням в історії Борислава на Помор'ї, а властиво в Волиню-Йомсбурґу та Узнамі-Руґії. Не маючи зараз змоги це питання проаналізувати, ми лишаємо його в теперішньому стані. Своєю невиразністю воно промовляє дуже не в користь оповідання саґи про перебування Олафа в Вендах. Бо власне в кого, в польського короля Мєшка, коли під ним розуміти Борислава, чи таки, може, в самого Борислава, як вендського поморського князя і родоначальника західньопоморської династії?

Якщо останнього не вважати, згідно з доводами З. Войціховського, Й. Відаєвича й А. Гофмайстра, за історичного князя, тоді Ґеїра, з якою одружився ніби Олаф,[22] була б такою дочкою короля Мєшка, як її сестра Ґуннгільда та Астріда, що стає трохи дивним. Бо на основі джерел нам відомі досі такі діти Мєшка: чотири сини — Болеслав (від Добравки, дочки чеського князя Болеслава I), Мєшко, Святополк і ще якийсь один невідомий, на ім'я, нібито, також Болеслав (від Оди, дочки маркграфа Нордмарки Дітріха);[23] з дочок Мєшка відома покищо лише одна т. зв. Зіґріда, що була спочатку замужем за шведським королем Еріком, а потім за данським королем Свендом. Польські історики звуть Зіґріду Святославою, бо її дочка від Свенда мала також таке ім'я, а про Ґеїру, Ґуннгільду й Астріду невідомо, які вони мали слов'янські імена. Видно, що всі вони не були дочками Мєшка. З. Войціховський, як прихильник концепції утотожнювання Борислава з Мєшком, не уважає Астріду Мєшковою дочкою.[24]

Не лиш у питанні перебування Олафа Тріґґвісона на Помор'ї, але й у питанні його другої подорожі звідти до двору Володимира Великого й Візантії ми натрапляємо на неабиякі труднощі, які дуже важко погодити

---

[21] З. Войціховський, *цит. праця,* стор. 84-85, 164-165, прим. 222.

[22] Е. Ґордон пише: «Історія цього одруження носить на собі печатку неправдоподібности... Також одруження Олафа з Гідою видається нестійким» (стор. 74, 75). Згідно з саґою Снорріі Стурлясона, Ґуда це сестра шотляндського конунґа Олафа Кваарана, про яку англійські джерела нічого не знають. Е. Ґордон уважає єдине подружжя Олафа правдоподібним, а саме з Тирою чи Торою (стор. 100), донькою Гаральда Синьозубого. Про нього переказує також Адам Бременський.

[23] Більшість учених уважають другу жінку Мєшка, Оду, дочкою маркґрафа Нордмарки Дітріха.

[24] *Цит. праця,* стор. 85, 179.

з оповіданням саґи. Зрештою, про цю подорож Олафа оповідає не саґа Сноррі Стурлясона, а т. зв. молодша саґа Одда Снορрасона. Та уявимо собі, що Олаф, ніби, виїхав з Помор'я — Йомсбурґу чи Руґії до Володимира в Київ і до Візантії в 990 р. На таку далеку подорож, — хоч би морем, Ладогою і Дніпром, — він мусів би зужити понад один рік, — уже саме його перебування при дворі Володимира, а зокрема в Царгороді, — вимагало б значної затрати часу. Він міг би повернутися звідти назад у Помор'я — через Київ і Новгород хіба десь у 991 р. Як оповідає саґа, Олаф їздив у Візантію-Царгород для ознайомлення з новою християнською вірою, якої він там, одначе, не прийняв. Проте він, нібито, умовив з візантійсько-грецьким єпископом Павлом, який супроводив його з Царгороду в Новгород, великого князя Володимира прийняти цю нову віру, разом з його жінкою і цілим народом. Та все це оповідання саґи, а власне її пізнішого інтерполятора це дуже наївна байка. Бо ж як ми знаємо на основі київського старого літопису, Володимир прийняв християнство 988 р., отже ще в часі казкового перебування Олафа при дворі сумнівного князя Борислава на Помор'ї — Київ, а не Новгород був його столицею.

Очевидно, на основі якоїсь хроніки, було інтерполяторові саґи відомо про прийняття Володимиром і його державою християнства з Візантії. З другого боку, на основі ним інтерпольованої саґи, знаючи з одного боку про Олафа як того, що ревно навертав Норвегію та Ісляндію на християнство, а з другого про його перебування при дворі Володимира, він з того зробив висновок, що нашого князя навернув на християнство Олаф, при допомозі царгородського єпископа Павла, а не Петра, бо Володимир прийняв віру не з Риму, а з Візантії. Для цього інтерполятор і вигадав для Олафа таку далеку подорож туди, про яку старіші саґи нічого не оповідають. Якщо пристосувати цю подорож до його хронології, то виходило б, що подорож Олафа припадала б на 990 чи 991 р., отже на час його перебування в Данії та нападів на Англію. Усе це, очевидно, байка — цікава хіба для певної характеристики її автора, цебто інтерполятора саґи. Видно, що він був монахом і знав про прийняття християнства Володимиром із Візантії, а Олафом із Риму (чи то з Англії). Називаючи єпископа, який прибув з Олафом, і то не до Києва, як мало б бути, а до Новгороду з Візантії для охрищення Володимира, його жінки Алогії та народу, він виявляє свої знання про місію апостола Павла в Візантії, а властиво серед греків, а водночас про місію апостола Петра в Римі, — серед латинників.

Ось так мається справа з перебуванням Олафа в Ґардаріку-Русі, а власне при дворі Володимира взагалі. На основі наших дослідів і міркувань воно видається насправді казковим і мало вірогідним. Єдине, що рятує його від цілковитого відкинення, це те, що перебування Олафа в Русі та його від'їзд звідтіля у морські-піратські напади засвідчується, як каже К. Мауер, «піснями тогочасних або лише трохи молодших поетів» — передовсім Гальфреда, сучасника Олафа.

Усі інші вістки про те, в який спосіб він прибув туди, як ввійшов у стосунки з королем Вальдемиром і т. д. не мають такого роду засвідчення. Само по собі оповідання саґ про добре прийняття Олафа в Русі не має однак нічого

неправдоподібного. Як там, так і в Царгороді були наємні дружини варягів. Але неправдоподібним є, каже далі К. Мауер, що він виріс в Русі.[25]

Так або інакше, а доказати це нині цілком неможливо. Можливо, що Олаф виріс при дворі Володимира, а може й ні. Оповідання саґи про те є вигадкою і тому для нас не має значення. Як пише Е. Ґордон:

> Мені здається взагалі дуже сумнівним, чи Олаф був колибудь при руському дворі... Я вважаю цілу цю історію з перебуванням Олафа в Русі за змішання з історією перебування Маґнуса Доброго, який до свого одинадцятого року життя, десь до 1037 р., був там вихований, а опісля по смерти Кнута привезений назад до Норвеґії і коронований». Деякі риси саґи про Олафа подибуються також в історії Маґнуса. «Доба Маґнуса Доброго лежала значно ближче до доби Одда Сноррасона, ніж доба Олафа. Йому були знані відомості про перебування в дитячому віці в Русі одного норвезького короля, і він, чи ті, що переказували його дані, переніс їх на героя Олафа.[26]

Ця важлива неґація оповідання саґи про перебування Олафа в Русі відноситься також до оповідання саґи про навернення ним Володимира на християнство.

Деякі історики, а радше псевдоісторики, на жаль, оповідання саґи про навернення Володимира Олафом на християнство розуміють буквально, як якесь для них справді міродайне джерело. Ця їх хиба походить від того, що вони до відомої правдивої хронології життя Олафа домішали, а краще кажучи підтасували вигадані, довільні й непевні дати оповідання саґи, чого ми робити не можемо. Як ми вже знаємо, правдива хронологія життя Олафа дуже мало колідує з датами оповідання саґи.

Перший, хто на основі оповідання саґи виступив з т. зв. гіпотезою про навернення Олафом Володимира на християнство, був М. Коробка.[27] Ще більше. Він гадає, що Володимир прийняв і ввів християнство на Русі-Україні навіть у латинськім обряді. Що ця гіпотеза М. Коробки є повним абсурдом, ми не потребуємо тут доводити. Для нас же ясно, що Володимир прийняв і ввів християнство у східнім обряді, а власне з Візантії, про що свідчать поряд київського старого літопису також джерела грецькі, сирійські, германські й т. д. До того ж Володимир прийняв християнство в першій мірі тому, щоб разом із ним дістати руку візантійської цісарівни, а з нею також, що найголовніше, візантійські інсиґнії та реґалії. Усе це було в Візантії, а не в Римі, а тим паче у Скандінавії. На основі гіпотези М. Коробки заговорив натяком про навернення Володимира на християнство Олафом і норманіст М. Таубе[28] та особливо Н. Баумґартен у своїх двох працях на цю тему.[29] У них він доводить, що

---

[25] *Цит. праця,* стор. т. 1, стор. 273, 275.

[26] *Цит. праця,* стор. 71, 72-73, 103.

[27] «К вопросу об источнике русского християнства», *Известия Отд. Русс. Языка и словесности Имп. Академии Наук,* Спб. 1906, т. 11, кн. 2.

[28] *Рим и Русь в домонгольский период (X-XII вв.),* «Ex Oriente», вид. Л. Берґа, Майнц 1927.

[29] «Olaf Tryggwison roi de Norvège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie» і «Saint Vladimir et la conversion de Russie». *Orientalia Christiana,* Roma 1931, v. 24

Володимира навернув на християнство таки Олаф Тріґґвісон з одним англійським священиком, що звичайно є абсурдом. Дійти до такого дивацького висновку можна лише нехтуючи методами наукової праці. На наукові недомагання його цитованих праць вказав уже В. Заїкин.

У питанні хронології Олафа він іде за датами саґи про Олафа Сноррі Стурлясона, припасованих, очевидно, до правдивої його хронології. Наприклад у 974 р. Олаф бере вже участь у війні Оттона II проти Гаральда Синьозубого, у 977 р. він помагає Володимирові проти Ярополка, у 987 р. він навертає його на християнство в латинському обряді і т. д., що, на нашу думку, є звичайною байкою. Нас дивує лише те, що редакція такого поважного папського журналу в Римі як *Orientalia Christiana* випускаючи в світ наведені праці Н. Баумґартена, не звернула йому перед тим уваги на таке його неуцтво з хронологією Олафа Тріґґвісона, але й на інші недоречності й недокладності, що їх він поробив у питанні переходу Володимира Великого на християнство.

(Nr. 73) і 1932, v. 27 (Nr. 79). Остання праця — поширене видання тієї, що появилася українською мовою під заголовком: «Св. Володимир і хрищення Руси», *Богословія*, Львів 1930, т. 8, кн. 3-4; 1931, т. 9, кн. 1-2. Рецензії на ці праці: В. Заїкин в *Записки Чина Св. Василія Великого*, Львів 1935, т. 6, вип. 1-2, стор. 397-400. З приводу другої праці Баумґартена В. Заїкин пише: «З джерел використовує Б. головним чином ісляндські саґи і староруські літописи; великий пієтет має також до „Історії" Татищева; інші джерела знає далеко гірше або їх не знає... західні хроніки використовує дуже поверховно; зрештою і деякі літописні відомості пропускає без уваги... „Історією" Татищева користується безпосередньо, але... з других рук... навіть не знає добре й улюблених своїх джерел-саґ; зокрема, не використовує „корисної" для одної з його гіпотез (про старшинство Володимира над Ярославом) саґи про Бйорна. — Вельми широка література початкової історії Руси та початків християнства в ній лишилася Б-ві незнана... Та найгірше є з працею М. Коробки... В цій праці Коробка розвиває гіпотезу про навернення Володимира на християнство норманами-латинниками та про хрищення Володимира й Руси в латинськім обряді, цебто ту саму гіпотезу, яка становить також основну ідею праці Б-на про св. Володимира і його хрищення. Б. згадує цю працю Коробки в списі літератури, але ніде не покликається на неї в самій праці й не зазначає ні одним словом, що головне його твердження тотожне з ідеєю праці Коробки... Недостатнє знання джерел і літератури відбилося, очевидно, дуже негативно на праці Б-на... Недостатнє знання джерел і літератури йде у Б. в парі з довільною інтерпретацією руських літописів і саґ та з низкою ні на чім не обґрунтованих гіпотез... На його думку, Володимира навернули на християнство Олаф Тріґґвасон і англійський священик, якого Олаф мав привезти до Києва 987 р... Щодо Тріґґвасона, остаточно можна б припустити якусь участь його у наверненні Володимира, але участь якогось англійського священика в хрищенні Володимира видається вже зовсім неправдоподібною. Зрештою, як виказує аналіза саґ Ґросса, навіть на підставі саґ не можна твердити, що Володимир був навернений і охрищений при якій будь участі Тріґґвасона, бо, як вказує більшість вірогідних саґ, Тріґґвасона в тім часі не могло бути на Русі... В цілій праці Б-на про Володимира й його хрищення, взагалі, багато недоказаних, помилкових і сумнівних тверджень». Торкаючись праці Н. Баумґартена про Олафа, В. Заїкин пише: «На жаль, його інтерпретація джерел каже бажати дуже багато. Він не вміє розріжнити більше й менше вірогідних саґ і взагалі занадто довіряє деяким саґам. Відомості саґ, які суперечать його гіпотезам... Б. або зовсім оминає мовчанкою або легковажить. Так само й відповідну літературу... Основне твердження цієї праці Б-на про участь Олафа в наверненні й хрищенні Володимира, як ми вже згадували, видається щонайменше дуже сумнівним».

Alexander Sydorenko

ON EARLY KIEVAN CHRISTIANITY

The history of early Christianity in Kiev is beset with lacunae, inconsistencies and contradictions, all which at once challenged and confounded past and recent scholarship. Notwithstanding the momentous significance of Christianity in the historical emergence of the Eastern Slavs, relatively little is actually known even about some of the most elementary aspects of this problem, such as when, how, and under what circumstances was Christianity introduced and disseminated in Kievan Rus'. The great paucity of sources renders an uncertain picture and scholarly disputes abound. For, upon attempting to study the pertinent historical factors, the modern scholar must first overcome the veritable mine-fields of the *Povest' vremennykh let* ("Tale of Bygone Years").[1] The 11th-century editor-compiler of the *Primary Chronicle* (reputed to be Nestor of the Kievan Monastery of Caves) provides a highly idealized account of the baptism of Rus'-Ukraine during the reign of Grand Prince Volodymyr (978-1015). Modern scholarship, however, rejects his "straightforward" account and suggests that the venerable Nestor was guilty of not only some puzzling omissions in his narrative, but also of conscious concealment of crucial details. The measure of his success is evident in the fundamental reality of the voluminous and painstaking, yet ultimately inconclusive, body of textual micro-analyses, hypotheses, and speculations submitted by a host of scholars.

Conversely, inasmuch it was the Byzantine form of Christianity which eventually prevailed in Medieval Ukraine (Rus') — what surely proved an enormous moral boost for the besieged Eastern Church — one would expect the Byzantine sources to speak amply on the matter. Yet, the Byzantine historiography is strangely indifferent, almost silent on the issue. This situation is most peculiar, particularly in the light of the fact that, at the time of the conversion of Rus', the tensions between the Latin West and the Byzantine East were rapidly approaching the final breach (the so-called "Schism of Cerularius" of 1054). In an era of doctrinal confrontations and clashing concepts of civilization, a major event such as the baptism of the barbarous Rus' could not escape the attention of the Byzantine records. Since it apparently did, one must seriously consider the possibility that the ommission in the sources is

[1] *Povest' vremennykh let,* ed. V. P. Adrianova-Perets (Moscow, 1950), 2 vols.; English translation by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, trans. and eds., *The Russian Primary Chronicle: Lavretian Text* (Cambridge, Mass., 1953). Hereafter cited as *Primary Chronicle.*

deliberate, perhaps the result of an official "conspiracy of silence." Scholars have offered a range of possible motives,[2] but in the absence of direct evidence they remain, at best, tentative.

The traditional account affirms that Christianity was officially introduced into Kievan Rus'-Ukraine in 988 or 989 by the direct initiative of Grand Prince Volodymyr. The event was marked first by the personal conversion of Volodymyr, which was then followed by the picturesque mass-baptism on the banks of the Pochaina River. There are distinct hagiographical elements in this account, with overt suggestions of intervention by the Divine Providence. Significant as it was, the formal conversion probably was not a sudden or capricious act performed by a willful ruler, but merely the inevitable culmination of an historical process which was at least a century old. For it is generally assumed that Christianity was already manifest in Kiev in the second half of the 9th century. This is clearly evident from the various persistent legends which the didactic compiler of the *Primary Chronicle* could not apparently ignore. Still, the chronicler saw fit to include in his narrative only those elements which complimented his own subjective motives, among which was to lend an aura of drama and glory to the formal conversion.

Indeed, there is a tradition which speaks not of one, but of five consecutive baptisms of Rus', Volodymyr's being only the last.[3] The oldest tells that St. Andrew the First-Called, when preaching the Gospel among various Eastern peoples, came to Kherson (Chersonesus) in the Crimea ca. 65 A.D. Detouring from his journey to Rome, the Apostle sojourned upstream on the Dnipr and reached the bluffs upon which the city of Kiev presently stands. There he spent the night and on the following morning he addressed his disciples: "See ye these hills? So shall the favor of God shine upon them that on this spot a great city shall arise, and God shall erect many churches therein."[4] Modern scholarship has dismissed this pious tradition, but it is quite

[2] For a sampling of the divergent points of view, see Mikhail D. Priselkov, *Ocherki po tserkovno-politicheskoi istorii Kievskoi Rusi X-XII vv.* (St. Petersburg, 1913); N. de Baumgarten, "St. Vladimir et la conversion de la Russie," *Orientalia Christiana*, vol. XXVII, no. 79 (L932); George Vernadsky, "The Status of the Russian Church During the First Half-Century Following Vladimir's Conversion," *The Slavonic Year-Book (The Slavonic and East European Review)*, vol. XX (1941), pp. 294-314; Nicholas Zernov, "Vladimir and the Origins of the Russian Church," *The Slavonic and East European Review*, vol. XXVII, nos. 70-71 (1949-1950), pp. 123-38, 425-38; Francis Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (London, 1949), p. 175f; E. Honigmann, "Studies in Slavic Church History," *Byzantion*, vol. XVII (1944-45), pp. 128-62; Dimitri Obolensky, "Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations," *Dumbarton Oaks Papers*, vol. XI (1957), pp. 23-78; M. V. Levchenko, *Ocherki po istorii russko-vizantiiskikh otnoshenii* (Moscow, 1956); M. N. Tikhomirov, "The Origins of Christianity in Russia," *History*, vol. XLIV, no. 152 (October, 1959), pp. 199-211; Mykhailo Hrushevs'kyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy*, vol. I (New York, 1954); Ihor Ševčenko, "The Christianization of KievanRuś," *The Polish Review*, vol. V, no. 4 (Autumn 1960), pp. 29-35; and, A. D. Stokes, "The Status of the Russian Church, 988-1037," *The Slavonic and East European Review*, vol. XXXVIII (1959), pp. 430-42.

[3] Irenei I. Nazarko, *Sviatyi Volodymyr Velykyi: Volodar' i khrystytel' Rusy-Ukrainy, 960-1015* (Rome, 1954), p. 15.

[4] *Primary Chronicle*, pp. 53-4.

possible that St. Andrew did preach in the Greek Crimean colonies of Tyre, Olbia, Panticapaeum, Theodosia, Chersonesus, and others.[5] Another tradition tells that Emperor Domitian of Rome (81-96 A.D.) sent St. Clement, the Bishop of Rome, into exile to Crimea. Accordingly, St. Clement was received by some two thousand Christians living in Kherson.[6] Again, there is no direct evidence to substantiate this story.[7] It is known, however, that at the Council of Nicea (325) Theophilus, the Gothic Bishop of Crimea, and Cadmus, the Bishop of Bosporus, were present.[8] Similarly, the Bishop of Chersonesus, Euphemius, participated at the Council of Constantinople in 381.[9]

Legends and scanty historical references do not reveal much about the inroads made by Christianity among the early Eastern Slavs during the initial centuries. It is not until the second half of the 9th century that specific references to Christianity begin to appear in the sources. It is quite probable that during the intervening epochs Christian beliefs existed among some segments of the Eastern Slavic peoples even in Kiev itself. A modern scholar, K. Ericsson, has suggested that Kyi, the legendary founder of Kiev, might have been baptized by the Iconoclastic Patriarch Theophilus[10] — an embarrassing development which the *Primary Chronicle* laconically dismisses as "the great honor that he [Kyi] received from the Emperor"[11] — and that he received a bishop in Kiev. The disgrace of the Iconoclastic faction in Byzantium and the refusal of the Byzantine ecclesiastic authorities to recognize an Iconoclastic bishop had an adverse effect on Kievan Christianity. Albeit fascinating, Ericsson's view rests on a number of assumptions, including the notion that Kyi was a

[5] D. S. Likhachev, in his commentaries on the *Primary Chronicle*, states that the legend of St. Andrew's baptism of Rus' was a later incorporation. See *Povest' vremmenykh let*, vol. II (Moscow and Leningrad, 1950), p. 219. Curiously, the St. Andrew episode is not mentioned in other redactions, such as the *First Novgorodian Chronicle*. Moreover, the *Primary Chronicle* itself, in the entry for the year 983 (p. 96), states that Rus' was "a land where the Apostles have not taught nor the prophecies prophesied." For a more detailed study of this legend, see Mykola Chubatyi, *Istoriia khrystianstva na Rusi-Ukraini*, vol. I (Rome and New York, 1965), pp. 43-66, and V. A. Kartashev, *Ocherki po istorii russkoi tserkvi* (Paris, 1959), pp. 40-51.

[6] Ivan Ohienko (Metropolitan Ilarion), *Ukrains'ka tserkva*, vol. I (Prague, 1942), p. 6.

[7] It seems, however, that there was a church dedicated to St. Clement in Kherson, where his relics were preserved. See Nazarko, p. 17. The *Primary Chronicle* (p. 116) states that Prince Volodymyr, after his Kherson campaign of 989, brought St. Clement's relics to Kiev and deposited them at the Church of Tithes. Father Dvornik, however, believes that the relics belonged not to St. Clement but to a local Kherson saint, inasmuch the original relics had been transferred to Rome by St. Cyril, prior to the latter's Moravian mission. See Dvornik, p. 250.

[8] See Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, 1939), pp. 11-20; Iwan Wlasowsky, *Outline History of the Ukrainian Orthodox Church*, vol. I (New York, 1956), p. 21.

[9] Nataliia Polons'ka-Vasylenko, *Istorychni pidvalyny UAPTs* (Rome, 1964), p. 14.

[10] K. Ericsson, "The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity," *The Slavonic and East European Review*, vol. XLIV, no. 102 (January 1966), p. 104f.

[11] *Primary Chronicle*, p. 55.

legitimate historical figure. But the testimony of the *Primary Chronicle* is inconclusive and there is a distinct possibility that the celebrated Kyi is only a mythical figure.[12]

In any case, if the Byzantines had hitherto paid scant attention to Rus' in the past, they were greatly alarmed by the daring although unsuccessful attack on Constantinople in 860 by the "dreaded Rhos." The precise identity of these "Rhos" has not been definitely established, but strong evidence suggests that they were Kievans, led by Askold and possible his brother Dyr, two Varangian chieftains who established mastery over Kiev.[13] The danger to Byzantium was serious. Opting, as usual, for diplomacy over military means, the Byzantines sent an embassy to the Khazars with the aim of forming an alliance against the Rus.' The mission was mostly diplomatic, but, in the best Byzantine diplomatic tradition, it had missionary overtones: among the envoys were the brothers Constantine-Cyril and Methodius, the future Apostles of the Slavs. Their overt efforts to convert the Jewish Khazars were negligible, but they could have been more successful among the southern Slavic tribes.[14] A *vita* of St. Cyril tells that the Apostle, while studying the Khazar language in Chersonesus, found a Gospel written in *rous'ky pismeny* ("Rus' characters"). Were this true, it would not only mean the existence of organized Christianity, but also of a proto-Slavic alphabet established prior to the renowned Moravian Mission. It must be noted, however, that the argument hinges on the term *rous'kyi,* which may prove only a clerical error.[15]

In 867 Patriarch Photius of Constantinople, in an encyclical letter to the Eastern Patriarchs, proudly announced that the "godless Rus'" converted to Christianity and even accepted a bishop among them.[16] It seems that Askold, frightened by the miraculous intervention by the Holy Virgin during his siege

---

[12] The true identity of Kyi is further comfounded by the following passage in the *Primary Chronicle:* "Some ignorant persons have claimed that Kiy was a ferryman, for near Kiev there was at that time a ferry from the other side of the river, in consequence of which people used to say, "To Kiy's Ferry." Now, if Kiy had been a mere ferryman, he would never have gone to Tsar'grad." Ibid., pp. 54-5.

[13] Levchenko, pp. 60-90. For a detailed study of the daring attack, see A. A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge, 1946).

[14] On the mission of St. Cyril among the Khazars, see Izydor Nahaievs'kyi, *Kyrylometodiivs'ke khrystianstvo na Rusi-Ukraini* (Rome, 1954), pp. 39-63.

[15] Conceivably the term *rous'kyi* was only a mispelling of the original *sours'kyi,* i.e., "Syrian." See George Vernadsky, *The Origins of Russia* (Oxford, 1959), pp. 231-33.

[16] The 35th paragraph of Photius's circular, in part, reads thus: "And not only this people (i.e., the Bulgars), which until now was pagan, has changed to the Christian faith, but also the so-called Rhos, who had surpassed all in cruelty and evil designs; they (i.e., the Rus') had enslaved all those around them, being proud and bold, and having even raised their arms against the Roman (Byzantine) nation. But now these dreaded Rhos have changed their Hellenic (i.e., barbarous or pagan) and uncouth ways to Christian faith; instead of engaging in acts of pillage and impudence — as it was their custom not too long ago — they have now become our subjects and friends. And so overwhelming was their zeal and commitment to faith, that they have received a bishop and priests, and now regard all Christians with great concern and sincerity." Cited in Chubatyi, p. 85.

of Constantinople in the previous year, fled back to Kiev and from there sent envoys to Emperor Michael III requesting missionaries. On the authority of the Photian epistle, one recent scholar concludes that Askold himself was converted.[17] Unfortunately, the Photian encyclical is ambivalent and somewhat suspect. It fails to provide pertinent details about this early "conversion." It does not list the name of the bishop, it does not give the location of his see, nor does it discuss the nature of the relationship between the new bishopric and Constantinople. There are also some problems concerning the identity of the author of the epistle itself. Some scholars, notably Hrushevs'kyi and Taube, believe that it was written not by Photius but by his predecessor, Patriarch Ignatius.[18] As to the possible location of an early episcopal see, opinions vary. E. Golubinskii and G. Vernadsky submit that an autonomous bishopric was located in Tmutorokan' (Tamatarkha of Matrakha, on the Caspian Sea).[19] E. Honigmann, however, suggests that, if the bishopric indeed existed, it would be logically situated on the Island of St. Gregory (Khortytsia) on the Dnipr or on the Black Sea Island of St. Aitherios, near the Dnipr estuary.[20] Finally, Father Francis Dvornik simply assumes that the episcopate was in Kiev.[21] Despite the lack of concensus, it appears that there was some kind of episcopate (or at least an episcopal adjunct) in Medieval Ukraine during the time of Photius. Moreover, there is a persistent tradition in early Kievan Christianity associated with Photius: curiously, as late as the 11th and 12th centuries, the conversion under Volodymyr was linked with his name, despite the obvious fact that Photius died before the birth of Volodymyr.[22] The anachronism might be explained by an earlier "Photian" conversion of Rus'. It would also help to explain the mysterious silence of the Byzantine sources on the "official" conversion a century later.[23]

---

[17] See Dvornik, pp. 65-6. This view is based on the passage in chronicle account, which, upon describing Oleg's seizure of Kiev and ensuing death of Askold and Dyr, states: "They killed Askold and Dir, and after carrying them to the hill, they buried them there, on the hill now known as Hungarian, where the castle of Ol'ma now stands. Over that tomb Ol'ma built a church dedicated to St. Nicholas, but Dir's tomb is behind St. Irene's." See *Primary Chronicle,* p. 61. Askold and Dyr's burial on the sites of two churches could be due to their Christian association. Kartashev (pp. 72-3) believes that Askold's Christian name was Nicholas, and that the site of the Church of St. Irene was a burial ground of the Christians of the pre-Varangian period of Kiev.

[18] See Hrushevs'kyi, p. 480; Michel de Taube, *Rome et la Russie avant l'invasion the Tatars, IXe-XIIIe siecles,* vol. I (Paris, 1947), p. 37f.

[19] E. Golubinskii, *Istoriia russkoi tserkvi,* vol. I, pt. 1 (Moscow, 1901), pp. 47-8; Vernadsky, "The Status...," p. 269f.

[20] Accordingly, the see of Tmutorokan' appears for the first time in the Greek sources in a *notitia* of 972 (listed last among all bishoprics), that is, more than a century after the events of 860s. Honigmann, pp. 138-39.

[21] Dvornik, p. 66.

[22] The "Church Statute of Prince Volodymyr" reads in part: "I, Prince Basil, named Volodymyr... having received holy baptism from the Greek Emperors Constantine and Basil and from Patriarch Photius..." For a 13th century redaction of this document, see Makarii, Arch. of Kharkiv and Met. of Moscow, *Istoriia russkoi tserkvi,* vol. I, App. 8 (St. Petersburg, 1868), pp. 281-82.

[23] It must be noted, however, that the "official" conversion under Volodymyr might have represented something of a "defeat" for Byzantine policy, hence the cryptic silence

If Christianity had established a foothold in Rus'-Ukraine in the 860s, it must have suffered a serious setback with the coming of the Varangians and the inevitable political upheaval in Kiev. There are no Christian traditions associated with the rule of Oleg (ca. 879-913).[24] Actually, it is by no means certain that Oleg ruled in Kiev, or, for that matter, that he was an historical figure. True, the *Primary Chronicle* devotes considerable attention to his reign. It even contains several references to Christians in a declaration by a Varangian embassy to Byzantium in 912.[25] But none of the other Kievan literati of the 11th century, including Hilarion and Jacob the Monk, make any reference to Oleg. It has been suggested that during the period coinciding with Oleg's presumed reign a pagan reaction ensued and the Christianity was "forced underground."[26]

During the reign of Igor (913-954) one encounters increased Christian activity in Kiev. This is clearly evident from the text of the Rus'-Byzantine treaty of 945, preserved in its entirety in the *Primary Chronicle.*[27] Desiring to conclude a peace treaty with the Greeks, Igor sent a largely Varangian embassy to Constantinople. Significantly, the text of the treaty unequivocably acknowledges the existence of Christians in Kiev, for in the final oath one encounters the following passage:

> Those of us who are baptized have sworn in the cathedral [presumably St. Sophia's], by the Church of St. Elias, upon the Holy Cross set before us, and upon this parchment, to abide to all that is written therein, and not to violate any of its stipulations. May whosoever of our compatriots, Prince or common, baptized or unbaptized, who does so violate them, have no succor from God, but may he be a slave in this life and in the life to come, and may he perish by his own arms.
>
> The unbaptized Russes shall lay down their shields, their naked swords, their armlets, and their other weapons, and shall swear to all that is inscribed on this parchment, to be faithfully observed forever by Igor, all his boyars, and all the people from the land of Rus'. If any of the princes or any Russian subject, whether Christian or non-Christian, violates the terms of this instrument, he shall merit death by his own weapons, and be accursed of God and of Perun because he violated his oath. So be it good that the Great Prince Igor shall rightly maintain these friendly relations that they may never be interrupted, as long as the sun shines and the world endures henceforth and forevermore.[28]

Thus, one is told of Christians within the princely circles of Kiev, as well as

---

of the sources. In fact, there is enough evidence to suggest that Volodymyr forced the Byzantine hand by marrying a Byzantine princess following his military campaign against the Greek city of Kherson in 988 or 989.

[24] Tikhomirov, pp. 202-3.

[25] The text of the treaty between Oleg and the Emperors Leo and Alexander clearly distinguishes between "Rus" and "Christian," but the former term seems to mean "Varangian." See *Primary Chronicle,* pp. 65-8.

[26] Kartashev, p. 92.

[27] *Primary Chronicle,* pp. 73-77.

[28] Ibid., p. 77.

of a church dedicated to St. Elias, situated probably in the Khazar quarter in Kiev.[29]

While it is difficult to concur with M. Chubatyi's assertion that in 944 Ukraine was already "half-Christian and half-pagan,"[30] one may nevertheless be reasonably certain that Christianity was rapidly becoming an important factor in the affairs of the Kievan State. Moreover, the evidence of the *Primary Chronicle* suggests that there was relative freedom of worship during the reign of Igor. Some scholar even suggested that Igor himself secretly became a Christian, or at least intended to become one.[31] The reason for the secrecy could be explained by political exigency: being only the second Varangian ruler in Kiev, his claim to the throne was tenous. A change from the ancestral faith might endanger his position. His willful wife and successor, Olga, was not so timorous.

Igor was killed by the Derevliane in 945. Because of Igor's son, Sviatoslav, minority, Olga ruled in the capacity of regent. Her rule lasted nearly twenty years (945-962), first during the infancy of Sviatoslav, later during his frequent long campaigns away from Kiev. She proved a far more gifted ruler than Igor, who in character and deed was always a thorough Viking. Olga gave the office a dignity and prestige unprecedented until then, and the *Primary Chronicle* is full of praise to her wisdom and willfulness. Not surprisingly, "the sainted Olga always sought wisdom in this world, and she found a pearl of great price, which is Christ."[32] Her decision to receive baptism and to endow Kiev with an ecclesiastical hierarchy was in harmony with her character and her ability to grasp the tenor of her times.

Scholars disagree on the question of when and where was Olga baptized. Golubinskii's suggestion that she might have become a Christian prior to Igor's death[33] lacks foundation, since her ruthless revenge against the Derevliane, followed by a full-fledged pagan funeral feast on Igor's tomb, were fundamentally un-Christian. The *Primary Chronicle* states that Olga was baptized in Constantinople in 955 by the Patriarch himself, receiving the name of Helen. The account of her journey to Constantinople and the circumstances

---

[29] The Church of St. Elias in Kiev was defined as *sborna*. The English translation of the *Primary Chronicle* (p. 77) employs the term "parish." Chubatyi (p. 170) prefers the term "public." *Sborna*, however, could also mean "central," and thus be understood in two ways: as a central public church in which people may gather for communal worship as in contrast to private chapels restricted for family use, or as the central church amidst several churches, that is, a main church, possibly a cathedral. See Wlasowsky, p. 22.

[30] Chubatyi, p. 170.

[31] Golubinskii, pp. 70-1; Ohienko, p. 51.

[32] *Primary Chronicle*, p. 83.

[33] The theory that Olga became a Christian prior to Igor's death (ca. 944) is based on a passage in the German chronicle *Continuator Regionis*. It declares that Olga was baptized in Constantinople during the reign of Emperor Romanus I Lecapenus, who ruled from 920 to 944 as co—Emperor with Constantine Porphyrogenitos. The year or Romanus's death, 944, has been recognized as the date of her baptism. No firm evidence supports this view. See Chubatyi, p. 175.

of her baptism are described in hagiographical tones and need not be recounted. Clearly, the chronicler reflects a certain degree of national pride in Olga's "outwitting" of the Byzantine Emperor. He also hints of a disagreement, possibly over Olga's reneging on some earlier promise.[34]

There is another source supporting the year 955 for Olga's baptism, namely the work of Jacob the Monk (Iakov Mnikh), an 11th century monk of the Kiev Pechersk Monastery. In his hagiographical *In Memory and Praise of Prince Vladymyr* (*Pamiat' i pokhvalie Vladimiru*), Jacob informs that Olga lived for fifteen years after her baptism. Since Olga died in 969, her baptism must have occurred in 954 or 955.[35] It has been pointed out that Jacob was not a contemporary of Olga and that his chronology is suspect.[36] Nevertheless, in his introductory statement Jacob declares that he gathered his information from the contemporaries to the events in question, and he also gives precise dates to other events. Finally, Olga's baptism in Constantinople (albeit without a date) is also mentioned in two Byzantine chronicles, John Zonaras' *Epitome historiarum* and in George Cedrenus' *Compendium historiarum,* as well as in Bishop Adalbert's account in *Continuator regionis.* Adalbert's testimony is particularly significant, since he was a contemporary of Olga and was sent to Kiev in 961 as envoy of the Frankish Emperor Otto I.[37]

But Olga's baptism in 955 is somewhat contradicted by a contemporary source. In his *De caeremoniis aulae Byzantine* (a book on court ceremonial), Constantine Porphyrogenitos describes in great detail the arrival and the reception of Olga and her retinue at the Byzantine capital. His account is detailed, including such minutiae as the number of her retinue and the gifts she received from the Emperor. Constantine Porphyrogenitos, however, does not elaborate on the purpose of Olga's visit, nor does he speak of her baptism in Constantinople. The implication is that Olga came to Constantinople already a Christian, which is supported by the fact that she was accompanied by a priest named Gregory. But what is even more surprising is his assertion that

---

[34] According to the *Primary Chronicle,* the Byzantine Emperor wished to marry Olga, but she tricked him into becoming her godfather. When approached by the Emperor after her baptism, she replied: "How can you marry me, after yourself baptizing me and calling me your daughter? For among Christians that is unlawful, as you yourself must know." Later, when the Emperor sent envoys to Kiev demanding slaves, wax, furs and soldiers, Olga refused the demand with her on the Pochaina (a Dnipr tributary) as she had stayed on the Bosporus she would grant the request. *Primary Chronicle,* pp. 82-83.

[35] The pertinent passage in Jacob the Monk's account reads as follows: "Thus the blessed Rus' Princess Olga, after the death of her husband Igor, the Rus' Prince, being blessed by the favor of God and having received God unto her, a blessing in her heart... went to the land of the Greeks, to Tsargrad, asked for baptism and, upon receiving it, returned to the Rus'ian land, to her home... After the holy baptism, the blessed Princess Olga lived for fifteen years, and after God acknowledged her deeds, she died on July 11 in the summer of 6477 (969). For the full text, see Makarii, Appendix I, pp. 257-63.

[36] See V. A. Moshin, "Kristianstvo v Rossii do sv. Vladimira," in *Vladimirskii sbornik. V pamiat' 950-letiia kreshcheniia Rusi, 988- 1939* (Belgrad, 1938), p. 15.

[37] Chubatyi, p. 176.

Olga came to Constantinople not in 955 but in 957, that is, two years later from the date given by the *Primary Chronicle* and by Jacob the Monk.[38]

How is one to explain this discrepancy? It seems reasonable to assume that Constantine Porphyrogenitos had no cause to deliberately distort the details of Olga's visit. His testimony must, therefore, be treated as *prima facie* evidence. Some scholars, notably Golubinskii and Hrushevs'kyi, simply conclude that Olga was not baptized in Constantinople but rather in Kiev itself: Golubinskii holds that she was baptized prior to the departure to Constantinople (probably in 954),[39] while Hrushevs'kyi believes that the baptism took place after she returned to Kiev.[40] Their logic rests on the assumption that Kiev, which already possessed a significant Christian community centered around the Church of St. Elias, would be the logical place for her baptism. The problem with this argument is that not a single source mentions a location other than Constantinople. Constantine Porphyrogenitos' silence on her baptism is strange, but — as Father Dvornik observed — it could be explained by the mere fact that the author was intent to describe only such court ceremonials which were likely to be repeated rather than such exceptional events as the baptism of a foreign princess.[41] Furthermore, if Rus' had already joined the Byzantine Christian commonwealth at the time of Photius, Olga's baptism might have been simply regarded as a minor, albeit extraordinary, event. Thus, intriguing as it may be, the possibility that Olga was baptized in Kiev rather than Constantinople must be rejected for lack of evidence.

Assuming that Olga was indeed baptized in Constantinople, one is still left with the conflict of dates, 955 and 957. M. D. Priselkov resolves the problem by proposing that Olga actually visited the Byzantine capital not once but twice: in 955, when she was baptized; and, in 957, when she came to procure a church hierarchy for Kiev. Priselkov's second postulate — that Olga came a second time to get a hierarchy — is based on his rather liberal reading of a passage from Constantine Porphyrogenitos, which describes a meeting between Olga and the Emperor. Accordingly, "Olga, having sat down with him, discussed with him matters that were of her concern."[42] M. Chubatyi, who supports Priselkov's theory, also adds that Olga possibly wanted to negotiate a marriage for her son Sviatoslav with a Byzantine *porphyrogenita* ("born in purple," i.e., "royal") princess. The marriage would at once enhance the prestige of the Kievan throne and adminster a severe blow against Kievan paganism.[43] If these were indeed her goals, they remained unrealized, since Byzan-

[38] Levchenko, pp. 221-22.

[39] Golubinskii, p. 75.

[40] Hrushevs'kyi, pp. 450-51.

[41] Dvornik, p. 68.

[42] Cited in Priselkov, pp. 3-12. Another scholar, A. E. Presniakov, submitted a modification or Priselkov's theory by suggesting the possibility of a "dual baptism" of Olga, whereby she was first baptized in Kiev prior to her departure to Constantinople, where she then was given a "full" baptism. See A. E. Presniakov, *Lektsii po russkoi istorii*, vol. I (Moscow, 1938), p. 82. Needless to say, this would represent a highly irregular procedure.

[43] Chubatyi, pp. 180-81. In his discussion of Olga's visit to Constantinople, Levchenko (pp. 225-38) is inclined to believe that her motives were primary diplomatic,

tine long-standing policy proscribed marriages between *porphyrogenita* princesses and barbarian potentates. The categoric Byzantine refusal to allow the marriage would be the cause behind the subsequent cooling of relations between Kiev and Constantinople.[44]

Priselkov's theory, with its variants, is ingenious but highly improbable. For it is unlikely that Olga would undertake what was a very difficult and dangerous journey twice. This still leaves the conflict of the dates unresolved. In the absence of any conclusive evidence, one must simply assume that the apparent discrepancy is but a result of error. Still, Priselkov's view that Olga wished to secure from Byzantium a church hierarchy and was rebuffed, has merit, especially in the light of her surprising decision to send envoys to the German Emperor Otto I in 959 to request a Latin bishop for Kiev.[45]

Olga's move appears so extraordinary to many Orthodox scholars that they simply refuse to admit the authenticity of the source. Their underlying assumption is that Kiev was naturally hostile to the Latin West even at this early stage. This assumption is unfounded.[46] There is no evidence to suggest that Kiev was committed to either Latin or Byzantine side in the great conflict plaguing Christendom, notwithstanding the simple fact that the final schism of 1054 was more than a full century away. Even if Olga was aware of the growing East-West conflict, her concerns were more immediate and practical. Several factors may be considered here. First, Christianity was the obvious channel through which barbarous Rus' could have access to a higher culture. Second, given the contemporary situation, Rus' could clearly choose between the Latin or the Greek versions. Third, given the superiority of the Byzantine civilization over the Latin at that time, the choice seemed obviously in favor of Byzantium. But ecclesiastical submission to Byzantium was fraught with danger, since the Greeks used conversion for political domination over their neighbors, as illustrated by the Bulgarian example (the Germans also used religion to politically penetrate Moravia). Finally, Olga was intent to retain Kiev's ecclesiastical and political autonomy. Unable to receive favorable terms from her first choice, Byzantium, she naturally turned her attention to the West.[47]

---

aimed to establish better trade relations between Kiev and Byzantium. Although he does not deny the possibility that she was also baptized in 957, he categorically rejects the possibility of two consecutive trips.

[44] Her subsequent displeasure could also be a result of feeling a personal slight at the unproper reception given to her by the Emperor. From what it can be deduced from the account of Constantine Porphyrogenitos, her reception was comparable to those given to foreign ambassadors rather than ruling monarchs. See V. V. Mavrodin, *Obrazovanie drevnorusskago gosudarstva* (Leningrad, 1945), p. 256.

[45] This is attested in the Western chronicle *Continuator Regionis:* "Anno domini incarnationis 959... legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est ficte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbyteros eidem genti ordinari potebant." Cited in Nazarko, p. 36, note 42.

[46] Francis Dvornik, "The Kiev State and Its Relations With Western Europe," *Transactions of the Royal Historical Society,* vol. XXIX (1947), p. 33.

[47] Mavrodin, p. 258.

Wishing to extend his influence as far as possible into the Slavonic lands, Otto I could not overlook the advantages of a possible Latin bishopric in Kiev. But the whole scheme fell through due to delays. First, Olga's envoys had to wait for the return of Otto from his campaign against the Slavs on the Elbe. A further delay occurred when the newly-consecrated Bishop Libutius of Mainz — the would be apostle of the Rus' — died shortly after his appointment. It was not until the autumn of 961 that his substitute, Bishop Adalbert, began his journey to Kiev.[48] Yet, the moment passed, since in the meantime Olga was forced to hand over the rule to Sviatoslav and to retire to her city of Vishgorod. Moreover, it appears that a pro-Byzantine faction had gained the upper hand in Kiev.[49] Upon arriving, Adalbert was received with hostility and was forced to return to Germany.

Sviatoslav (945-972), despite his Slavic name, was a typical Viking, the last significant representative in Kiev of what has been aptly defined as "heroic barbarism."[50] Not a sedentary ruler by inclination, he thirsted for military glory and dreamed of empires, ambitions which brought him into a direct clash with Byzantium. In vain his mother attempted to convert him to Christianity: "How shall I alone," was his characteristic reply, "accept another faith? My retinue will laugh at that."[51] Nevertheless, Christianity was not disturbed during his meteoric reign. Sviatoslav's immediate successor, Yaropolk (970-979 — he began to rule Kiev prior to his father's death), proved an able and sedentary ruler. Educated by his grandmother Olga and married to a Christian (his wife was a former Greek nun), he was well disposed toward Christianity. Some Western sources even speak of him as a Christian, or at least as a crypto-Christian,[52] but the *Primary Chronicle* seems to deny this possibility.[53] In 978 Yaropolk received an embassy from the Pope, but its mission remains a mystery.[54] Conceivably, he was considering a formal conversion, perhaps along the Latin lines. In any event, Yaropolk fell victim to the pagan reaction led by his half-brother Volodymyr and his Varangian retinue. Volo-

[48] Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, p. 259.

[49] Priselkov, pp. 13-14. According to Levchenko (p. 234), the pro-Byzantine sentiment in Kiev was attributed to the death of the "Russphobe" Constantine Porphyrogenitos and the elevation of Romanus II to the Byzantine throne, who apparently was more friendly toward Kiev. Nazarko (p. 37) also suggests that Olga, expecting to receive nothing less than a full Latin archbishop in Kiev, was greatly offended with the arrival of a mere bishop.

[50] Mavrodin, p. 259.

[51] *Primary Chronicle*, p. 84.

[52] Mainly the chronicles of Adhemar of Chabannes and of Peter Damiani. See N. Polons'ka-Vasylenko, "Kniazha doba: Yaropolk," in *Entseklopediia ukrainoznavstva* (Munich and New York, 1959), vol. I, pp. 414.

[53] The entry for the year 1044 states that "the bodies of the two princes Yaropolk and Oleg, sons of Sviatoslav, after their remains were baptized, were laid in the Church of the Holy Virgin." *Primary Chronicle*, p. 139. This seems to preclude an earlier baptism of Yaropolk, but it is possible that "baptized" could actually mean "last rites."

[54] The *Primary Chronicle* does not mention this papal embassy, but it is mentioned in other redactions. See Akademiia Nauk SSSR, Institut Istorii, *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, vol. IX-X, *Patriarshaia ili Nikonovskaia letopis* (Moscow, 1965), p. 39.

dymyr killed Yaropolk and seized the Kievan throne. A new era was about to begin.

Thus, although during the pre-Volodymyr period the advance of Christianity in Rus'-Ukraine was tentative and uneven, it may be said that toward the end of the 10th century it had gained considerable ground. Kiev had not only become the focus of a pagan-Christian conflict, but also an object of contention between the Greeks and the Latins. There is evidence to suggest that various rulers considered diverse possibilities before them, aspiring for a purely autonomous course for Kievan Christianity. Still, little is known about the actual organization and rites of the pre-conversion Christianity. Christian doctrines, organization, and ritual are inseparably connected with a written language, with appropriate liturgical texts. If such books existed, they were probably Greek rather than Latin, perhaps brought into Rus' around the time of Photius' "unofficial" conversion. But Kiev was becoming increasingly dependent not on Byzantine but on the Bulgarian literary influence. Contrary to the assertion of some scholars,[55] the Slavonic mission of SS. Cyril and Methodius did not have a significant impact on Rus'. Kievan Christianity, therefore, remained outside the Byzantine direct influence, subject to purely local considerations. Volodymyr changed all that and brought Kievan Rus'-Ukraine into the mainstream of civilized European community of nations.

[55] Nahaievs'kyi, p. 90.

А. Жуковський

ВКЛАД КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ І ЇЇ «ТРУДІВ» НА КУЛЬТУРНОМУ І БОГОСЛОВСЬКОМУ ВІДТИНКАХ

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ОПІНІЇ

В загальній українській історіографії, а навіть історіографії Української Церкви є дуже мало джерел і розвідок про Київську Духовну Академію (КДА), назагал все зводилося до загальників, до ґльобальної неґативної оцінки періоду, що охоплював одне повне століття, і заразом до його викреслення з історії Української Церкви, особливо з богословських інституцій і дослідів на Україні.

Коротко проілюструємо таке наставлення. У загальному «Оглядові української історіографії» Д. Дорошенка[1] є тільки коротка згадка про «цілий ряд монографій про окремих ієрархів України й Білої Руси, які належали вихованцям Київської Духовної Академії і друкувались здебільшого в її „Трудах"». Оцінку самої інституції Дорошенко подав у своєму короткому нарисі «Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу».[2] Покликаючись на оцінку І. Нечуя-Левицького, він пише: «Тай пізніше до самого свого кінця Київська Академія, колишнє огнище української просвіти і письменства, була твердинею російської націоналістичної реакції й україножерства».[3]

Не краща оцінка і Василя Біднова, що «духовна школа була знаряддям політичного й церковного омосковлення кандидатів на священство з українців».[4]

По цій лінії пішла і Наталія Полонська-Василенко; для неї «перетворена в 1819 році на Духовну Академію Київська Академія стала одною з подібних російських Духовних Академій, і слухачами її призначали переважно закінчивших семінарії в Росії, а українців призначали до інших Академій».[5]

Навіть обережний церковний дослідник Ісидор Патрило, ЧСВВ, аналізуючи «Акти й документи Київської Академії» впорядковані Ф. Тітовим за 1796-1869 рр. зазначує: «Однак, це вже період, в якому первісна Академія ставала Духовною Академією і яка для Української Церкви не мала

---

[1] Прага, 1923, стор. 208.

[2] Берлін, 1940.

[3] *Там же,* стор. 43.

[4] В. Біднов, *Церковна справа на Україні.* Тернів 1921, стор. 7-8.

[5] *Історичні підвалини УАПЦ.* Мюнхен 1964, стор. 88.

вже давнішого значення».[6] Іншими словами існувала тенденція відписати КДА зі сфери зацікавлення історії Української Церкви і богословської науки. До такого наставлення немало спричинилася українська література, твори Анатоля Свидницького («Люборацькі»), з кваліфікацією «чужої школи», а ще більше І. Нечуя-Левицького у своїх повістях «Причепа» і «Хмари», де порівнюючи рівень і вартість навчання в «старій» і «новій» академіях, Левицький констатує, що Братство і Академія «колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку і просвіту».[7]

По цій же лінії пішов і вчений, дослідник історії Української Церкви Олександер Лотоцький у своїх споминах «Сторінки минулого», в яких Академію, особливо її «професуру» за малими виїмками малює в чорних барвах, протиставляючи сучасних йому діячів Академії, попередньому періодові, «коли до кінця XVIII століття Київська Академія була за міцну фортецю української культури».[8]

Саме таке наставлення до Київської Духовної Академії української інтеліґенції, переважно тих, які в цій інституції здобували свою освіту і була причина того, що про столітню спеціялізовану навчальну вищу установу немає в українській історіографії ні одної студії, навіть короткої розвідки, в якій sine ira et studio була б представлена об'єктивно вартість і роля КДА в загально-освітньому, але насамперед фаховому богословському пляні.

Чи не єдиний виїмок у загальному засудженні КДА займає совісний і об'єктивний історик української православної церкви Іван Власовський. Після з'ясування перетворення з всестанової вищої школи у станову духовну вищу богословську школу та ступневого зросійщення, наш автор твердить: «Одначе, який би не був склад її професури й студентів... вона родовід свій вела від 1615 р... Ця традиція, а рівно ж і місце осідку її в Києві, столиці давньої України-Руси, морально зобов'язували Київську Духовну Академію до наукових студій над церковною історією цього краю і його українського народу, над історією зокрема самої Академії та тої культурної ролі, яку мала вона впродовж двох століть... І ми уважаємо, продовжує Власовський, за свій обов'язок ствердити, що Київська Духовна Академія була увесь час свідома цього свого завдання трудами її професорів незалежно від того, чи були вони українці чи великоруси, трудами науковими так само її вихованців... зібрано й досліджено сила матеріялів по історії української православної церкви, культурно-національної її ролі в історії українського народу...»[9] Після перечислення осягів Київської Духовної Академії і її головних промоторів, І. Власовський відкидає обвинувачення Д. Дорошенка в «україножерстві» КДА, він пише: «на підставі

[6] «Джерела і Бібліографія Історії Української Церкви». *Записки ЧСВВ.* Рим 1975, стор. 57.

[7] Іван Нечуй-Левицький, *Твори.* Том перший. Київ 1956, стор. 367.

[8] Олександер Лотоцький, *Сторінки минулого.* Частина перша. Варшава 1932, стор. 124.

[9] Іван Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви.* Т. III (XVIII-XX ст.). Нью-Йорк — Бавнд Брук 1957, стор. 303-304.

особистих вражінь... зовсім не можемо признати за відповідне... обвинувачення в українстві». Власовський пояснює, що професорський склад Київської Академії в часі революції 1917 був реакційний і зайняв вороже становище супроти українського національного руху, однак воно сталося в наслідок «чистки» переведеної з доручення Синоду в 1908 р., і «не може характеризувати Академію ніби як „україножерську" за всі попередні сто років...»[10]

Цілком іншою була оцінка професорів і визначних дослідників самої КДА — Степана Голубєва, Миколи Петрова і Федора Тітова. Для них КДА це складова частина своєї попередниці — Київської Академії, присвоюючи їм тільки назву «стара» і «нова» Академія, або «до реформи» (ідеться про реформу 1808 р.) і «по-реформі». Тому академік М. Петров в 1919 р. писав про «Київську Академію, з нагоди минулого 300-ліття її існування»,[11] значить починаючи з 1615 р., включаючи доробок Могилянської Академії. Для нього Київська Духовна Академія це четвертий період (три попередні охоплювали періоди 1615-1689, 1689-1786, 1786-1817) від перетворення Київської Академії в 1819 по новому статуту духовних академій з 1810, як вищої духовної установи, паралельної університетам, аж до її закриття в 1920 р.

Незаперечним є факт, що порівнюючи КДА з її попередницею знайдемо великі різниці між ними. З оснуванням КДА повіяло новим духом в приміщеннях старої, славної Київської Академії (КА). Однак русифікація цієї установи почалася ще з попереднього періоду, з приходом до влади Катерини II. КА діяла в більшості в періоді української державности, чи її автономії, тоді коли КДА в добі посиленої російської реакції. Цей факт мав далекойдучі наслідки під національним оглядом Академії, і тому й наставлення української історіографії не було для неї прихильне.

Однак ми поповнили б неменшу помилку, коли б не звернули уваги і на деякі позитивні зміни, які сталися в організації й навчальній системі КДА. КА була загальною навчальною інституцією, де цикль навчання тривав 12 років, охоплюючи початкову від 7 р. життя, середню і вищу освіту. КА не надавала своїм випускникам ніяких наукових ступенів і дипломів: кандидата, маґістра, доктора. Серед викладацького персоналу не було спеціялізації. Кожний професор починав навчання з початкових кляс, переходив до мовно-літературного циклю і закінчував філософією і теологією. Така система не дозволяла професорам працювати систематично і на протязі довшого часу над ділянками своєї спеціялізації. В новій навчальній системі КДА направлено ці недотягнення і перетворено Академію у виключно вищу навчальну установу, присвячену духовній освіті.

ОСНОВНА РЕФОРМА ДУХОВНИХ АКАДЕМІЙ 1808-1814 РР.

Як прийшло до зміни з КА на КДА? 26 червня 1808 видано нарис статуту остаточно затверджений Святішим Синодом 1814 р., який упоряд-

---

[10] Ibidem, стор. 305.

[11] М. Петров, «Київська Академія. З нагоди минулого 300-ліття її існування». *Записки історично-філологічного Відділу Української Академії Наук.* Кн. 1. Київ 1919, стор. 3-17.

ковував усі православні академії в Російській Імперії. Одним з авторів проєкту цього статуту був Євгеній Болховітінов, пізніший Київський митрополит, один з перших істориків Київської Академії. Цей статут визначав, що духовні школи повинні мати окрему від публічних шкіл управу. Для цього створено при Святішому Синоді Комісію Духовних Училищ.

Духовна освіта розподілялася на чотири цикли: 1. школи парафіяльні, 2. повітові, 3. семінарії (епархіяльні училища) і 4. академії. Кожний з цих циклів тривав по чотири роки. Навчання призначалося переважно для дітей духовенства, почавши від 6 року життя.[12]

У парафіяльних школах навчали читати і писати, аритметику, церковний спів, скорочений катехизис. Другий цикл доповнював здобуте знання першого навчанням церковно-слов'янської, початків грецької і латинської мов, історії і географії.

Цикл семінарії охоплював 6 кляс з курсами літератури, історії, математики, філософії, богословії і мов (до вибору: єврейської, німецької або французької).

Четвертий цикл, *духовні академії* запевняли освіту, яка охоплювала 6 кляс-секцій: 1. словесних наук (літератури), естетики, аналітики слова, пояснення священного писання; 2. загальної і церковної історії з поглибленням грецького і російського відділів; 3. вищої математики теоретичної і практичної; 4. історії філософії, метафізики, теоретичної і практичної фізики; 5. богословії з відділами: догматичним, моральним, полемічним, герменевтикою (що вивчає Св. Письмо, Св. Книги) й гомілетикою, а також канонічне і церковне право греко-російської церкви; 6. мовної з єврейською, французькою і німецькою мовами, а також читання трудніших грецьких і латинських авторів.[13]

Академічний курс тривав 4 роки розділений на два відділи, нижчий і вищий, кожний по два роки. При академічному інституті знаходилися 6 професорів відповідно до числа секцій, і декілька бакалаврів, які допомагали керівникам секцій, або, у випадку потреби, могли заступати професорів. На протязі років ця програма зазнавала постійних змін щодо предметів і годин навчання.

В загальному ця реформа задержала попередні основні дисципліни Київської Академії з тим, що початкові предмети були передані до духовних шкіл і семінарій. Вона мала бути реалізована поступово почавши з Академії Петербурзької (1808), Московської (1814), а з 1816 р. Київської. Однак відповідальні чинники цієї останньої вагалися і не спішилися здійснювати реформу. Тоді Св. Синод рішив 24.7.1817 закрити Київську Академію; у її приміщеннях з жовтня були відкриті виклади духовної семінарії, а 28 вересня 1819 відбулася інавґурація Київської Духовної Акаде-

---

[12] *Акты и Документы относящиеся к истории Киевской Академии* (АДКА). Отд. III, т. II, No. CXVII, стор. 362-382; A. Joukovsky, Contributions à l'histoire de l'Académie de Kiev. T. 1. Paris 1975, p. 135-137 (Thèse de Doctorat).

[13] *Там же,* Отд. III, т. II, No. CXVII, стор. 372-382; A. Joukovsky, op. cit., p. 136.

мії.[14] Всі ці перетворення викликали занепокоєння і обурення серед професорів, студентів, духовенства і загалу тодішньої української спільноти.[15]

Дуже важлива характеристика нової Академії після 1819 р. полягала в тому, що вона з загальної навчальної установи перетворилась на конфесійну, богословську, призначену для студентів, переважно для дітей духовенства, які поступали до КДА після закінчення курсів духовних семінарій.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРАЛЬНІ ЗМІНИ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

На основі статуту з 1808-1814 організаційно-адміністративна структура КДА виглядала так: на чолі інституції стояв ректор, якому до помочі були правління і конференція Академії, яка складалась з її професорів та з почесних осіб місцевого духовенства. Надрядним чинником над КДА була до 1839 р. Комісія Духовних Училищ, окремий відділ Св. Синоду, зложений з декількох членів синоду і світських людей разом з обер-прокурором. Від 1839 вищий нагляд над КДА мало духовно-навчальне управління при синоді, яке складалося переважно зі світських службовців синодальної канцелярії.[16]

РЕФОРМИ ПОЧАВШИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Новий статут духовних академій з 1869 р. був ліберальніший, він поширював права академічних рад зложених з професорів і вводив закриті вибори (тайні), не тільки професорів, але й інспектора академії. За цим статутом навчальна програма поділялася на три групи: богословську, церковно-історичну, церковно-практичну. Ставилося також підвищені вимоги до кваліфікацій професорів. Треба також відзначити, що цей статут дозволяв вступати до Академії також вихованцям не-духовного стану, які одержали відповідну освіту в семінаріях, чи середніх школах.[17]

Реґресивні зміни вносив статут 1884 р., коли скасовано закриті вибори, а нагляд над КДА передавався Київському митрополитові.[18] Революційні події 1905-1906 рр. мали вплив і на життя духовних академій і «Тимчасові правила» 1906 р. повертали права академічним радам надавати наукові богословські ступені й обмежувати вплив митрополита і синоду. Однак поворот реакції позначився і на академічному полі, 1908 проведено архиєпископом Антонієм Храповицьким ревізію КДА, внаслідок якої зроблено «чистку серед професорського складу, звільнено «ліберальних» професорів (М. Петров, Розов, В. Екземплярський, М. Скабалланович; В. Рибинський

[14] Хв. Тітов, *Стара вища освіта в Київській Україні* XVI-поч. XIX в. Київ 1924, стор. 330-332; АДКА, Отд. III, т. IV, No. 129-136, 138-139, 143-144.

[15] АДКА, Отд. III, т. IV, р. XXIV, стор. 692.

[16] Хв. Тітов, *Стара вища освіта в Київській Україні...*, стор. 333-336.

[17] М. Петров, *Київська Академія,* цит. тв., стор. 14-15.

[18] *Там же,* стор. 15.

був позбавлений інспекторства в Академії.[19] І останній «статут» з часів української державности усамостійнював КДА, вона безпосередньо вибирала своїх ректора, інспектора і професорів, а до академічної освіти впроваджувалися нові предмети українознавства.[20] Однак ця реформа не дала сподіваних наслідків, бо в 1920 совєтська влада закрила КДА.

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ В ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ

Безпосереднім опікуном і начальником для КДА був Київський митрополит, якого влада була не так статутово-формальна, як дійсна. З 1839 р. Київські митрополити ставили пропозиції Синодові для назначення ректорів КДА. Всі Київські митрополити доби існування КДА були російського походження, однак деякі з них себе визначили як добрі опікуни, адміністратори, але й як вчені-дослідники історії церкви на Україні й самої Академії. Євгеній Болховітінов (1822-1837) звернув особливу увагу на потребу вивчення церковно-історичної науки, зібрання пам'ятників до місцевої (української) церковної історії; сам зібрав і видав низку документів і актів до церковної історії в працях «Описание Киево-Софийского собора» (1825), «Описание Киево-Печерской Лавры». Він же заохочував професорів і студентів КДА до розпрацювання наукових питань, надаючи грошеві нагороди за кращі студентські статті з ділянки церковної і загальної історії.[21] Гідним продовжувачем митр. Євгенія, на протязі 20 років, був митр. Филарет Амфітеатров (1837-1857), доктор богословських наук, який дбав про покращання в КДА богословського знання і поставив на відповідний рівень проповідництво. Митр. Арсеній Москвин (1860-1876) багато спричинився до величавого відзначення в 1869 п'ятдесятліття КДА і до розвитку богословської науки за новим ліберальнішим статутом з 1869 р.[22] Згадати слід ще митр. Флавіяна Городецького (1903-1915), що був щедрим добродієм КДА, він пожертвував великі фонди на видання наукових творів у зв'язку з підготовкою відзначення 300-літнього ювілею Академії.[23]

РЕКТОРИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ

Серед цілого ряду ректорів, що очолювали на протязі одного століття КДА визначили себе організаційною чи науковою діяльністю тільки деякі

---

[19] І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви.* Т. III, 1957, стор. 305.

[20] М. Петров, *цит. тв.,* стор. 15.

[21] И. Малышевский, «Деятельность м. Евгения в звании председателя конференции Киевской Духовной Академии», *Труды КДА,* 1867, No. 12, стор. 567-650; С. Карпов, «Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский», *Труды Императорской Киевской Духовной Академии,* 1913, No. 7-8, 9, 1914, 1-10.

[22] Хв. Тітов. *Стара вища освіта,* стор. 342; «Пятидесятилетний Юбилей Киевской Духовной Академии», *Труды КДА,* 1869, No. 11-12; також окреме видання.

[23] Ф. Титов, «Высокопреосвященный Флавиан, Митрополит Киевский и Галицкий (1840-1915 гг.)», *Труды КДА,* No. 12.

з них. Також не всі з ректорів були докторами богословія, як це вимагав статут. Ректори очолювали адміністративні органи Академії і Конференцію, внутрішнє правління і окружнє правління. Вони також були професорами богословія і з уряду були членами місцевої консисторії.

Першим ректором реформованої Академії був архимандрит Мойсей Боґданов-Платонов (1819-1823), який вперше перевів реформу КДА і почав читати лекції богословія російською мовою.[24] Визначне місце серед ректорів займав архимандрит (з 1836 р. єпископ) Іннокентій Борисов (1830-1839). Як вихованець КДА він стремів оживити вікові традиції КА. Це він відновив традицію торжественних пасій і молитовного поминання основників і добродіїв КА в день смерти митр. Петра Могили. Він заініціював звичай друкувати кращі праці студентів Академії у формі збірників; дбав про удосконалення науково-навчальної діяльности проповідництва. Іннокентій старався притягнути до наукової праці не тільки всю професорську корпорацію, але також студентів, для цього він завів курс праці в бібліотеці. Ректор робив всі заходи, щоб з КА створити активний науковий центр для всього духовно-навчального округу (України). Його старанням з 1837 почав появлятися при Академії духовно-моральний журнал «Воскресное Чтеніе» з метою пожвавлення науково-літературної діяльности КДА.[25]

Всесторонню діяльність Іннокентія продовжили два його наступники архимандрити Димитрій Муратов (1841-1850) і Антоній Амфітеатров (1851-1858), які керували Академією на протязі 17 років. Вони внесли значні зміни у поліпшенні організації Академії, особливо її навчальної системи: впровадження викладів загальної історії Росії й церковної історії, основ педагогіки тощо.[26] Чи не найдовше займав пост ректора — 17 літ — архимандрит (з 1874 єпископ Уманський) Філарет Філаретов (1860-1877). Це за його урядування що була переведена ліберальніша реформа КДА в 1869, він же почав редаґувати журнал «Труды Кіевской Духовной Академіи» з 1860, а в 1869 зорганізував репрезентативне відзначення 50-ліття КДА.[27] Одним з його наслідників був Сильвестр Малеванський (1883-1898), українець, син волинського священика, який на протязі 15 років провадив Академією самостійно і владно, будучи шанований професорами і студентами. З 1873 доктор богословських наук, спеціяліст з догматичного богословія, автор п'ятитомного «Опыты православного догматического богословия», з 1898 р. був вікарієм київської епархії, а з 1900 управляв цією епархією до 1906 р.[28] Гідним його продовжувачем був також волинський

[24] Хв. Тітов, *цит. тв.*, стор. 363.

[25] *Там же*, стор. 351-356.

[26] *Там же*, стор. 356-361.

[27] И. Корольков. *Преосвященный Филарет, епископ рижский, как ректор Киевской Духовной Академии*, Київ 1882; З нагоди 50-ліття КДАкадемії Ф. Філаретов виголосив доповідь «О движении духовной науки вместе с жизнью», *Труды КДА*, 1869, No. 11-12).

[28] О. Лотоцький. *Сторінки минулого*, ч. 1. Варшава 1932, стор. 120-121; «Кончина Преосвященного Сильвестра, бывшого Ректора Киевской Духовной Академии», *Труды КДА*, 1908, No. 12; *Труды КДА*, 1909, No. 12, стор. 690-694.

уродженець Димитрій Ковальницький (1898-1902), який на протязі 35 р. служив Академії як викладач морального богословія, згодом з 1869-1902 безперервно викладав загальну історію християнської церкви. З 1898 назначений Чигиринським єпископом, а з 1902 архиєпископом Херсонським і Одеським. Велика заслуга ректора Димитрія, що він розпочав 1901 р. підготовку до гідного відзначення 300-ліття ювілею «дорогої Кормилиці-Матері» — Київської Академії. Тоді ректор Ковальницький намітив «зібрати і видати історичні пам'ятки (акти і документи) із життя Академії, а також видати Синодик з короткими біографічними довідками про людей яких згадується Академією, своєрідний «Біографічний Словник».[29] Для цих двох завдань ректор Ковальницький пожертвував значну суму фондів. Акцію в справі відзначення 300-ліття Київської Академії продовжив останній ректор КДА — Д. Богдашевський (згодом єпископ Василій, 1914-1920), росіянин, який уже з 1912 виступав як виконуючий обов'язки ректора. Він запропонував на засіданні ради КДА 28 вересня 1912 покликати ювілейну комісію у складі проф. М. Петрова, С. Голубєва і Ф. Тітова для видання Актів, написання історії і «Синодика».[30] З огляду на воєнні події відзначення 300-ліття відбулося в скромних формах. На видавничому відтинку були опубліковані частина Актів і Документів періоду 1721-1869, незакінчена історія КА (Тітова) і низка статтей з ТКДА.[31]

(*Закінчення в наступному числі*)

---

[29] Д. Богдашевский, Н. Гроссу. «Речь, сказанная пред панахидою по усопшем Архиеп. Димитрие (Ковальницкому)», *Труды КДА*, 1901, No. 3, стор. 507-523.

[30] *ТКДА*, 1913, No. 9, стор. 77-82; *ТКДА*, 1913, No. 11, стор. 177-187.

[31] «Систематический указатель статей, помещенные в ж. ТКДА за 1905-1914 гг.», *Труды КДА*, 1915, No. 7-8, 9; A. Joukovsky. Contributions...

Олександер Оглоблин

ПАМ'ЯТІ ДМИТРА БАГАЛІЯ (1857-1932-1957)*
(Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука)

ВСТУП

30 років тому — на початку грудня — в далекому засніженому Києві — Українська Академія Наук — і вся сім'я українських істориків — незалежно від державних кордонів — і політичних режимів — одностайно і щиро вітала академіка Дмитра Івановича Багалія — з нагоди 70-ліття народження й пів століття наукової діяльности. Вітала урочистою Академією, поважними науковими збірниками, промовами, листами... Усі вони були тоді ж опубліковані.

Два листи серед тих привітань особливо пам'ятні мені: лист професора Українського Вільного Університету в Празі — незабутнього Дмитра Івановича Дорошенка — повний визнання великої історіографічної й історичної ваги — наукової, культурної й громадської діяльности заслуженого українського історика, старшого учня В. Антоновича, — й лист тоді ще дуже молодого київського історика — повний глибокої пошани до Багалія — й сердечної вдячности йому — Дмитрові Івановичу — за дружню увагу, товариську дипомогу й батьківську опіку — на важкому шляху українського — ще й молодого — історика — то був мій власний лист.[1]

Які далекі ми тепер від того київського ювілею — і як ближче стоїмо коло покійного Багалія — в соту річницю його народження і чверть століття його смерти!

---

* Доповідь, що її виголосив Олександер Петрович Оглоблин на урочистій конференції УВАН у Нью-Йорку з нагоди сторіччя народження видатного українського історика Дмитра Івановича Багалія у суботу 21 грудня 1957 року.

[1] Текст привітання від Д. І. Дорошенка: Високоповажаний Дмитре Івановичу! П'ятдесят років працюєте Ви на ниві української історичної науки, і Ваш славний ювілей, який є заразом велике свято української науки взагалі, зустрічаєте Ви в розпалі Вашої невтомної і невсипущої праці. Спокійно можете Ви зараз оглянутися на пройдену путь: багато зробили Ви високоцінних вкладів, дослідження минулого української землі, особливо Слобідської Степової України; не одне покоління дослідників черпатиме обіруч з зібраних Вами історичних матеріялів і вчитиметься з Ваших коштовних розвідок... бути Вам святкувати Ваш славний ювілей в гурті товаришів, співробітників та учнів Ваших... Хай-же і мій голос долетить до Вас в цей день з далекої чужини і пролунає в громаді, тих, що в осередку українського наукового життя, у славній Українській Академії Наук, святкують Ваш потрійний ювілей. Прийміть, шановний Дмитре Івановичу, і мій сердечний привіт та мої най-

Чому ж це так сталося?

Бо на віддалі тих 30 років, оглядаючися на все те, що було нами пережито й передумано, ясніше бачимо й краще розуміємо значення подій, складність відносин, вартість модних людей, підстави їх дій і силу ідей, які ними керували.

Тоді, в 1927 році, я бачив і знав самого Багалія, визначного українського історика й гарну людину, якій я був так багато зобов'язаний і вдячний. Тепер, у 1957 році, бачу, знаю і — сподіваюся — розумію, що завдячує Багалієві ціла українська історична наука.

БАГАЛІЙ — ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

Це було цікаве й щасливе сполучення елементів, потрібних для українського історика 80-х років минулого століття й 20-х років нашого віку.

Народжений у Києві, син київського подільського міщанина-рибалки, нащадок тих київських рибарів, що з віку-правіку (в реєстрах рибальського цеху 1790 р. «Петр Баглай») промишляли рибальством на Дніпрі, Десні,[2] а колись у далекі-далекі часи, звичайно, і на історичній Почайні, — «маленький, худенький» Дмитро Багалій, яким його пам'ятав з київ-

---

кращі Вам побажання ще довгого віку, доброго здоров'я і кріпких сил, щоб іще довгі літа могли Ви працювати так як і досі, на славу й на добро української науки. З глибокою до Вас пошаною Дмитро Дорошенко.

Берлін, Німеччина

Текст привітання від О. П. Оглоблина: Високоповажаний, дорогий Дмитре Івановичу! В знаменні дні Вашого свята — свята української науки й культури — сердечно вітаю Вас.

Я не мав чести бути Вашим учнем. Стежки моєї роботи зійшлися з Вашими шляхами пізніше. Але віддавна, ще далеких літ, я відчував Вашу авторитетну пораду, Ваше наукове керування. Юнак, захоплений історією своєї батьківщини, я шукав відповіді на перші мої наукові інтереси — у Вашій Історії Сіверської Землі. Багато часу минуло — і молодий історик, студіюючи економічну минувшину України, знаходив велику допомогу в численних працях Ваших з історії Гетьманщини, Слобожанщини, Південної України. Так і тепер.

Ви помітили мене. Ніколи не забуду про те, з якою увагою й теплотою поставилися Ви до моєї праці за-для неї, Ви подали мені руку, руку керманича великої наукової роботи. Ви завсігди казали мені, що саме головне — це працювати, працювати й працювати, невпинно йдучи своїм шляхом, — що це непереможне й вічне, а все інше «приложиться». Ваше доброзичливе, щиро батьківське ставлення до мене глибоко зворушує мене.

І щасливий я саме в ці дні висловити Вам почуття глибокої пошани до Вас, палкі привітання й побажання Вам ще багатьох літ життя й славної діяльности на користь українського народу.

Олександер Оглоблін.

[2] 1790 р. серед київських міщан згадуються:
швець: Григорій Багальіка, Корній Дубина (майстрі по цехах)
кравець — Самойло Дублаченко.
Серед «риболовів»: Петр Баглай. (КУАСА, фонд 211, справа Н. 7871)

ських студентських часів (1881-1882) Євген Харлампович Чикаленко, що познайомився з ним в українському «хрестоматійному гуртку» Миколи Віталійовича Лисенка, — вчився в Київській Подільській 3-й гімназії (моїй гімназії), яка містилася в будинкові останнього, щойно скасованого Київського маґістрату, студіює в Київському університеті Св. Володимира й — учень Володимира Б. Антоновича — обирає собі шлях, яким іде ціле своє життя — до кінця — фах — і що найголовніше — шлях українського історика.

Його маґістерська дисертація («История Северськой Земли до половины XIV ст.» — *Киевския Университетския Известия,* 1882 і окремо) — написана в пляні «областных» монографій школи Антоновича — визначила особливий науковий інтерес молодого дослідника до Лівобережної України — до речі, цілком природний для киянина ще й уродженця Київського Подолу й коли року 1882 — того щасливого року для української історіографії — Багалій дістав катедру історії в Харківському Університеті — був, як тоді казали, посланий Антоновичем на харківську дієцезію, — це не було припадком, хоч би й щасливим, а логічним продовженням початого в Києві шляху. Бо ж у Харкові Багалій продовжує свої студії над історією Лівобережної України наступної доби, доби Гетьманщини.

У Харкові, заходами П. Єфименка, був зібраний багатий архівний матеріял до історії Гетьманської Держави XVIII століття — зокрема архіви Генеральної Військової Канцелярії й Малоросійської Колеґії.

Багалій цікавиться соціяльно-економічною історією Гетьманщини, вміщує в «Киевской Старине» і в «Журнале Министерства Народнаго Просвещения» такі цінні розвідки, як, приміром, ««Генеральная Опись Малороссии», «Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст.», «О работах козаков на Ладожском канале», «Магдебургское право въ Левобережной Малороссии», дуже цінні критичні праці з приводу I тому «Описания Старой Малороссии» Лазаревського (рецензія в ЖМНПр. досить сувора) й особливо «Новый историк Малороссии» — в «Отчете о 32 присудженіи наград им. гр. Уварова», вид. Російською Академією Наук.

Остання праця була по суті цілком самостійною, опертою на багатому архівному матеріялі, монографією тої ж Сіверщини (поза Стародубівщиною) в XVII-XVIII стол.

Головною темою, яка цікавила тоді Багалія була історія міст на Лівобережній Україні. Він зібрав для неї величезний документальний матеріял, але задумане дослідження не було завершене, бо наукові інтереси Багалія пішли трохи в інший бік. Але історія Лівобережної України-Гетьманщини завжди цікавила його й далі у задуманій ним 1918 р. чотиритомовій «Історії українського народу» — другий том мав бути присвячений «Історії Лівобережної України» і майже всі учні Багалія і старші (Плохинський, Мілер, Барвінський, Радакова) і молодші з інституту його імени в 1920-х рр.) Горбань, Козаченко, Мірза-Авак'янц) своїми науковими працями з історії Гетьманщини зробили великий і цінний вклад в українську історіографію.

З половини 1880-х років досліди Багалія присвячені історії тої української землі, яка стала йому рідною на ціле дальше життя до кінця і де спочиває його прах. Це історія Слобідської України й його Харкова.

Ми, кияни, щиро кажучи, не дуже любили Харків — і в давньому минулому — і в 1920-х роках, коли Харків забрав у нас столицю. Але Багалій — наш киянин — був своїм і в Києві, і в Харкові — і Київ, і Харків відчував однаково, як рідні.

А як глибоко студіює він історію Слобідської України! Йому мало XVII-XVIII ст. — слобідських полків і Харкова! Він, правдивий учень Антоновича, заглиблюється в давнє-прадавнє минуле цієї землі, бере участь в археологічних дослідах цієї території Слобожанщини, організує археологічні роботи, копає тую землю, шукаючи там відповіді на основне питання про глибину українсько-руського слов'янського кореня і наш в цій землі ріст — на цій території — так важливій і для старої княжої України, і для України козацької — і як він глибоко це розумів, і скільки власної праці в це вклав — для нової індустріяльної України.

Він довів, що ця земля ніколи не була порожнім степом в історії, диким полем, тереном чужої займанщини й лише модерного колоніяльного визиску. Він невтомно риється в горах архівного матеріялу й місцевих харківських архівів — і головне архівів московських (а згодом петербурзьких) — вивчаючи ґрандіозний — далеко поза українську територію значення процес нової української колонізації цієї території, починаючи з XVI і в XVII-XVIII століттях, коли росте українське громадське життя на цій чужодержавній території, а наслідком цієї праці з'являються такі монументальні твори як «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (Москва 1887), «Історія Слобідської України» (Харків 1918) тощо.

Зовсім слушно каже Д. І. Дорошенко, що Багалій «утворив наукову історію Слобожанщини».

Він невтомно оре цей переліг нашої української історіографічної науки, і на цій, нібито убогій ниві, ростуть і квітнуть такі яскраві історичні прояви культури як Сковорода, Каразін, Декабристи, славне місто Харків, Харківський університет і не випадково і сам він, ректор Харківського університету, головний історик Слобожанщини, автор праці «Опыт истории Харковского университета» (Харків 1893-1904), стає головою міста Харкова — нового, промислового Харкова — і так багато прислужився до росту цієї столиці індустріяльної України та перетворив його на важливий центр української культури й українського наукового відродження.

Як історик, Багалій твердо, обома ногами, стояв на ґрунті фактів, вимагав глибокої аналізи історичних подій і явищ, був надзвичайно обережний в їх інтерпретації й дуже повільний у їх синтезі, яка, проте, завжди живо цікавила його. Це був історик-дослідник par excellence — це те, що він цінив у себе і в інших істориків, єдине чого він вимагав від своїх учнів і наукових співробітників.

Йому саме на вивченні історії Слобідської України стає ясно, що історія України не скінчилася в другій половині XVIII ст. з упадком Гетьманщини, як це уявляли собі ще в кінці XIX ст. українські історики; що навіть під чужим російським пануванням і визисками цієї території, що не входила до складу козацької держави XVII-XVIII ст., століття цього панування не були «пропащим часом», як думав Драгоманов, а часами укра-

їнської праці й боротьби, нагромадження дібр та зросту ідей, так конче потрібних для національно-визвольної революції і відродження вільної України та її національного життя. Але для нього не досить було власної посвяти і кабінетної праці дослідника. Треба було творити, організувати наукову працю зокрема історичну й наукові осередки, гуртувати співробітників-однодумців і помічників і продовжувати працю попередників.

І тоді приходить синтеза — прагнення до синтези. Схема Грушевського — як схема цілої української історіографії в рамках катедри «русской» історії в Харківському університеті. Багалій поділяє — не може не поділяти — цю схему. Але умови його досвіду інші, ніж Грушевського з його досвідом у Росії, Австро-Угорщині, а зокрема Галичині, погляди його на ту схему дещо інші, відмінні. Він має і власні арґументи, які він з'ясував у пляні «Історії українського народу» 1918 року.

БАГАЛІЙ — ЛЮДИНА І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Не легко було людям зрозуміти Багалія і за молодших його наукових літ, і пізніше, вже на схилі його життя й тому до нього часто ставилися вимоги і претенсії, яких він органічно не міг виконати чи задовольнити. Скільки про це написано в різних мемуарах, а ще більше говорено в людських балачках і спогадах. Ще Драгоманов, невдоволений Антоновичем, якого він у другій половині 1880-х років (у листі до І. Франка) обвинувачував у «надмірній полохливості», навіть «боягузстві» і називав «камень прибежище заяцом»,[3] дорікав Багалієві назву його докторської дисертації «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (М. 1887) упускаючи з ока, однак, що Багалій трактував там проблеми цілого українсько-московського пограниччя, отже не лише Слобідської України — назва, яку він тоді вживає на властивому місці в інших своїх працях, що ця дисертація Багалія була надрукована в московських «Чтениях Общества истории и древностей Российских» (1886), а найголовніше те, що цілим своїм змістом, арґументацією, духом і висновками ця праця Багалія з такою сакраментальною назвою понад усякий сумнів стверджувала — і ствердила в науці — не лише українській, але й російській — споконвіку український характер Слобожанщини й цілої Полудньово-Східньої України.

А ось молодий український ентузіяст — дуже причетний до політики і то явно нелеґальної з погляду «Свода Законов Российской Империи» — здивований і вражений, а навіть обурений, коли старий ректор «Императорского Харьковского Университета», до якого він з'явився з своїми сміливими плянами, хоч і суто культурної діяльности, перед тим, як говорити з ним, щільно позачиняв і позамикав усі двері свого урядового кабінету, і взагалі прийняв його не так, як йому хотілося б.

Або випадок, про який оповідає в своїх «Спогадах» Євген Х. Чикаленко (ст. 127):

---

[3] Д. І. Дорошенко слушно каже, що така поведінка Антоновича була «неминуча в тодішніх обставинах обережність».

«Багалія раз-у-раз обвинувачували в зайвій дипломатії, в тому, що він ходив поміж дощ, щоб не замочитися. Особливо українці обурені були на нього за хитроумну оборону української мови в школах — у Державній Раді, куди він був вибраний від професорської курії. Коли українську мову в школах там відкинуто було тому, що на Україні, крім глухих кутків, всі селяни розуміють московську мову, то Багалій доводив, що треба завести українську мову в школах, хоч у тих глухих кутках України, де люди не розуміють московської мови».

Це справді, було характерно для тактики Багалія, але підстав для обурення тут не могло бути. Це ж був ректор того університету, єдиного здається, які існували тоді в російській Україні, що насмілився в часи царської реакції надати почесний докторат Михайлові Грушевському, а також О. Єфименковій і, здається, І. Франкові.

Справді, Багалій був тільки тим, чим він міг бути — і він сам цілком щиро й відверто визнавав це. Це ж він залюбки повторював мудрі слова свого улюбленого Сковороди, який казав, що душі кожної людини властива «своя особенная стать». Багалій був українським істориком — вченим дослідником — це й була його «особенная стать».

Усе інше могло забрати в нього увагу, час, працю, здоров'я, але ніколи не могло забрати в нього навіть частинки його душі.

А втім, української праці, звичайно леґальної, Багалій ніколи не цурався. Д. І. Дорошенко оповідає в своїх «Мої спомини про давнє минуле 1901-1914», (Вінніпеґ 1949, ст. 84) таке: Коли в Петербурзі створили, під час Першої Державної Думи «Українську Парляментарну Громаду» й розпочали видання «Украинского Вестника» (під ідейним проводом Грушевського) на редакційних зборах «пам'ятаю, з'явився й одинокий член «Державної Ради» (верхньої палати) українець — проф. Дмитро Багалій. Його дуже сердечно привітали, і він дав свою статтю для чергової книжки журналу».

Пригадую й сам я, скільки разів ремствував на Дмитра Івановича за його надмірну повільність і дипломатію і, як мені тоді здавалося, зайву обережність, що іноді могла виглядати навіть як опортунізм чи боягузство. А коли я хотів по-молодечому форсувати якусь важливу й делікатну справу, скільки разів казав мені Покійний з м'яким докором і батьківською пересторогою: «Олександре Петровичу, ну хіба ж так робити можна?!». Його девізом, справді, було староримське: «Festina lente!» Тоді я слухався його, іноді ні — визнаю тепер: мудрих порад — але завжди виявлялося, що він був правий.

В подібних випадках Михайло Єлисійович Слабченко, людина гарячої й нестримної вдачі, ніяк не хотів помиритися з цим «кунктаторством» Багалія й називав його «справжнім Кутузовим від науки», але дуже шанував його і врешті визнавав йому рацію. Взагалі Багалій органічно не міг поспішати (хоч ніколи не спізнявся і взагалі був дуже пунктуальний і надзвичайно сумлінний у виконанні обов'язків). Навіть говорив і промовляв, а розмовник і промовець був знаменитий, — дуже повільно і дуже спокійно. Була це тактика? — Ні! Це була *природа* цієї людини.

Я довго думав над тим, звідки була ця риса в Багалія — риса домі-

нантна в його істоті — безперечно вроджена, інтимна, а не набута у важких умовах української бездержавности, хоч і це впливало дуже і Багалій багато чого навчився у своїй тактиці від Антоновича.

Я не аматор риболовлі й не вживаю ніколи риби — але мені здається, що є тут і віковічна спадщина його батьків і предків, отих дніпровських і деснянських рибалок, що з діда-прадіда, з роду в рід — витворили в себе цей комплекс професійної й життєвої мудрої терпеливости — й разом з тим вудку рибалка добре лаштує і, нібито холодний і байдужий, закидає гачка і терпеливо стежить з пильною увагою за поверхнею води. Але, раптом, надходить хвилина-момент, тільки досвідчений рибалка відчує його і певним, рішучим, невблаганним рухом «підсікає» рибу, яка вже б'ється на гачку.

Тактика дніпровських рибалок Багаліїв стала вдачею вченого академіка Д. І. Багалія — бережна витримка і смертельна сила вдару. «Дніпро Іванович» — називали його жартома і це йому дуже подобалося.

Другою характерною рисою Багалія і як людини, і особливо як діяча, було почуття *легальности* — суворої і безперечної. Понад усім був закон і законність — навіть суворий, навіть жорстокий. Dura lex, sed lex. У кожній ділянці громадського, культурного, академічного життя він конче вимагав, щоб усе робилося, за його улюбленим виразом: lege artis — і від цього він не допускав ні для себе, ні для інших, а передусім своїх учнів і співробітників жадного винятку, жадного ухилу, навіть найменшого послаблення.

Декому здавалось це звичайним опортунізмом, наслідком політичного й культурного уярмлення України в часи царського самодержавства й московського большевизму. А, насправді, це була властива Багаліеві психологічна риса, важко сказати, вроджена чи набута багатолітнім життєвим досвідом серед дуже різноманітних, але здебільшого дуже складних і несприятливих обставин.

Його стриманість і обережність по відношенню до влади стали майже анекдотичними, викликаючи з боку багатьох людей закиди на його адресу й обвинувачення в опортунізмі, навіть сервілізмі, мало не зраді національній. «Всяка душа властям предержащим да повинуется» — ці євангельські слова визначали поведінку Багалія супроти кожночасної державної влади, чи то царської, чи то своєї української, чи за совєтської, саме поведінку, але не думку, не оцінку, яку він завжди мав *свою,* хоч здебільшого залишав її при собі.

Він мав багато прикростів і клопотів від Яворського, але ніколи не чув і навіть не відчував я в його словах і оцінках про нього якоїсь відрази, ворожости, зневаги чи бажання помсти, чи щось подібного. Хіба що почуття й вислів легенький невдоволення, досади, і — звичайно — добродушно старосвітську, правдиво українську усмішку властивого тільки йому гумору і ледь-ледь помітної тонкої іронії — висловленої так сумирно, так спокійно, так незлобиво!

Природна простота й людяність у ставленні й поводженні з людьми. З ним було завжди приємно, мило, якось тепло, затишно. Веселий і жартівливий, дотепний, жвавий, міг і забавитися, трохи навіть поспівати, він

ставився до людей — навіть йому немилих, навіть противних або ворожих йому — з великим спокоєм, тактом, вирозумінням, якось особливо делікатно. Мав свої симпатії й антипатії, завжди пам'ятав про зроблене йому добро й завжди дякуючи за добре, ніколи не мстив за лихе. Це була вдача органічного українця. Це був чар української людини, для якої українство було не справою політики, а ділом серця!

Він нікого не хотів образити, ні Грушевського, який його терпіти не міг і якого він також дуже не любив, ні Яворського, який робив йому різні капості й турботи, ні деяких своїх учнів і співробітників, що чи користаючи із нагоди чи, скорше рятуючися серед большевицького погрому, почали були «викривати» ідеологічні хиби свого вчителя й керівника, а нерідко й особистого добродія, (Мірза Авак'янц — «Мерзавк'янц» швиденько з виразним наголосом і добродушною посмішкою вимовляв він перекручене її ім'я).

Колись він, розмовляючи зі мною, дав дуже їдку, але досить влучну характеристку одного історика. І тут же додав — тільки, Бога ради, не кажіть цього нікому, *навіть після моєї смерти*. Він, звичайно, не боявся за себе. Він тільки боявся образити, хоч і слушно, *людину*.

Але там, де справа торкалася принципових питань, де зачеплено було дорогі й зрозумілі йому речі, він міг навіть «необачно» висловити свою думку. Колись не всесоюзній конференції істориків-марксистів у Харкові, здається в 1928 (чи 29) році, — сиділи ми поруч як делеґати Харківського Інституту й слухали виступ Скрипника, який головував там, на теми стародавньої історії України. Микола Олексійович верз несусвітню нісенітницю, яку фахівцеві годі було витримати. Я подивився на Багалія. Він сидів як завжди спокійно і уважно слухав. А коли ми верталися додому, він раптом нахилився до мене й зовсім невластивим йому голосним саркастичним сміхом каже: «А як Вам сподобався, Олександре Петровичу, знаменитий виступ Скрипника про стародавню українську історію?!» Відказую: «А як Ви, Дмитре Івановичу, його тільки витримали». «Чого тільки не доводилось мені чути в моєму житті!»

ВІНЕЦЬ І КІНЕЦЬ БАГАЛІЯ (ДОБА РЕВОЛЮЦІЇ)

Синтеза Багалія, як українського історика, прийшла тоді, коли цілим українським життям струснула Революція — час найменш придатний для будь-якої синтези. Історикові доводилося не писати історію, а творити її, себто робити те, до чого історик і взагалі вчений найменш придатний. Але українська революція 1917 року, була передусім національно-визвольною революцією — і український історик, навіть такої вдачі, як Багалій — не міг залишитися осторонь подій.

Історик 1917 року Д. І. Дорошенко пише: «В національному житті Харкова від самого початку революції взяли участь місцеві культурні українські сили: професори Д. Багалій і М. Сумцов» та інші: їх праці головно були зобов'язані українські придбання в зросійщеному Харкові на культурному полі».[4]

[4] Д. Дорошенко, *Історія України 1917-1923 рр.*, т. I, Ужгород 1932, ст. 66.

У половині липня 1918 року, як оповідає в своїх «Споминах про недавнє-минуле» Д. І. Дорошенко, Багалій був запрошений на голову уряду Української Гетьманської Держави. Гетьман хотів мати такого (голову), котрий міг би і вмів помирити своєю особою різні групи і кола». «Зупинилися — оповідає Дорошенко — на трьох іменах: проф. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфічно з Харкова проф. Багалія. Він приїхав. За кандидатурою проф. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 року. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український вчений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, проф. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, що ось перший том уже вийшов («Історія Слобідської України»), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до Гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто відмовлявся, і так ми з ним і не добалакались».

Але Багалій тоді не тільки писав Історію України. Він бере участь, як український експерт, у мирових переговорах, які провадилися між Україною і Росією в Києві влітку 1918 року.

Він, спираючись на свої досліди історії пограничних відносин між Росією та Україною, рішуче боронив державних прав України на всі північні й східні землі, які входили до складу історичної Української Держави або належали до основного масиву етнографічної території українського народу, зокрема чотири північні повіти Чернігівської губернії (Стародубівщина), українська частина Курщини й Вороніжчини, територія колишньої Слав'яно-Сербії і Таганріг. Його справді блискуча («надзвичайно цікава», як каже Дорошенко) змістом і стилем, залізною логікою арґументації й ледве прихованим глумом над трафаретними російськими арґументами, доповідна записка в цій справі була оголошена на спільному засіданні «Політичної Комісії» Мирової Конференції 11 липня 1918 року.[5] У записці Багалія читаємо:

«... того краю, що називався колись „Дике поле", „Дикий степ" і який уявляв з себе (це має велике значення з історично-юридичного погляду) навіть в очах Московської держави XVII в. res nullius. Але це було невірно: цей дикий степ був ніщо інше, як старий український, староруський світ... Харків... був заложений на місці старого українського городища».

«Весь цей т. зв. Новоросійський край це є старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями».

«Не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії і всі слободи, всі хутори — результат і продукт української колонізації... Сюди являвся народ, народня стихія, під впливом тяжких умовин життя в другій по-

[5] Д. Дорошенко, цит. твір, т. II, Ужгород 1930, ст. 169-171.

ловині XVII в. і заселяє ці землі, які зрештою, може бути, були їх первісною батьківщиною». Харків українське місто (російська делеґація «доводила», що він був заснований московським правительством). В 13-м розділі моєї книги найдете новіший дослід про Харків, як українське місто. Там на основі документального матеріялу зроблено цікаві висновки, які зовсім спростовують ходячі погляди, ніби Харків не українське місто».

Так суто наукова праця Багалія, видана саме в половині 1918 року, «Історія Слобідської України» дала в руки українського уряду міцну наукову зброю в боротьбі відродженої Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда — Росії.

І саме Багалій, історик Лівобережної України — старої Сіверської землі й нових Слобожанщини й Полудневої України — був найбільшим і безперечно вирішним науковим авторитетом у складному й дражливому, але як-же актуальному питанні про українсько-московський кордон. Цій записці 1918 року (вона була передрукована десь у 1920-х роках) довелося пізніше відіграти свою історичну роль ще раз і, мабуть, не в останє.

Багалій був членом комісії в справі вищих шкіл і наукових інституцій при міністерстві освіти (Василенко) Української Держави 1918 року під головуванням акад. В. І. Вернадського. Наслідком діяльности цієї комісії було утворення в Києві Державного Українського Університету. Тоді ж відкрито Український Історично-Філологічний Факультет у Полтаві заснований місцевою «Просвітою» при матеріяльній допомозі земства.

Деканом факультету обрано професора Харківського університету Е. Черноусова, а серед професорів його був і Багалій.

У червні 1918 року Багалій був запрошений на члена «Комісії для вироблення законопроєкту про заснування Української Академії Наук у Києві» за головуванням акад. В. І. Вернадського. Наказом Гетьмана 14 листопада 1918 року був призначений перший склад академіків ВУАН, а серед них по Історично-філологічному відділу на першому місці — проф. Дмитро Багалій по катедрі української історії.

Київ знову тягне до себе свого сина Багалія. Він бере активну участь у культурному будівництві Української держави. Працює з запалом, з енерґією, з молодечим піднесенням. Колись завітав він на інтимні редакційні збори нового українознавчого органу — журналу «Наше Минуле» і в славнозвісному Діяріуші Нарбутівського гуртка, поруч з гарною сильветкою старого вченого з'являється його власноручний підпис: «З молодою редакцією „Нашого Минулого" й сам помолодшав душею Дмитро Багалій».

Оцією душею, що помолодшала і позначена вся дальша діяльність Багалія, зокрема в 1920-х роках, і в Києві, і в Харкові, і знову в Харкові, і Києві.

БАГАЛІЙ І НОВА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Але Багалієві довелося зробити для української історичної науки ще більше. Маю на увазі його працю як організатора української історичної науки в 1920-х роках. Ця сторінка — ні, ціла книга — діяльности Бага-

лія, на жаль, і досі ще не освітлена, а багато фактів її, як це звичайно буває з подіями недавнього минулого, зникла з людської пам'яти, а може, навіть і загинула цілком під час руїни останніх десятиріч.

Що зумовило і визначило таку ролю Багалія в українському науково-історичному житті 1920-х років? Річ у тому, що «ціла *українська* історіографія 1920-х років, і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміґрації, стояла на одних і тих же самих (українських, державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів проблему української державности в її історичному розвитку й у всіх її виявах — політичному, економічному, культурно-національному» й коли «державницький дух і національний характер були основними рисами української історіографії...» останніх десятиліть — і зокрема на Наддніпрянській Україні в 1920-х роках — то саме тут, на терені УССР тоді «розвиток української історіографії»... відбувався за дуже складних і здебільшого несприятливих політичних умов, створених передусім пануванням на Україні московського большевизму». Саме тут довелося Багаліеві зробити велике діло.

В українській історіографії на Наддніпрянщині 1920-х років творився новий напрямок — напрямок державницький, напрямок революційний: «нова революційна школа в українській історіографії», як називали себе тоді ми, тогочасні українські історики: не люблю говорити про себе, але з історії, як і з пісні слова не викинеш, надто — коли і сам уже відходиш до тої історії. Цей напрямок позначився ще в першій половині 20-х років, до повернення Грушевського на Україну (1924 року).

Українські історики гуртуються тоді навколо Багалія в Харкові, Василенка в Києві (не лише історики права), в Одесі творить свою школу Слабченко, в Києві при ІНО починає свою працю мій семінар економічної історії України. У меншій мірі так було й по інших центрах УССР. Цей напрямок зустрів, починаючи з 1924 року, хоч і не відразу, двох противників.

Перший — то була неонародницька школа Грушевського, дру́гий — марксівська партійна школа, репрезентована тоді Яворським. «Нова революційна школа» історична опинилася між цих двох, ідейно й персонально (Грушевський) і політично (Яворський) противників.

І ось Дмитро Іванович Багалій був єдиний, хто міг і хотів бути, мовляв, *спонзором* нового історіографічного напрямку, його наукових осередків, його наукових працівників. *Він старший учень Антоновича.* Він став ним, цим спонзором, охоче, просто й щиро, без жадної задньої думки, без жадного особистого інтересу, більш того, наражаючи себе нерідко на різні труднощі, турботи, прикрості, навіть конфлікти з власть імущими» і в політиці, і в науці, — але завжди твердо послідовно, мужньо й — що найголовніше — мудро, включаючи ввесь свій розум, весь свій багатий досвід і — головне — своє щире й добре серце.

Основною проблемою була підготовка нових молодих наукових кадрів. Слабченко посідав катедру української історії в Одеському університеті, я — в Київському.

Але тогочасні університети (ІНО) формально не могли готувати нові наукові кадри. Це право належало лише Науково-дослідним катедрам.

Київська катедра (з 1924 року) була, звичайно, в руках Грушевського, Харківська в руках Багалія. Ні Слабченко, ні я не могли ввійти разом з своїми учнями до катедри Грушевського: надто глибокі ідейні й персональні моменти різнили нас з тою катедрою.

Зрештою справа з Одеським осередком Слабченка була легша. Слабченко був старший, відомий вчений. Та й Одеса була поза впливом Грушевського. Отож, спочатку утворено було в Одесі філію Харківської Катедри Багалія, на чолі з Слабченком, а згодом за допомогою Багалія ця філія стала самостійною науково-дослідною катедрою. І це була, безперечно, велика перемога Слабченка, нового історичного напрямку і разом з тим перемога Багалія.

Справа з київським осередком (моїм). Я був ще надто молодий історик, а Київ — це Київ. Там існувала вже історична катедра Грушевського, який — цілком консеквентно з свого погляду — не міг ніколи погодитися на існування поруч іншого історичного осередку. І тут Багалій зробив багато. Все ж його заходи були невдалі, не повелися.

БАГАЛІЙ І СОВЄТСЬКА ВЛАДА
(«Марксизм» Багалія)

Чи потрібна була Багалієві совєтська влада? Безперечно, ні. Але Багалій був потрібний совєтській владі особливо в 1920-х роках. Потрібний був насамперед, як визначне українське наукове й громадське *ім'я,* до того ще не пов'язане *безпосередньо* з українською політикою, як дореволюційною так і часів національно-державного відродження. Потрібний був далі, як видатний учений і організатор наукового та академічного життя.

Правда, Багалій, як недоречно висловився один український еміґраційний науковий і історичний орган, «зайняв досить високий щабель на бюрократичній драбині колишньої царської імперії».[6]

КІНЕЦЬ БАГАЛІЯ. 1930 РОКУ.

Смерть завжди передчасна, але в цих божевільних умовах вона була символічно-своєчасна. Роль Багалія була скінчена. Він зробив усе, що міг, більше того — те, що *тільки він* — з його вдачею й тактом міг зробити. У 1932 році було вже зовсім ясно, що, ніхто, навіть Багалій, не спроможний врятувати українську історичну науку від большевицького погрому. Бо йшло вже не про методологію праці, а про методологію її цілковитого знищення. І тоді прийшла визволителька смерть. Але навіть в умовах цього погрому, ліквідації історичної науки й самих істориків, еміґрації одних і повного поневолення інших (в УССР) учні і співробітники Багалія знайшли шлях і методи — в різних формах і умовах, живуть і працюють далі — і там, і тут — і коли ми зібралися тут сьогодні пом'янути визначного українського історика — це кращий доказ того, що зробив він для української історичної науки.

---

[6] «Три річниці української історіографії», *Україна,* ч. 8, 1952, Париж, ст. 634.

«Поймут-ли, оценят-ли (нас) грядущие поколения?» — з тугою і сумнівом питав колись Герцен. Сучасне українське покоління ще не знає й не може як-слід оцінити Багалія. Але ті, що прийдуть після нас, дай Боже, щоб вони були кращі, розумніші, щасливіші, ті, які побачать в історичному світлі й перспективі, і зрозуміють не тільки саму постать Багалія, але й тих і те, що він по собі залишив, — ті відміряють повною і справедливою мірою діло, яке зробив Дмитро Іванович Багалій, для української історичної науки, української культури, цілого українства та його національно-державного відродження.

УРИВКИ З МОГО (НАПІВЗНИЩЕНОГО В 1930-Х РОКАХ) ЩОДЕННИКА

Я познайомився з Багалієм у Києві десь наприкінці січня 1926 року (запис у Щоденнику І. II.)

«Єдиний світлий момент за останній час — це знайомство з Багалієм. Він хотів бачити мене і Левченко це влаштував. Довго розмовляли удвох про різні історичні (академічні) справи. Він цікавився моєю біографією, навіть до дрібниць. Я щиро балакав з ним. Він дещо обіцяв мені (премія, почасти — докторат, участь у журналі за його редакцією тощо). Двічі казав про те, що він вітає мене, як молоду силу, яка одразу піднялася так високо. Загальна оцінка Фабрики дуже прихильна мені:

«величезна праця, глибокий підхід, одне з найважливіших явищ у сучасній українській історичній науці».

Я сказав, що я нічого не прошу, але надмірно радий, що він так об'єктивно й гарно поставився до мене. Хотів би записати розмову з Багалієм цілком, але не маю часу».

8.II.1926. (Розмова з Левченком).

«... здається Багалій задоволений був з мене й нашої зустрічі». «Вдома одержав доброго й щирого, мабуть, листа від Слабченка, який навіть приємно схвилював мене. А Багалій казав, що то дуже мстива людина. Не знаю, може я помиляюся, як то часто в мене буває, але певний, що Слабченко ставиться до мене не вороже, а навіть прихильно, в кожнім разі щиро».

8.III.1926. Скасування Правлінням ІНО (мого) семінару підвищеного типу з історії України. Утворення Семінару історії української культури за головуванням Гермайзе, в складі 4 секцій: археології (Данилевич), давньої історії (вакантна??!), нової (Гермайзе), економічної (я). «Я рішив відмовитися», але Слабченко, який саме тоді приїхав до Києва — завітав до мене й познайомився зі мною, переконав мене залишитися задля моїх учнів.

10.VI.1926. Одеса. Оборона дісертації. Я — я доктор історії української культури, перший доктор історії України».

5.IX.1926. Виникла думка про утворення в Києві дослідчої катедри історії українського господарства. Може, в такий спосіб пощастить обминути грушевіянську мілину. Та добре розумію, що зараз ніхто мені цього

не дозволить — та й крім того є деякі принципіяльні заперечення навіть у мене. Байдуже! Може, колись пощастить цю справу розв'язати...»

17.XII.1926. Вчора здобув витяг із протоколу Укрнауки про затвердження моїх аспірантів. Звичайно, ще будуть перепони й прикрості. До того ще головні питання не розв'язані, і хто й зна, як воно далі буде. Але те, що є — величезні досягнення, дорівнюючи до того, що було: а не було таки нічогісінько. В кожнім разі, вихожу на шлях широкий. Майбутнє звичайно невідомо. Ясно, безліч буде всяких труднощів, поразок і страждань. Але лід зрушений. Тепер до праці, широкої і вільної; хай хоч вона загоїть рани мого зніveченого життя». (Левченко, Логвин, Бондар, Вімиченко).

Це була ухвала Укрнауки про затвердження 4 моїх учнів аспірантами Харківської Катедри Багалія з дорученням керувати їхньою працею дійсному членові катедри проф. О. Оглоблину.

Фактично це було утворення автономної філії катедри в Києві за моїм керуванням.

22 грудня 1926 року в приміщенні ВУАН ми відкрили її урочистим засіданням і науковою доповіддю (Назви, і когось) аспіранта. На засідання, пам'ятаю прийшла Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко.

Але саме того дня у Харкові Укрнаука на протест Грушевського, скасувала своє рішення, рекомендуючи моїм аспірантам вступити до Київської катедри Грушевського.

15.I.1927. «Постанова (там) сталася 22 грудня, тобто в день відкриття. Тепер я розумію мій тодішній неспокій і сумний настрій».

4.VII.1927. «Семко, Гермайзе зробили ще один крок. І добрий крок. Зламано ухвалу Предметової Комісії про доручення мені Курсу давньої історії України який очевидно... Зрозуміло... Далі скасовано — зовсім скасовано — мій семінар вищого типу. Цілком зрозуміло. Безпорадний, знесилений, зацькований я.

І знов тепер, як завсіди, моя надія тільки на Того. Да будет Его воля!

Історіографічні дослідження

Олександер Домбровський

ГЕРОДОТОВА СКИТІЯ
(закінчення)

В оповіданні Геродота про Арістея подибуємо старшу верству можливо анімістичних вірувань, під час коли молодша верства має ціхи ідей гелленського пантеону та пітагорейських впливів.[31] Подібно мається справа і з віруванням у ґетське божество, Дзальмоксіса, де також є можливі два наверствування: старше трацьке й молодше грецьке. В оповіданні про походження скитів скитської редакції, що являється правдоподібно старшим від оповідання грецької редакції, говориться, що дуже давно злетіли з неба на землю скитів золоті предмети: плуг, сокирка й коряк. Можливо, що маємо тут до діла з далеким відгомоном реманентів фетишизму, коли то мертвим предметам приписувано магічну силу. Пізніше вони могли одержати символічне значення соціологічного характеру, бо плуг являється символом аґрикультурного життя, а сокирка — знарядом будівництва, отже осілого життя. До речі буде наголосити, що осіле життя з його аґрикультурним стилем являється соціологічним поняттям — дуалізмом особливо пра-русько-українського автохтонізму. При жертвоприношенні Аресові (Геродот вичислює скитські божества, як pendant до грецьких) скити застромлювали на купах хворосту старий, залізний меч (IV, 62). Тому мечеві, що зображував Ареса, приносили вони жертви зі звірят і воєнних бранців. Можливо, що й тут також подибуємо реманент фетишизму в формі гопльолятрії, з якої розвинулися згодом культи божеств, і то не лише божеств війни.[32] Фетиш — меч, що мав демонічну силу, розвинувся згодом у символічний знак і атрибут персоніфікованого божества війни. Таксамо культ германського божества війни мав розвинутися з фетиша-меча, а в основу культу Одіна лягло почитання списа.[33] В старинних болгарів також мав існувати культ меча, який символізував божество.[34] Геродот, як грек, старався пояснити скитські божества при

---

[31] H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, B. II, 4 Aufl., Berlin, 1922, S. 185; K. Beloch, Griechische Geschichte, B. I, 1 Abt., 2 Aufl., Strassburg, 1912, S. 433; J. Burckhardt, Griechische Kulturgeschichte, B. III, 3 Aufl., Berlin — Stuttgart, 1900, S. 311; Wellmann, R. E. Pauly-Wissowa, VIII, 904; W. Christ — W. Schmid, Geschichte der griechischen Litteratur, I, 6 Aufl. München, 1912, S. 133-4.

[32] Вище цитований M. Ebert, Sudrussland im Altertum..., S. 102-3.

[33] ibidem, S. 103.

[34] В. Бешевлиевъ «Вѣрата на Първобългаритѣ (Die Religion der Protobulgaren)», София, 1939, *Годишникъ на Софийския Университетъ,* I Историкофилологически факултетъ, книга XXXV, 1, рад. 13.

допомозі грецьких, але це не мусить означати, що між пантеоном скитів і з другої сторони грецьким Олімпом існували якісь глибші аналогії. Релігією скитів був нижчого рівня політеїзм номадного стилю найправдоподібніше зі значними впливами шаманізму. Опис ворожбитства у скитів свідчить, що воно було в них сильно розвинене. Якщо взяти до уваги містичні вияви, пов'язані правдоподібно з культовим актом скитської лазні (IV, 73-75), то шаманізм видається тут досить виразним.[35] При описі скитського жертвоприношення Геродот не згадує про жертви зі земних плодів, як це є приміром в оповіданні про гіпербореїв, які заносили на Делос жертви з пшеничної соломи (правдоподібний відгомін найдавнішої торгівлі збіжжям, що його продавали хліборобські племена української території світові середземноморської полоси). В реляціях про жертвоприношення скитів батько історії згадує лише про жертви зі звірят, а в тому головно з коней, що вказує на номадний стиль жертвоприношення у протилежність до аґрікультурного стилю. Скит — номад не жертвував звірят при помочі спалювання, отже вогню, як символу осілого життя, а душив їх, а потім варив м'ясо. Скитські воєнні звичаї у зв'язку з перемогою над ворогом, чи заключуванням воєнних союзів (IV, 64-66, 70) мали суворий характер. При згадці про андрофагів (IV, 18, 106) Геродот вважає їх канібалами, що є звичайно якоюсь помилкою, бо в північній частині Борістенської області не жили канібали ні в добі Геродота, ні давніше. То був прадавній торговельний шлях, названий згодом «путь із варяг у греки» правдоподібно з торговельними факторіями, де відбувалася торгівля. Дуже можливо, що грецькі купці розповсюджували такі вістки про «андрофагів-канібалів» з метою відстрашування чужоземних купців та змонополізування торгівлі в своїх руках.[36] Геродот оповідає (IV, 26), що, коли ісидонові вмре батько, свояки приводять худобу, ріжуть її та розділюють м'ясо звірят і померщого. Потім мішають усе разом і роблять пир. Некрофагія, як одна з відмін канібалізму, описана тут у формі похоронного ритуалу, виступає і в інших примітивних племен. Провідною ідеєю некрофагії є правдоподібно дезідерат переходу фізичних і духових сил покійника на живих, тобто на тих, що його з'їли. Як свого роду контраст до ісидонів-канібалів у розумінні некрофагії оповідає Геродот про інший, напів-мітичний нарід, що заселював територію десь на пограниччі між північною Европою і Азією, а може таки зовсім в Азії, веґетаріянських аргіппаїв (IV, 23). Ідеалізаційний мотив, як літературний ремaнент давнього напрямку ідеалізування далеких, як північних (гіпербореологія), так і орієнтальних народів у початковій фазі античної історіографії, головно логографії,

[35] K. Meuli, «Scythica», Hermes, B. 70 (1935); W. Wundt, Völkerpsychologie, B. III, 2 Aufl., Leipzig, 1908, S. 427; K. Th. Preuss, Die geistige Kultur der Naturvölker, Leipzig-Berlin, 1914, S. 32; H. Marggraff, Badewesen und Badetechnik der Vergangenheit, Berlin, 1881; L. Vetter, Das Bad der Neuzeit und seine historische Entwicklung, Stuttgart, 1904; J. Marcuse, Bäder und Badewesen in Vergangenheit und Gegenwart, Stuttgart, 1903; E. Bäumer, Die Geschichte der Badewesens, Breslau, 1903, S. 19.

[36] G. Glotz, Histoire grecque, vol. 1, Paris, 1925, p. 164. Це що Glotz каже про арімаспів і грифів, може відноситися і до вістки про андрофагів.

а в тому й у мітичній географії, тут зовсім виразний.[37] В Геродотовій Скитії подибуємо також більш скристалізовану релігійну систему політеїзму на ґрунті грецького просвічення, своєрідний релігійний синкретизм, який поєднував у собі елементи місцевих вірувань з гелленськими впливами релігійно-містичного характеру. Такі впливи доходили головно до вищих верств місцевого населення, приміром чого може послужити історія Анахарзіса й Скилєса (IV, 76-80). Згідно з реляціями Геродота скити мали відразу до чужих звичаїв та держалися номадного стилю свого побуту та етнопсихологічних властивостей. Номадний стиль подибуємо також у похоронному ритуалі скитів — від хоронення царя аж до звичайного йому підвладного включно (IV, 71-73). Геродот вправді не говорить про релігійні вірування автохтонно-хліборобського населення української території, але згадане населення мусіло мати релігію аґрарного стилю, відгомоном чого являється оповідання батька історії про гіпербореїв (IV, 32-35).

В VII столітті до нашої ери доконався у гелленському світі замітний релігійний переворот, який динамізмом своєї духово-інтелектуальної революції залишив видні сліди в грецькому письменстві та історіографії. Головною ціллю того релігійного перевороту мало бути одуховнення релігійної системи перестарілого Олімпу та пристосування її до проґресуючого грецького інтелекту. Процес спіритуалізації релігійної системи поступав від антропоморфізування політеїстичного пантеону до сакральної символіки й містики. Божества повинні бути не лише персоніфікаціями сил природи, зрештою з людськими хибами так, як це пластично й дотепно змалював нестор грецького письменства, Гомер. Їх треба піднести на вищий педестал духовості, а в їхні руки належить встромити етично-моральний кодекс. Треба було перепровадити санацію релігійної системи старих, сварливих, заздрісних, з людськими хибами божеств та оперти її на твердіших основах нехай і примітивних проблисків есхатології, тобто віри в позагробове життя з нагородою й карою включно. До тої санації стреміли саме релігійно-містичні течії, а в тому перш за все орфеїзм та пітагореїзм. Той релігійно-містичний напрям відбився відгомоном у письменстві в формі містичної поезії VII і VI століття до нашої ери, якої представником являється між іншим Арістей з Проконизу, автор Арімаспейської поеми, що заховалася фраґментарно в Геродотовій Скитії. Провідною ідеєю тої поеми являється віра в позагробове життя. Побіч загального містицизму виступає в оповіданні про Арістея також культ Аполлона. Бо релігійно-містичний напрям, який найшов свою духову базу в орфеїзмі та пітагореїзмі, був пов'язаний також з культом згаданого божества.[38] Не існувало ніяке інше божество в світі грецької духовости, що на-

[37] R. Hennig, «Herodots Handelsweg zu den sibirischen Issedonen», Klio, XXVIII (1935) — пов'язує згадку про ісидонів з торговельним шляхом з Европи до Азії. S. Przeworski, «Vorderasien und Osteuropa in ihren vorgeschichtlichen Handelsbeziehungen», Klio, XXV (1932). A. Alföldi, Gnomon, IX (1933) — рецензія на працю Ростовцева: Skythien und der Bosporus, де автор виказує аналогічні мотиви в східніх оповіданнях. K. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, B. III, Berlin, 1892; Herrmann, R. E. Pauly-Wissowa, IX, 2235.

[38] E. Lehmann, Mystik im Heidentum und Christentum, Leipzig, 1908; E. Zeller,

давалося б краще на представника ідеї вічного евдаймонізму в есхатологічному аспекті від вічно молодого й квітучого бога молодости й сонця — Аполлона, який під зиму мандрував далеко на північ до країни гіпербореїв, а з весною вертався звідтіля, тобто немов воскресав з темного гіперборейського підземелля та відроджував до нового життя природу Геллади. Ті впливи удуховненої релігійної системи грецького пантеону доходили й на північне побережжя Понту в парі з поглибленим процесом грецької колонізації.

До речі буде заторкнути ще питання культу ґетського божества, Дзальмоксіса, якого ґети називали також Ґебелеїдзісом (IV, 94-96). Той культ, який згідно з реляцією Геродота міг мати характер монолятрії (батько історії каже, що ґети не признають іншого бога, лише їхнього), находився у близькому сусідстві з українською територією й міг мати дещо спільного зі світом мітології понтійських греків і місцевого, автохтонного населення. Тут виступає виразно ідея позагробового життя та пітагореїзму. Згідно з оповіданням Геродота Дзальмоксіс мав навіть служити якийсь час у Пітагора на острові Самос. Греки по всій правдоподібності мусіли видумати історію побуту Дзальмоксіса в Пітагора на Самосі з метою наголошення своєї культурної місії між «варварами». Грецька тенденційність тут виразна, що зрештою не виключає гелленських культурних впливів.[39] Геродот оповідає про Дзальмоксіса, що він збудував собі підземну домівку, потім зник із-поміж траків, зійшов у підземелля та перебував там три роки. Траки тужили за ним, а він появився між ними на четвертий рік і вони повірили в те, що він їм говорив, тобто в його науку про позагробове життя. Заходить питання, чи не маємо тут до діла з одним із варіянтів ідеї descensus ad inferos, яка нуртувала головно в релігіях античного Орієнту.[40] Згідно з тою ідеєю божество сходило до підземелля, зводило там боротьбу зі смоком (демонологічний мотив, pendant до сатанології) і звільнювало померших, які там находилися. В тій ідеї подибуємо проблиски сотеріологічної концепції. В античному світі кружляли чутки, що Пітагор перебував також у підземній домівці (сім років?) та що, вийшовши з неї, оповідав, немовбито він був у Гадесі. В науці є тенденції пов'язування побуту Пітагора під землею з історією про Дзальмоксіса. Наявність слідів культу Аполлона й Артеміди (гіперборейський екскурс і Арістеєве оповідання) в Геродотовій Скитії вказують на мотиви

Die Philosophie der Griechen, I Teil, 1 Hälfte, 6 Aufl., Leipzig, 1919, S. 395. — Пітагора вважали любимцем, а навіть сином Аполлона; O. Waser, «Über die äussere Erscheinung der Seele in den Vorstellungen der Völker, zumal der alten Griechen, «Archiv für Religionswissenschaft, XVI (1913). F. Taeger, «Charismatische Ideen bei Herodot», Klio, XXVIII (1935), S. 259; О. І. Покровський, «Геродот та Арістей», *Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія,* Українська Академія Наук, No. 51, Київ, 1927. Автор раціоналізує Арістеєву леґенду.

[39] G. Kazarow, «Zalmoxis», Klio, XII, Heft 3 (1912). K. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, Berlin, 1892, S. 127; K. Kiesewetter, Der Occultismus des Altertums, Leipzig, 1896, S. 916; Ganschinietz, «Katabasis», R. E. Pauly-Wissowa, X (1919), 2410; G. C. Swayne, Herodotus, Edinburgh-London, 1870, pag. 96.

[40] J. Kroll, Gott und Hölle, Der Mythos vom Descensuskampfe, Leipzig-Berlin, 1932.

солярного й люнарного культу, отже астральних мітів. Можливо, що в апокрифічній постаті гіперборейця Абарія виступає жрець Аполлона (IV, 36). Проблиски есхатологічних ідей мають тут виключно антропоцентричний характер (прим. вірування ґетів) без виразніших натяків на вищий, універсально-космічний, а в дальшій консеквенції теоцентричний стиль. Індивідуалізація есхатологічного поняття в Арістеєвому оповіданні виступає тут досить виразно.[41] В даному випадку маємо до діла не з анонімним і неозначеним колективом тіней у підземеллі, а з індивідуальністю, яка вмирає, а опісля оживає. Процеси розвитку духовости людини на поодиноких етапах інтелектуально-культурного росту характерні численними варіянтами та виявами побутово-етнопсихологічного порядку. І так приміром, коли в Арістеєвому оповіданні подибуємо можливо відгомін анімізму, то в реляції Геродота про вірування ґетів спостерігаємо, як з нижчого стилю телюрного культу (перебування під землею) викристалізовується правдоподібно один з варіянтів ідеї descensus ad inferos, а коли взяти ще до уваги пітагорейський мотив, то проблиски сотеріологічної ідеї невиключені. Зв'язок ґетського культу з гіпербореологією тим правдоподібніший, що гіперборейські вірування мали бути первісно трацького походження.[42] Те, що дівчата являються послами гіперборейців на Делос у зв'язку з культом Аполлона й Артеміди (pendant feminini generis до Аполлона, як місяць до сонця) та особою лікійця, Олєна, вказувало би на малоазійські впливи, де мотив гінайкократичної системи в'яжеться навіть з орфічно-аполлонськими містеріями. Лікія це, як зрештою й інші малоазійські країни, терен впливів гінайкократії та культу Аполлона. Отже реманенти матріярхату тут виразні. Оповідання Геродота про гіпербореїв являється мабуть найстаршим відгомоном традиції побуту автохтонно-хліборобського населення південно-східньої Европи, правдоподібно території України, та його торговельних зв'язків зі середземноморською полосою.

В культі Табіті, богині домашнього вогнища (IV, 59), яку скити найбільше почитали, є можливий вплив іранізму в характері культу вогня.[43]

---

[41] Емансипація індивідуалізму з колективних понять есхатології примітивних релігійних вірувань.

[42] O. Schroeder, «Hyperboreer», Archiv für Religionswissenschaft, VIII (1905); A. Dombrowsky, «The Hyperborean Episode in Herodotus' Scythia», The Annals of the Ukrainian Academy, vol. 12, No. 1-2 (33-34), 1969-1972; G. Kazarow, R. E. Pauly-Wissowa, VI, 2 Reihe, 500; N. Jokl, Reallexikon der Vorgeschichte, XIII, 293. A. D. Nock, «Hyperborean Offerings», The Classical Review, vol. 43 (1929); M. Nilsson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen, Leipzig, 1906, S. 148, 180, 208; H. Berger, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, 2 Aufl., Leipzig, 1903, S. 125. Автор припускає, що Геродотове заперечення стосовно існування гіпербореїв було звернене проти йонійців. Ch. Picard, «La Crète et les légendes Hyperboréennes», Revue Archéologique, I (1927) — пов'язує початки міту про гіпербореїв з Кретою.

[43] O. Schroeder, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, B. II, 2 Aufl., Berlin-Leipzig, 1929, S. 239. М. Грушевський, *Історія України-Руси,* I, Нью Йорк, 1954, стор. 114; O. G. Wesendonk, Das Weltbild der Iranier, München, 1933, S. 196-7. Дехто з учених розглядає поняття скитського чотирокутника, як вплив іранізму —

При наявності іранських племен на території України (скити, савромати-сармати) й у найближчому сусідстві не подибуємо в Геродотовій Скитії слідів ірано-перського дуалізму та елементів демонології. В скитському екскурсі Історії Геродота подибуємо крім панівного елементу — скитів також і автохтонно-хліборобське населення найправдоподібніше праслов'янського походження. Як уже було сказано, неврів уважають загально праслов'янським племенем. Туди треба правдоподібно зачислити й «скитів-орачів» та «скитів-земледільців», якщо ті обидві назви не відносяться до одного й того самого племени, бо поняття «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів» одне й те саме, це поняття хліборобів.[44] Їм накинено панівну назву завойовників. Реляції Геродота відносяться до кінця VI століття (похід Дарія на скитів) і до порогу V століття, тобто до часу, коли скити ще не займалися хліборобством. Скити почали переходити компактними масами на осіле життя щойно в IV, чи точніше в другій половині IV століття, а Геродот згадує про «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів» приблизно з доби походу Дарія на скитів, отже кінець VI століття. Так отже «скити-орачі» й «скити-хлібороби» не могли бути скитами, вони мусіли належати до автохтонно — хліборобського населення найправдоподібніше праслов'янського походження. Можливо, що й будини належали туди, але не диспонуємо ніякими конкретними даними на те. Також питання протослов'янства калліпідів — «погречених скитів», як про них каже Геродот (а може погречених протослов'ян? — Ол. Д.), і алідзонів є відкритим. Калліпіди й алідзони також були хліборобськими племенами, як подає батько історії (IV, 17), аналогічно до «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів». До речі буде звернути увагу й на те, що, згідно з льокалізуванням племен у Геродота, «вище алідзонів живуть скити-орячі... вище них живуть неври» (IV, 17). З того виходило б, що протослов'янські племена жили одне побіч одного — алідзони, в їхньому сусідстві «скити орачі», а дальше неври, тобто компактні маси протослов'янських племен у сусідстві одні з одними. До речі буде пригадати, що льокалізування неврів на території прабатьківщини слов'ян скріплює погляд про їхнє протослов'янство, на що звернув увагу М. Грушевський.[45]

J. Wiesner, Osteuropäische Frühzeit im Lichte neuer Forshungen, Die Arier in Osteuropa, Prussia, B. 35 (1943). A. Christensen, «Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus Iraniennes», Köbenhavn, 1943, pp. 49-53, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, XXIX, no. 4.

[44] Так вважав Niederle, (Slovanské Starožitnosti).

[45] Світ науки слов'янських народів вважає, що агатирси, алідзони та так звані скити-орачі й хлібороби були нащадками племен — носіїв трипільської культури. Крім М. Грушевського — L. Niederle, Slovanské Starožitnosti, Dil I, Svázek I, v Praze, 1902, pag. 259-60. L. Niederle, Rukovět slovanské archeologie, v Praze, 1931, pag. 22-23. L. Neiderle, Manuel de l'antiqité slave, t. I, Paris, 1923, pag. 20-23. J. Neustupný, Pravěk lidstva, Praha, 1946, pag. 425-6. T. Lehr-Splawiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian, Poznań, 1946, pag. 18. V. Ščerbakivskyj, «Zur Agathyrsenfrage», Eurasia Septentrionalis Antiqua, IX (1934), pag. 212 — «Die Agathyrsen wohnten neben den Neuren nördlich von den Skythen» (IV, 100). Bolko Frhr. von Richthofen, «Zum Stand der Vor — und Frühgeschichtsforschung in den westukrainischen Landen», Prae-historische Zeitschrift, B. 25 (1934), S. 231 — пов'язує головно східньоукраїнські землі з праслов'янськими автохтонами.

Припускаємо, що батько історії дає опис скитських звичаїв перш за все тому, що це представляло для греків більш оригінальний і ревеляційний матеріял «варварської» екзотики, якою цікавився грецький спекулятивний ум уже з доби Гомера й Гезіода на фоні мітичної географії, логографії й відтак йонійської новелі, під час коли опис автохтонно-хліборобського населення української території з правдоподібною домішкою грецької культури був би для грецького читача менш цікавим. До речі буде пригадати, що головно в перших фазах розвитку античної, тобто грецької історіографії завданням авторів було не лише подавати історичні дані, але й забавляти читача різними новинами легкого літературно-белетристичного жанру. Тому, мабуть, і в Геродотовій Скитії подибуємо перш за все елементи культури панівних номадів, а не осілого, хліборобського населення. Геродотова Скитія стала каноном для пізнішої античної історіографії й тому ми не подибуємо в дальших істориків виразно зазначеної різниці між панівною верствою завойовників і з другої сторони автохтонним населенням.

До проблематики етнографічного матеріялу Геродотової Скитії долучуються ще деякі питання, коротке заторкнення яких причинюється до повнішого насвітлення можливо цілого контексту етнографічно-етнологічного аспекту. Туди належить також питання похоронного обряду скитів. Тілопальний характер похорону ранньоісторичної людини вказує на еманципацію від соматологічних понять примітивних проблисків есхатологічних вірувань та кристалізування критеріїв спіритуалістичного напрямку. Елементи матеріялізованого поняття позагробового життя уступають на користь вищого стилю анімістичних вірувань. Вдержання тіла покійника не являється вже більше conditio sine qua non для продовжування існування людини по смерти. В протилежність до вище сказаного скити викопували велику чотирокутну яму (IV, 71) в землі для забальзамованого тіла короля й разом з ним кладуть речі домашного вжитку та побитих слуг, наложницю й коні.[46] З вище наведеного бачимо, що соматологічний мотив, як конечність існування по смерти, не здав ще своїх позицій на фоні скитських вірувань в користь вищого анімістичного стилю. В протилежність до того людина культури тілопальних похоронів вважала тіло радше футералом, а може навіть до певної міри земською в'язницею душі, яка, вирвавшися раз звідтіля, не вертається назад.

Окремі наші завваги відносяться до гіперборейського екскурсу Геродотової Скитії. Грецьке ідеалізування далеких, незнаних країн і їх мешканців не поминуло також і гіпербореїв. Греки в архаїчній добі вважали гіпербореїв щасливим, ідеальним і посвяченим Аполлонові народом. Згідно з мітичною географією[47] за країною гіпербореїв уже на краю землі мало находитися підземелля — царство тіней, звільнених з оков смертного тіла.

---

[46] Ритуал обвожування померших королів від одного племени до другого міг бути пов'язаний зі соціяльними відносинами. M. Ebert, «Die Bootfahrt ins Jenseits», Praehistorische Zeitschrift, B. 11-12 (1919-20). M. Ebert, «Die Anfänge des europäischen Totenkultus», Praehistorische Zeitschrift, B. 13-14 (1921-22).

[47] R. Hennig, Die Geographie des homerischen Epos, Leipzig-Berlin, 1934.

Той есхатологічний мотив являється одним звеном із серії зв'язків Аполлонового культу з гіпербореологією. Божество життьодайного сонця виїзджає до країни, де починається царство тіней. Та ідея, пов'язана з культом померших, зродилася мабуть в Дельфах, бо звідси людський зір опирався на шпилях високих гір, а вони й мало знані країни в віддалі на півночі настроювали більше до контемпляційного розважання, чим на Делосі, окруженому морем. Взагалі коли йде про гіперборейський мотив у культі Аполлона, то до речі буде зазначити, що він зродився радше в Дельфах, чим на Делосі.[48] На Делосі виступають радше відгуки малоазійських впливів,[49] а Дельфи в наслідок свого геополітичного положення розтягали свої впливи на Балканські краї та дальше на північ. Щойно звідтіля діставався гіперборейський мотив на Делос. Релігійні компетенції тих двох осередків Аполлонового культу були досить різні. Молодший осередок, Дельфи, мав ціхи соціяльної організації. Першою й головною ціхою було катарктичне харізма, тобто компетенція очищування від гріхів. Коли в разі скривдження одного грека другим у добі родового ладу свояки покривдженого мстилися, або могли вибачити виновникові, то тепер компетенцію вибачення переймає божество. Другою ціхою соціяльної організації являється амфіктіонія, третьою — колонізація. Цей третій чинник є найважнішим в аспекті зв'язків Аполлонового культу з територією України. До Дельф приїздили радитися в справі колонізації, а Аполлон сам виступає як божество колонізації. Інші релігійні компетенції належали до старшого осередка Аполлонового культу на Делосі. Тут виступає культ Аполлона на тлі аґрарного стилю життя. Пов'язаний з матірю Латоною, яка найшла на тому острові догідне місце осідку, Делос зі своїм культом сягає можливо вже доби матріярхату, що пов'язується зі вчасним осілим життям і початками аґрікультури. Тому саме гіперборейські дівчата, а не мужчини, являються послами й приносять дари зі земних плодів (завинені жертви в пшеничну солому), призначені для Делосу (а не для ближчих їм Дельф!), характерного якраз тим, що аґрарний стиль релігійних вірувань розвинувся там сильніше, як це виходить з Геродотового оповідання про гіпербореїв (IV, 32-36). Чи існував якийсь зв'язок між аґрарним стилем релігійних вірувань тодішнього населення південно-східньої Европи, отже території України, називаного згідно з мітичною географією «гіпербореями», та з другої сторони аґрарним стилем релігійних вірувань середземноморської полоси з Делосом включно — важко сказати. В оповіданні говориться, що згадані жертви приносщувано Артеміді, а не Аполлонові, отже знов натяк на матріярхальний мотив. Та непевність, кому гіпербореї приносили дари, братові чи сестрі, свідчить між іншим про те, що в первісній стадії делійського вірування згадані обидва культи могли становити один. Аполлон і Артеміда обоє радо перебували в блаженній країні гіпер-

[48] A. Mommsen, «Apollon auf Delos», Philologus, B. 66 (1907). — Ривалізація двох осередків Аполлонового культу, що претендували до авторства гіпербореології.

[49] J. J. Bachofen, Das Lykische Volk und seine Bedeutung für die Entwicklung des Altertums, Leipzig, 1924, S. 79-96. J. J. Bachofen, Der Mythus von Orient und Occident, München, 1926.

бореїв. Вони як близнюки мали рівні права на Олімпі, майже рівні релігійні компетенції, той самий осідок на Делосі, де їх породила мати Латона. Обидві ті постаті виступають у гіперборейських мітах. Бо так як на підставі солярних вірувань Аполлон — сонце перебував якийсь час у році, отже під час зими в Греції, далеко в країні гіпербореїв, таксамо на підставі люнарних вірувань Артеміда — богиня місяця могла перебувати в тихже сторонах, передовсім за тавридськими горами в тім часі, коли греки не бачили місяця, отже або в день, або в темні безмісячні ночі. Люнарне вірування в культі Артеміди в зв'язку з Тавридою мало свою стару традицію. В старинному світі, а в тому й вавилонці не відділяли місячного бігу від соняшного.[50] Обидва ті біги являлися синонімами в описі екліптики й головних ліній на небі. Це мало вплив і на розвиток релігійного світогляду античної людини. Існує і такий погляд, що нарід, який посилав так звані гіперборейські жертви на Делос, являвся напівзварваризованим нащадком йонійсько-мілетських купців, що оселилися у південно-середній Европі.[51] Але в науці існує також погляд, який заперечує концепцію льокалізування первісних гіпербореїв в Тракії. Згідно з тим поглядом початків міту про гіпербореїв треба радше шукати на Креті.[52] Очевидно, це погляд гіпотетичного характеру. Все ж таки більшість дослідників обстоює тракійську теорію генези гіпербореології.[53]

Зв'язки культу Артеміди з гіпербореологією подибуємо також у знаному міті про Іфігенію з Тавриди. Іфігенія це початково богиня плідности, донька Агамемнона й Клітемнестри. Згідно з версією у часі виправи на Трою батько хотів її жертвувати в цілі ублагання Артеміди, яка однак задовольнилася жертвою зі серни, а Іфігенію завела на Тавриду, де вона стала жрекинею богині місяця. Іфігенія являється також гіпостазою Артеміди. Згідно з мітом і первісною версією Іфігенія була таки жертвована Артеміді, але одержала безсмертність за добровільну жертву. Іфігенія має деякі ціхи й компетенції Артеміди.[54] Вона є дівиця так, як і Артеміда, та богинею плідности й материнського розв'язання тимо того, що є дівчиною. Згідно зі словами Геродота (IV, 103) вона як і її пані любується у людських жертвах, якими являються корабельні розбитки й зловлені греки. В мітологічній констеляції Іфігенія є почасти так пов'язана зі своїм братом Орестом, як Артеміда з Аполлоном. Аполлон мстився за зневагу своєї матері над Ніобою, а Орест з пімсти забиває убійника свого батька. До пімсти накликає Ореста згідно з версією саме Аполлон. Орест посвячує своє волосся Артеміді й кориться перед нею. Подібний мотив находимо в оповіданні Геродота про гіпербореїв. На тому мітологічному тлі розуміємо краще, чому Артеміда як і Аполлон радо перебуває у блажен-

[50] E. F. Weidner, «Ein babylonisches Kompendium der Himmelskunde», The American Journal of Semitic languages and literatures, vol. 40 (1923-24).

[51] Вище цитований Nock.

[52] Вище цитований Picard.

[53] Слідом Аполлонового культу в Тракії є грецька колонія, Аполлонія на трацькому побережжі — F. Bilabel, Die Ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, S. 14. А з Аполлоном пов'язана гіпербореологія.

[54] Іфігенія являлася гіпостазою Артеміди (R. E. Pauly-Wissowa, IX, 2589).

ній країні гіпербореїв.[55] Вона згідно з віруванням старинних являється дійсною богинею Тавриди, а Іфігенія є її жрекинею. Як бачимо з вище поданого, мітологічна мозаїка античного світу творить дійсний гордійський вузол у констеляції культів, що зливаються, або розходяться — з численними версіями та варіянтами. До речі буде додати до вище сказаного, що Іфігенія, пов'язана зі Скитією — Тавридою і з гіперборейською парою божеств, Аполлоном і Артемідою, являлася первісно йонійським, або взагалі малоазійським божеством, отже богинею йонійських купців, які початково держали понтійську торгівлю в своїх руках.[56]

До чудотворців античного світу, пов'язаних з тереном східньої Европи, належить леґендарний Абарій, який, як про нього говорить Геродот (IV, 36), мав обійти цілу землю зі стрілою й без їжі. Абарій мав бути сучасником Креза (Піндар, фрґ. 270) та походити з гіпербореїв. Довкола його постаті кружляли в глибокій старині фантастичні оповідання в численних варіянтах.[57] Згідно з одною версією гіпербореєць Абарій мав прийти до Атен у часі, коли була велика пошесть, щоб тут жертвами звільнити світ від нещастя. Він навчився від Аполлона пророчити й обходив світ зі стрілою того ж божества. Ще інша версія подавала, що Абарій обїхав світ у повітрю на стрілі Аполлона, як його жрець. Він мав бути пов'язаний з пітагорейським рухом. Маючи стрілу бога сонця, Абарій являється тут гіперборейським жерцем Аполлона, що відпускає гріхи й очищує,[58] а як треба, то й позбавляє життя саме тою стрілою. Отже Абарій виступає тут з катарктичними компетенціями в імени Аполлона. Ціха катарктизму належала до молодшого дельфійського осередку Аполлонового культу, а Дельфи знов же були колискою гіперборейських мітів, що дісталися звідси згодом і на Делос. Тому й маємо те получення, що гіпербореєць Абарій пов'язаний з Аполлоновим катарктизмом. З культом очищення появляється виразніше тут ціха орфеїзму й пітагореїзму,[59] а з тим наголошення етичного постуляту та очищення заки людина стане перед суддями підземелля. Тут виступає й ціха аскези, бо Абарій обійшов землю зі стрілою без їжі, що подибуємо й у пітагореїзмі, тобто повздержливість та простота в їжі та одежі. Строгий піст заховували й інші чудотворці античного світу. З часом Абарій, чудотво-

[55] A. Daenius, Specimen litterarium de insula Delo, Lugduni-Batavorum, 1851, pag. 33. «Multa in his sunt obscura, perspicua tamen haec: famam in ipsa insula servatam esse, Apollinem et Dianam non esse natos Deli, sed eos cultumque eorum eo esse translatum septentrionalibus guibusdam e regionibus». Подібно каже: — M. Nilsson, Grieschische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen, Leipzig, 1906, S. 104.

[56] R. E. Pauly-Wissowa, IX, 2593.

[57] Bethe, R. E. Pauly-Wissowa, I, 16-17. K. Kiesewetter, Der Occultismus des Altertums, Leipzig, 1896, S. 920.

[58] O. Schroeder, «Hyperboreer», Archiv für Religionswissenschaft, VIII (1905), S. 75 — «hyperboreischer Sühnepriester».

[59] E. Rohde, Psyche, Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, Freiburg und Leipzig, 1894, S. 387.

рець у Геродота, виступає як речник етичного postуляту та на тлі ідеалізування в античній літературі пізніших століть.[60]

У зв'язку з походом Дарія Геродот вичислює народи й племена Скитії. До речі буде згадати ще про агатирсів з особливою ціхою соціологічного характеру (спільність жінок) та про мелянхляйнів — чорноодежників, що мали носити чорну одежу. На особливу згадку заслуговує оповідання Геродота про савроматів (IV, 110-117), бо тут подибуємо виразні реманенти матріярхату. Згідно з реляцією батька історії савромати виникли зі змішання молодого скитського покоління з амазонками. Геродот правдоподібно «спрагматизував» те явище, що «савромати говорять скитською мовою, але говорять нею здавна непоправно, бо амазонки не добре її навчилися» (IV, 117). Це спроба батька історії вияснити діялект, що ним говорили савромати, які були споріднені зі скитами спільним іранським походженням.[61] Тут виступає один з варіянтів амазонології, як вияв пізного матріярхату. Амазоно-савроматський екскурс — це спроба вияснити етногенезу савроматів на тлі їхнього споріднення із скитами та вживання савроматами «зіпсованої» скитської мови, отже одного з іранських діялектів. Виступаюча тут супремація жінки в аспекті гінайкократичної форми родового устрою виявляє, що в савроматів — сарматів реманенти матріярхату збереглися довше, чим у інших народів і племен Східньої Европи.[62]

Композиція скитського екскурсу в Історії Геродота не побудована на методологічних принципах гармонійного й симетричного укладу фактоло-

---

[60] A. Dyroff, «Abaris», Philologus, B. 59 (1900), S. 610-11. J. Jüthner, Hellenen und Barbaren, Leipzig, 1923, S. 55, 57; E. Zeller, Die Philosophie der Griechen, I Teil, I Hälfte, 6 Aufl., Leipzig, 1919, S. 588-92.

[61] M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I: Die Iranier in Südrussland, Leipzig, 1923, S. 9.

[62] Б. Греков, «ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ» (Пережитки матриархата у сарматов), *Вестник Древней Истории*, 1947 (3); К. Ф. Смирнов, *Савроматы*, Москва, 1964. В науці були спроби відрізнювати савроматів від сарматів: М. Ростовцевъ, *Эллинство и иранство на юге России*, Петроград, 1918, стр. 127-8; M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford, 1922, pag. 113; M. Rostowzew, Skythien und der Bosporus, B. I, Berlin, 1931, S. 103. Про елементи іранізму в процесі духовости на північному побережжі Понту: A. Rapp, «Die Religion und Sitte der Perser und übrigen Iranier nach den griechischen und römischen Quellen», Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, B. 19-20 (1865-66); E. von Stern, «Die politische und sociale Struktur der Griechencolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes», Hermes, B. 50 (1915). Амазоно-савроматський екскурс (IV, 110-117) є обговорений докладніше в моїй праці: Ол. Домбровський «Геродотова Скитія у світлі палеосоціологічних дослідів», УВАН, *Науковий Збірник* III, (на пошану Проф. Ол. Оглоблина) Нью-Йорк, 1977. До речі буде пригадати, що ще на порозі нашого століття Minns і Peisker обстоювали погляд про монгольське походження скитів: E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913. J. Peisker, «Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen», Vierteljahrschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte, No. 3 (1905). В сучасній науці домінує погляд про іранське походження скитів. Вернадський старається виказати навіть аналогії між релігією скитів і персів, що не є вповні переконливе. G. Vernadsky, Ancient Russia, A History of Russia, vol. I, New Haven, 1943, pag. 53.

гічного матеріялу. Історичний, географічний і фолкльорно-етнографічний матеріяли подані тут без якогось пляну в аспекті сеґреґації поодиноких ділянок знання. Щойно під кінець Геродотової Скитії поданий перебіг історії походу Дарія на скитів, що й являється основним тенором цілоґо екскурсу. Геродот лучить разом у один розповідний конґльомерат історію, географію й етнографію, включуючи в те все елементи міту й новелі. Такий на загал його стиль. Зате Геродотова Історія взагалі, а в тому й його скитський екскурс, — це неоціненна копальня відомостей, без якої наше знання з ділянки античного світу, особливо античного Орієнту й ранньоісторичного життя на території України, було б далеко бідніше.

Як людина й як історик, Геродот являється скомплікованою індивідуальністю, що виступає на грані двох різних епох — старшої з мітографічними тенденціями й літописним підходом логографії до зафіксовування важніших явищ, подій і фактів та з другої сторони молодшої на початковому етапі творення історіографії в парі з проявами софістичної критики.[63] Геродот не має особливого змислу для політичної історії, бо Йонія, звідки він походив, не жила власним державним життям. Зате далеко більше змислу проявляє він на відтинку культури. В тому й полягає цінність його етнографічного матеріялу. В парі зі своїми атенофільськими тенденціями (з особливою симпатією до Перікля), з познаками симпатій до дорійського племени й недолюблювання йонійців — Геродот ставиться зі зрозумінням і прихильністю до всіх народів і племен та не відчуває до них як «варварів» ніяких упереджень. Тому Плютарх називає Геродота «варварофілом». Як живий поміст двох різних епох, Геродот являється рівночасно глибоковіруючою людиною (вірить в залежність судьби людини й народів від богів), а при тому виявляє нераз прояви раціоналізму й скептицизму.[64] Це історик з реманентами мітографії, який не мав ще зрозуміння для досліджування джерел — документів. Це робили згодом його епігони на полі історіографії. Тому до речі буде наголосити, що в грецькій історіографії маємо не лише батька розповідної історії (Геродот широко розповідає стилем балакуна[65] про «славні подвиги греків і варварів») — Геродота, але також основоположника критичної історії — Тукидида та основоположника прагматичної історії — Полібія, який розглядає історію в кавзальному аспекті, тобто з узглядненням історичних причин і наслідків. Під час коли Геродот являється першим, який ужив термін «історія», то Полібій був першим, який ужив термін «прагматична історія». Так отже Геродот «оповідає» історію, Тукидид застосовує історичну критику, а Полібій прагматизує історію. Такий стан розвитку грецької історіографії. Геродотовий стиль нагадує згодом Ксенофонт — не лише історик, але й мемуарист у одній особі. Геродот — своєрідний подорож-

---

[63] Jacoby, R. E. Pauly-Wissowa, Supplement, 2 Heft (1913) — одна з найкращих, якщо не найкраща, монографія про Геродота.

[64] E. Meyer, Forschungen zur Alten Geschichte, B. II, Halle a. S., 1899, S. 252 і дальше. Meyer зачисляє світогляд Геродота до емпіризму.

[65] ibidem, S. 235. Meyer каже, що Геродот, передаючи оповідання понтійських греків, прим. IV, 8-10, являється «wie ein Märchenerzähler». Добру характеристику Геродота дав також вище цитований S. Witkowski (Historjografja Grecka, I).

ник з науковими зацікавленнями написав свою Історію, а в тому й скитський екскурс на базі не лише автопсії, але й мемуарного матеріялу, частинно власного, а перш за все від місцевих оповідачів, головно грецьких колоністів — купців.

Приблизно двісті років інтенсивних дослідів над Геродотовою Скитією в парі з археологічними відкриттями та при розвитку допоміжних дисциплін історії на різних етапах розвитку історичних наук увінчалися великими досягненнями та відкрили нові горизонти при дослідах ранньої історії України-Руси, а з тим і модерний курс студій нашої протоісторії в аспекті прарусько-української етногенези. При чому принцип взаємовідносин усіх трьох факторів історизму — етносу, території й часу не вміщається уже в рямцях самого прагматизму історичних дослідів — він вступає у сферу історіософії, де діють закони фізичного й етно-психо-метафізичного порядку.

[66] Крім поданої важнішої літератури предмету до речі буде згадати ще деякі, більш замітні публікації останніх десятиліть. Туди можна зачислити деякі праці J. Harmatta, а дальше компіляційну працю — J. A. H. Potratz, Die Skythen in Südrussland, Basel, 1963. На негативну згадку заслуговує слаба публікація — T. T. Rice, The Scythians, London, 1957, зрецензована мною в Analecta OSBM, vol. VII (XIII), fasc. 1-4 (Romae, 1971). T. Sulimirski, The Sarmatians, New York-Washington, 1970 — зрецензована мною в «Українськім Історику», 3-4 (35-36), (1972). А. П. Смирнов, *Скифы*, Москва, 1966 — зрецензована мною в «Українськім Історику», 4 (24), (1969). М. Думка, *Про медицину скіфів*, Київ, 1960 — зрецензована мною в «Українськім Історику», 1-2 (9-10), 1966. І. Нагаєвський, *Стародавня Україна в світлі історичних памятників*, Йорктон, 1961 — зрецензована мною в Analecta OSBM, в тому самому томі, що публікація Rice. Зредаґована мною праця — С. Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України*, Ню Йорк — Торонто — Мюнхен, 1981.

В 1982 р. вийшли друком дві публікації про Геродотову Скитію в СССР, що заслуговують на увагу. А. А. Нейхардт (Ленінград) подала історію розвитку дослідів над Геродотовою Скитією в дореволюційній Росії й в СССР. Моя рецензія про ту працю в «Українськім Історику», 2-4 (78-80), (1983). І збірного авторства (Доватур, Каллистов, Шишова) праця, де подано текст, переклад і коментар (вид. в Москві). Контроверсійна праця: з одного боку вартісна, бо реферує обширну літературу предмету східного й західнього наукового світу, а з другого боку написана з позицій сов'єто-московського імперіялізму. Вона зрецензована мною в «Українськім Історику», 1-4 (85-88), (1985). На увагу заслуговує ще праця Б. Рибакова, *Геродотова Скифия*, Москва, 1979, де автор уточнює деякі проблеми й виказує місцями за мало критичного змислу в відношенні до реляцій Геродота.

Такі автори як — T. R. Glover, Herodotus, Berkeley California, 1924, J. L. Myres, Herodotus, Oxford, 1953, A. de Selincourt, The World of Herodotus, Boston-Toronto, 1962, M. Pohlenz, Herodot: Der Erste Geschichtschreiber des Abendlandes, Stuttgart, 1961, W. Marg, Herodot — Eine Auswahl aus der neueren Forschung, München, 1965 — не дають нічого нового для широкого вахляра проблематики Геродотової Скитії. Недавно появився переклад Геродота англійською мовою — The History, Herodotus, translated by David Grene, Chicago-London, 1987 — зі «Вступом», але майже без коментарів. Отже майже нічого нового до науки не вносить.

Спогади

Наталія Полонська-Василенко

РЕВОЛЮЦІЯ 1917: СПОГАДИ

Від редакції: Тут друкуємо уривок із спогадів проф. д-р Н. Полонської-Василенко (1884-1973), члена Редакційної Колегії «Українського Історика», члена-основника УІТ і першого заступника голови Товариства. У 1983 році ми присв'ятили один розділ журналу відзначенню праці одного з головних співробітників нашого журналу і провідного українського історика («Пам'яті професора Наталії Полонської-Василенко», *Український Історик,* том 20, ч. 2-4, 1983, стор. 36-73). Там подано інформацію про спогади Наталії Дмитрівни, які вона бажала друкувати в нашому журналі. Перший уривок спогадів п. н. «Моя наукова праця (Війна, 1913-1916)» видруковано в «Українському Історику», том 20, 1983. Спогади переховуються в архіві О. Оглоблина.

ВСТУП[1]

Яскраво-жовта дошка на стовбі, на шляху до невеликого села. На ній написано: «Трасфельден. Від Фрейюнґу 24 кілом. Від Тітлінґу — кілом». Не на кожній мапі Німеччини і навіть самої Баварії можна знайти ці три назви... Сюди, в район Пассау (південна Баварія) закинула мене доля рівно три місяці тому; оселила у великій танц-залі сільського «ґастгаузу» фрау Марії Вагнер, і невідомо, що зробить зо мною далі...

Гірський чудовий куток. На обрії — ланцюги гір, покритих лісами, перерізаних глибокими долинами, гір, на яких відпочивають легкі хмари... Ранком — білий, рясний туман іноді вкриває всю околицю і тоді здається, що садиба фрау Вагнер — це острів серед безкрайого океану, на якому нічого не видно: все обривається на радіюсі кількох десятків метрів, а далі — білий, наче молоко, туман... Так і моє майбутнє: воно обривається завтрашнім днем, хатою Вагнер та ще тим, що треба запасати на обід на завтра... Але — розійшлися густі тумани, і проступають із них спочатку ближчі дерева, будинки, ліс, а там — далекі обрії гір...

---

[1] Ці спогади було написано в липні-вересні 1945 року у Трасфельдені, в районі Пассау, в «ґастгаузі» фрау Марії Вагнер. До цього «ґастгаузу» доля занесла групу українських професорів Українського Вільного Університету, після евакуації з Праги, разом із родинами 17 душ. До них незабаром приєдналася група співробітників Української Кооперації, — стало разом 32 душі.

Спогади ці охоче читали колеги автора по університету, і вони ще тоді радили авторові надрукувати їх. Але тільки в 1966-му році автор міг приступити до остаточного редагування спогадів та продовження їх; у Трасфельдені було написано до 1918-го року.

Так хотілось би вірити — розвіється туман і нашого життя, і після випадкового перебування в Трасфельдені, може знову, хоч на короткий час, засяє для мене те сонце, яке світило мені в житті — сонце наукової роботи...

Мені 61 рік. Про що може мріяти жінка такого віку? У всіх нормальних умовинах життя — це вік підсумовання того, що зроблено; це життя за рахунок старих досягнень; це вік, що в кращому випадку є переходовим між активним життям та доживанням... для мене це є вік напруженої праці, праці незвичної, фізичної, що вимагає напруження всієї нервової системи.

Душа шукає відпочинку від сучасности. Чутки про все, що так хвилюють; політичні відомості, що доходять уривками; «походи» по молоко, хліб та інші «карткові блага» — аж до Тітлінґу; життя в умовах гуртожитку, в одній кімнаті, де темно, немає де сісти, почитати, та й немає книжок; ось чути крик сьомимісячної дитини, а тут ось вмирає на очах чарівна жінка від раку.

Так минають дні, минають тижні. Мимохіть думка поринає в далеке минуле; згадуються люди, події; взагалі згадується все те, що колись робило життя таким правабливим, цікавим, щасливим...

липень-вересень 1945

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 Р.

Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували з слів «очевидців».

Пам'ятаю ясний морозний ранок: до мене зранку приїхав В. И. Канський, щоб мене попередити, що ніде не працюють — він працював здається в банку, чи якомусь архіві, як почалась революція. Почався страшний рейс Миколи II, трагедія на станції «Дно». Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. Вночі мене розбудили незрозумілі крики, наче виламували десь двері, знов крики. Дивлюсь: на вулиці вантажна машина. Ранком жінка швейцара сказала, що то приїздили до сусіднього будинку арештовувати поліцаїв. Я пам'ятаю, яке враження справило на нас, коли стало відомо, що прихильники старого режиму, офіцери зачинились в манежу. Вся Мохова, Воздвиженка, все було повно народу. «Народна армія» оточила манеж... Нарід хвилювався... Парламентари поїхали верхом до манежу з білими прапорами і разом широко розкрилися ворота манежу, які виходять до Воздвиженки, до башти «кутафії, урочисто вилетіли парляментарі з білими прапорами, вигукуючи «Приєднались!!». Громоподібне «урра» пролунало по всьому майдану, перекотилося на Мохову, Воздвиженку... Стрункими колонами з манежа виходили офіцери, юнкери і проходили на Мохову... Нарід витав їх криками, дівчата чіпляли на груди їм червоні банти. Було урочисто, гучно, звідкіля взялась музика, яка грала марсельєзу... І було сумно і страшно.

На другий день на Червоному майдані (Красной площаді) був урочистий парад «революційній армії». Командуючим усією армією був адвокат, голова земської управи Верховський. Верхи, грубенький, цілком цивільний, він робив якесь не серіозне враження. Його обличчя сяяло, він був саме щастя. Перед ним, стрункими колонами проходили війська московського гарнізону: піхотні полки з розпущеними прапорами. Прапори притягали увагу, прикрашені Георгіївськими стрічками і на цих прапорах з речення «за віру та царя» вирізано слово — «царя». Проходили вони з криками — «Урра». Проходили серед них і Александровська школа, де вчився батько, під музику «Стенька Разина людьи». Коли я про це написала батькові, він сумно відповів, що після цього він вже не чекає нічого доброго!

Наталія Полонська-Василенко.
Фото з 1916 р. Архів О. Оглоблина.

Робилося в Москві все гірше: почалися безконечні мітінги, які виносили «резолюції». Життя зупинилося: всі мітінгували. Юрби вривалися до університету, музеїв. Лекції припинились. Городцов охоплений революційним екстазом, почав охолоджувати. «Побалакали, казав він, тай досить, треба ж й працювати». Але спокою не було. Мітінги все розгорталися, і тойж же Городцов почав елегично казати, що припиняться вони очевидячки лише тоді, коли людям обридне слухати ораторів.

На вулицях мчалися автомобілі, на яких стояли солдати з рушницями з багнетами, наче їжаки. Інші автомобілі теж мчали і з них кидали оберемки проклямацій з закликами припинити війну. Підпис — Виконком с-д большевиків.

Газети приносили щодня все гірші відомості. Обурювала промова Керенського, що він — «закладник в тимчасовому уряді». Було видно, що не буде ладу, порядку.

Я страшенно хвилювалась за батька: йшли чутки, що на фронті не всі приняли «революцію». Листи не доходили. Тиждень я не знала нічого. Випадково, за обідом побачила якогось полковника з погонами Південно-Західнього фронта, і звернулась до нього: виявилось, що він знав батька, а тільки, що приїхав зі ставки: там все пройшло благополучно. Пізніш я довідалась, що був в Кам'янці мітінг, урочиста маніфестація, на якій прокололи червоний бант Брусилову, а той відповідав, що з дитинства був революціонер, і коли дістав ранг генерала, то зрадів тому, що має право відверто носити червоний колір.

Я прагнула повернутися до дому, мене хвилювала мати, як вона там сама? Соня вже поїхала до Критова. Здобути квитки було не можливо: їх не продавали в касі, а видавали по відрядженням. Щодня я їздила на двірець і не могла здобути квитка: моя посвідка з університету була без терміна, а коли я казала, що мушу повернутися, щоб читати лекції, — мені відповідали — кому потрібні тепер Ваші лекції і університет? Нарешті, вже не пригадую в який спосіб, я дістала квиток. Приїхала на двірець заздалегідь. Немає де яблука всадити і впасти. Вагон переповнений. Їдуть «агітатори» на фронт — молодь, студенти. По дорозі я згадала чи не забула я паспорта: мене взяли на глум: кому тепер, у вільній Росії потрібні паспорти?!

Їхали без кінця. Замісць дня — приїхали глибокою ноч'ю. Візників немає. Почекати немає де, «товариші» заповняють весь вокзал. Залишатися страшно. Телефоную Довнар-Запольському — вже коло 1 год. ночі. Він відповідає відразу, каже, що вийде на двірець. Приходить пішки. Жодного візника. Залишаю речі на схованку. Ідемо. Не може бути мови, про такий шлях до дому: з двірця це коло 5 верств, а вночі і в нормальні часи швейцар Мартин спав добре і не відчиняв парадні двері. Ідемо до Довнар-Запольського, на його квартиру на розі Бібіковського бульвара та Тимофеєвської вулиці.

Там я почула від нього страшну історію, про те, що сталося з ним. Його положення в Комерційному Інституті вже давно зіпсувалося. Ще в 1912 році сталася така подія. Комерційний Інститут не мав права, не мав він і відсоткової норми для євреїв і весь час від Довнар-Запольського вимагали студентська маса прав з одного боку, але з другого боку — вважали, що права дістануть всі євреї. Вийшло не так. Міністерство дало права, але поставило рубом питання про єврейську норму. Введено було 7%, в той час, як у університеті було 5%. Довнар-Запольський добився в Міністерстві ще пільги: він дістав дозвіл робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28% євреїв за рік діставали права. Але євреї зрозуміли справу інакше, і в Інституті почалось хвилювання. Єврейська газета «Киевская Мысль» вмістила фельєтон єврейського публіциста «Гомункулуса» — Давида Заславського «Белы штаны и професор Довнар-Запольський». В ньому він писав, що Довнар-Запольський продав інтереси студентів євреїв за генеральський чин. Що Довнар — співає солодкі слова студентам, а в той же час Запольський веде переговори з Міністерством і продає інтереси студентів. Фельетон був обурливий. Довнар-Запольський написав різку відповідь і надіслав її до «Киевської Мисли» та до «Киевлянина». Сталося ще гірше: обидві редакції наче за згодою поділили відповідь на дві частини: одну частину надрукували в «Киевлянине», другу частину — в «Киевской Мисли». Лише Довнар-Запольський та редактори цих двох газет знали, що було написано о д н у відповідь, яку дві газети, наче на глум, поділили на дві частини. Характерно для преси того часу: на другий день обидві газети виступили з громовими обвинуваченнями Довнар-Запольського інкримінуючи йому ті частини відповіди, які надруковано в іншій газеті. Картина була жахлива і головне, ніхто з читачів не знав, що обидві частини — були зв'язані змістом; те, що Довнар-За-

польський писав про жидів, про бажання поліпшити їхню долю — надрукувала «Київська Мисль», ту частину, де він писав про правильність політики Міністерства — надрукував «Киевлянин». Довнар-Запольський був обурений. Він написав спростовання і надіслав до обох газет: вони його не надрукували. З того часу його положення в Комерційному Інституті змінилося: він втратив популярність серед єврейської маси, там весь час провадилася агітація проти нього.

Коли вибухла революція, я була здивована, що ім'я Довнар-Запольського не згадується серед громадських діячів Києва. Лише, коли я зустрілася з ним вночі — здається 15-го березня, я довідалася що він за цей час пережив.

Виявилося, що з перших часів революції в Комерційному Інституті почалася справжня боротьба проти нього: почались мітінги, на яких оголосили його співробітником охранки. Студенти взломали стіл в кабінеті директора й взяли таємне листування з поліцією, і оголосили, як доказ таємних стосунків. Там було між іншими таке місце: відповідаючи на попередження поліції щодо Інституту буде введено поліцію, Довнар-Запольський відповів, що воліє краще, завести постійну поліцію в Інституті, подібно до університету. На цьому справа припинилась, поліцмайстер не наполягав, поліції не було заведено. Але з цим не рахувалися агітатори. Довнара не впустили до Інституту, не дали права виступити на мітінгу. Дійшло до того, що студенти встановили контроль над тими, хто їде до нього, затримували на вулиці, обшукували. Лише таємно до нього приходили знайомі, і від них він знав, що робиться в Інституті. Там діяли в дружньому контакті агітатори з єврейського студентства та професор Сташевський, якого було в січні звільнено з Інституту. Перед студентським мітінгом він «регабілітувався» і я на власні очі читала цей історичний документ — акт регабілітації Сташевського, в якому студенти заявляли, що обвинувачення в «похищении» документів з архівів — наклеп. Я шкодувала, що цього документу не було надіслано до московських архівів.

Довнар-Запольський пав духом. Я ніколи не бачила його таким розгубленим. Він опинився в стані ізоляції; він взагалі жив самітньо, тепер приятелі, прихильники боялися зайти до нього, боялися себе скомпромітувати. Проте кожний з них під час зустрічі передавав різні чутки, які лише його нервували. Серед людей, які часто його відвідували був професор фізики Микола Борисович Лелоне, батько нашого вчителя в гімназії Байкової. То був інтересний тип: розумний, дотепний, талановитий він був надзвичайно легковажний, як справжній француз. Він приходив до Довнара — і за 10 хвилин переконувався, що він цілком правий. Він обіцяв, що на студентських сходинах буде виступати на його оборону. Приходив на сходини, чесно виступав на захист Довнара — і з першим виступом противної сторони заявляв урочисто, що він того не знав, і бере свої слова назад. Так бувало по кілька разів на тиждень.

Ранком я поїхала до дому. Мати була пригноблена. Вона дуже палко приймала політичні події, відразу зненавиділа Керенського, і запевняла, що нічого, крім нещастя не буде. У Києві «велика безкровна» революція набула гротескних форм. Відразу почувалася «рука большевиків». В газе-

тах друкували резолюції мітінгів, в тому числі мітінги кримінальних злочинців, які теж винесли свої резолюції на користь революції. «Киевская Мысль» з захопленням, устами Чаговця, вихваляла революційні мітінги куховарок, які вимагали права користування роялями, гардеробами своїх господинь, тощо. Навчання припинилось. В університеті всі авдиторії перетворились в залі для мітінгів, в середніх школах мітінгували учні, і оголошували засуди батькам, як класовим ворогам. В Москві не почувалося такого розкладу, який вже панував у Києві. Київ був переповнений «товаришами», які кидали фронт.

З перших днів у Києві намітились три ворожі сили: з одного боку стояли прихильники Тимчасового уряду; від них відділялися українці, які вимагали визнання самостійної України у формі республіки: розділом сил добре користувались большевики, які зміцнювали все більше своє положення. В березні 1917 року, коли я приїхала до Києва, Рада солдатських, робітничих та селянських депутатів, захопила царський палац, вже стала міцною силою перед якою пасували комісари Тимчасового уряду. Фактично влада була ще в їх руках.

Ще в Москві, з газет, я знала, що Микола Прокопович — куратор Шкільної Округи, тої самої, яка ще так недавно не дала йому можливости стати приват-доцентом.

Я вже згадувала, як Василенко був затверджений Міністерством як приват-доцент. І тут сталася обурлива подія. В січні 1912 року Микола-Прокопович мав розпочати свій курс «Історія козацтва на Україні», який було вже внесено до друкованих планів лєкцій. Але за кілька днів до початку лєкцій його викликав до себе куратор шкільної округи, професор Деревицький і заявив, що він не дозволяє йому читати лєкцій в університеті, що його вважає шкідливим для університету, що на курсах для учителів в Полтаві в 1911 році він читав історію України, проповідуючи думки «мазепинця» Грушевського, що він солідаризується з «мазепинцем» в рецензіях на його «Ілюстровану Україну», і т. д. На запитання Миколи Прокоповича — звідкіля Деревицький дістав ці відомості — він відповів, що має приватні інформації. В наслідок бесіди, він запропонував Миколі Прокоповичу подати самому заяву про відмовлення від приват-доцентури, на що той дав негативну відповідь. Він написав докладну записку Деревицькому, в якій доводив науковість творів Грушевського і відстоював своє право базуватися на них. Записка нічого не зробила, почати лєкції він не міг, і за законом, не читаючи дав семестри — втратив права на приват-доцентуру. Удруге професорська діяльність випадає, тепер вже з самих рук. Він довго ламав голову — хто міг дати таку інформацію і припускав, що той погляд на його діяльність Деревицький запозичив з книги Щеголева, здається «Современньє украиньи».

Історія наробила багато шуму, і його закликали як приват-доцента і до Петербурзького університету, і до Московського. Але покинути України він не хотів. Тоді використав він свій другий університетський диплом-правника, і почав вже маючи понад 40 років кар'єру адвоката: став помічником присяжного повіреного І. І. Зновицького в Старій Ушиці, потім вже перейшов як присяжний повірений до Києва. Це давало йому деякий

заробіток. В 1914 році його було обрано директором київського Товариства обопільного кредиту — це утворило для нього вперше за все життя цілком забезпечене матеріяльно положення, але забирало багато часу і не давало можливість віддаватися науковій праці. Проте він не кидав мрії написати дисертацію і дістати магістерський ступінь. Ось і тому я й жартувала, що він зміняє фахи.

Коли сталася революція, брат Миколи Прокоповича, Константин Прокопович став комісаром Києва — за призначенням Тимчасового уряду: він ознайомився з архівом куратора Шкільної Округи, знайшов всю справу Миколи Прокоповича: виявилося, що доноса подав сам ректор університету, професор Цитович: він надіслав кураторові офіційне повідомлення про обрання Миколи Прокоповича, на приват-доцента, він в приватному листі сповіщав, що вважає Василенка за шкідливого мазепинця, однодумця Грушевського, і радить не допускати його до читання лекцій.

Тепер положення змінилося й Василенко став сам куратором шкільної округи.

Здається, в день приїзда до Києва я пішла до Миколи Прокоповича, щоб порадитися з приводу Довнар-Запольського. Нічого втішного не сказав він мені. Виявилося, що призначення на вищі посади було намічено ще до зречення Миколи II. Вже тоді в Москві зібралися таємно представники різних партій і намітили членів Тимчасового уряду (на випадок перемоги), крім Керенського, кандидатура якого виникла в останню хвилину. Тоді було й намічено й кураторів шкільних округ.

Щодо положення у Києві — то він дивився сумно: «Рада депутатів» була цілком в руках большевиків і була єдиною фактичною силою. Нашу дружню, інтересну бесіду обірвав дзвінок, Микола Прокопович пішов відчинити двері і я почула радісні голоси: до кабінету він повернувся з М. С. Грушевським. Він ранком приїхав з Москви, переніс страшну катастрофу, вагон загорівся, він втратив все, що віз, і в нічних пантофлях вступив до Києва. Грушевський привітно мене вітав, згадав, як ми «робили революцію в Москві». Я залишила друзів, щоб їм не перешкаджати в розмові.

Після того я не раз відвідала Миколу Прокоповича, але нічого істотного в справі Довнар-Запольського він мені не зробив: він казав що проти нього є велике обурення, що «робота» Сташевського безперечна. Від нього я довідалася, що цю справу має розглядати «Рада депутатів», до якої входять комісари народньої освіти, такими комісарами були — Вищої школи — Іван Матвійович Сташенко, середньої Г. В. Александровський та низшої колишній директор колегії П. Галагана Архимович. Микола Прокопович мені радив побалакати зі всіма комісарами, щоб бути постійно в курсі настроїв, які часто змінялися.

Архимович, колишній приятель Довнар-Запольського, різко засуджував його: на його думку «порядна» людина не могла бути директором за царського режиму. Я делікатно йому нагадала, що він здається теж був директором? Щось відповів він мені не дуже переконливо.

Дні йшли, справу Довнар-Запольського все відкладали. Одного дня казати вечером, я зустріла Александровського, який йшов до мене. Він схвильований мені сказав, що на завтра в Раді депутатів призначено до-

повідь Стешенка з приводу Довнар-Запольського, що ця доповідь буде негативна, і що в «кулуарах» йдуть балачки, що Рада має вимагати смертної кари. За його порадою я кинулася шукати Стешенка, з яким я не була знайома. Він був не молодий, років 45: син буфетника Полтавського клубу, він скінчив київський університет, одружився з Оксаною Михайлівною Старицькою, був викладчем історії літератури, а за війни директором гімназії Тат'янинського комітету. Він був людина талановита, щирий українець, видатний український діяч, але мав різкий, неприємний характер і тому мав більше ворогів ніж друзів. Коли сформувалася Центральна Рада, він був там «секретар Народної освіти», в році 1918 його було забито бандитами в Полтаві, коли з сином, Ярославом йшов вночі з двірця до міста.

За вказівкою Александровського, я поїхала до театру Бергоньє, де було якесь засідання. Відчиняю двері — якийсь пан ввічливо дає мені дорогу — й виходить. Питаю швейцара — де Стешенко? «а він тільки що вийшов, зустівся з Вами» каже. Кажуть, що пішов до Купецького збірання. Іду. Був, пішов до Бергеньє. Немає. Ще десь була, пізно вечером повернулася до дому. На другий день зловила його в Палаці. Він кудись йшов. Ми пішли Царським садом, і довго ходили й розмовляли. Знов було мені кинуто, що «порядна людина не могла бути директором» і знов я нагадала директорування в гімназії, і знов почула, наче мова йшла з Архімовичем, «то інше діло».

Наслідок бесіди був колосальний: Стешенко мені обіцяв — і виконав, що не буде робити доповіді в Раді, а справа буде передана на розгляд окремій комісії. Так було і зроблено.

Довнар-Запольський знервований, втомлений не хотів вірити, коли я на другий день йому розказала про все. Пройшов місяць, справа перестала бути «злобою дня», з'явилися інші теми. Нарешті справу було розглянуто в комісії з 3 комісарів, у присутності Довнар-Запольського, і виявилося, що немає «состава злочину». Після того він зібрався до Новочеркаська, куди були евакуйовані з Баранович його сестри.

Він мав там двох сестер: старшу, Софію Вікторовну, та молодшу — Серафиму Вікторовну Листову. Вона мала в Барановичах прогімназію, яку було евакуйовано до Новочеркаська: звичайно приїхали самі речі, без учениць. Так і залишились сестри в Новочеркаську.

Робити у Києві не було що. Університет та Вищі Жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітінги. На Жіночих курсах курсистки винесли резолюцію, що всім професорам надається повна політична воля... належати за їх бажанням до тої або іншої соціялістичної партії! Мені починати виклади за таких умов, яка ніколи не належала до «соціялістичних» партій, не хотілося. В гімназії Байкової мене зустріли радісно, але Підгорбунська впала у гістерію, хоч я їй передала мої лекції тимчасово, заявила, що я грабую її — що вона вкладала в лекції свою душу, а я хочу у неї ці лекції забрати. Посміялися ми з Н. Г. Байковою, і вирішили, що в осені поділимо кляси між нами (вона була дуже добра викладачка) а тепер я не буду вносити хвилювання в гімназію: досить було причин для цього без мене. Науково працювати було важко. Бібліо-

тека університету ще не була розібрана. Так я і залишилася без грунту під ногами.

Після мого повернення з Москви, ми розпочали знову роботу з приводу заснування Археологічного інституту. Завиткевич закінчив свою прекрасну записку, у якій обгрунтовував конечну потребу у заснуванні Інституту. Треба було зібрати підписи видатних наукових та громадських діячів під цією запискою. Це було мені доручено. Спочатку справа йшла дуже добре, але не кажучи чому — почав кривитися Павлуцький. Добре його знаючи, як людину примхливу, я не надала тому значення. Одного дня я прийшла до Музею і звернулася до Миколи Федотовича Біляшевського з проханням приєднатися до цих осіб, які підписували записку. З Біляшевським я була добре знайома давно, була в добрих відносинах, завжди довго розмовляли з ним, як на археологічні теми, так і взагалі на культурно-наукові теми.

Біляшевський був видатним археологом, його розкопини на «Княжій горі» біля Канева були дуже важливі для історії великокнязівської доби. Він був активний член кадетської партії, від неї був депутатом до Державної Думи. В цілому він був культурна людина. Я була страшенно здивована, коли на моє прохання підписати записку про Археологічний Інститут, Біляшевський мені відповів льодовим тоном, що може підписати цю заяву лише, якщо буде застережено, що виклади мають бути лише українською мовою. На це я вказала на рядки, де зазначалося що в Інституті лекції можна викладати якою завгодно мовою. Біляшевський, з новим для мене, незрозумілим обуренням почав кричати, що цього він не може підписати, що настоює виключно на українській мові. Всі мої доводи, що цього не можна ставити, як вимогу — що це значить позбавити Інститут можливости запросити якогось з европейських або навіть російських дослідників, що на той час коло дослідників, які могли б читати виключно українською мовою надто вузьке — не впливали. Біляшевський, почервонів, як завжди робилося з ним, коли він хвилювався, і повторив різко відмовлення. Я була страшенно схвильована: вперше я зустріла таке ставлення, на жаль — не в останнє.

Я вже хотіла повертати до дому, коли до мене вийшла Козловська: вона після повернення з Саратова, служила вже на посаді в музею. Весь час мого перебування в Криму ми інтересно листувалися, коли я була у Києві в грудні — вона разів два була в мене, листувались ми під час мого перебування в Москві. Тепер якось я не встигла побувати у Козловських, і дуже зраділа, її побачивши.

Проте, щось нове, неприємне почула я в її зверненні до мене, в її голосі: чуже, навіть вороже. Коли я з властивою мені безпосередністю переказала їй мою розмову з Біляшевським, і висловила здивовання — Козловська мені відповіла, що цілком солідаризується з ним. Проєкт заснування Інституту був добре їй відомий, вона весь час була в курсі справи, дуже цікавилась нею, нераз висловлювала радість, що в Києві буде Інститут і т. д. Відповідь її мене здивувала, ще більше здивувала мене її порада: «Вам, сказала вона, на мою думку треба покинути Київ: Вам тут не місце». Я була приголомшена цими словами, розгубилась: чому я, те-

пер, коли, як здавалось, мусить бути більша воля для наукової праці — не можу працювати у Києві, де весь час зустрічала таке сприятливе, тепле ставлення до моєї роботи? Козловська пояснила чому вона вважає за потрібне звільнити Київ від мене: «Ви для нас чужа людина». Так вперше, з уст моєї кращої приятельки я почула цей вирок. Розлучились ми з Козловською холодно. Ніколи більше не була вона у мене на Московській, з того часу — протягом 28 років наші відношення залишились не дружніми: багато разів, коли я могла — я намагалася їй допомогти заняти краще положення, тому, що я поважала в ній людину, щиро, цілком, захоплену наукою, але вона не відповідала мені тим же, в момент «приплива» її дружніх сентиментів до мене, вона щиро сказала мені, що хотіла б бувати у мене, але «вони не дозволяють». Я не стала випитувати — хто це «вони»?

З її листів, з її оповідань, під час «припливів» для мене було ясно: під час перебування в Саратові, Козловська гостріше почала відчувати свою відірваність від Києва, від України, і там вона стала свідомою українкою, але, як властиво неофітам, різко й нетерпимо стала ставитися до тих, хто на її думку, не був однакових поглядів з нею.

Випадок з Біляшевським та Козловською не був єдиним: я зрозуміла кислу посмішку Павлуцького, зрозуміла деякі інші натяки, які чула в різних місцях. В страшний момент, коли насувався большевизм, в Україні почався між інтелігенцією розкол.

(Закінчення в наступному числі)

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

Від Редакції: Тут вперше друкуємо частину спогадів академіка Миколи Прокоповича Василенка (1866-1935), визначного українського історика, громадського і політичного діяча. Спогади були написані в 1920-их роках.

У 1966 року з нагоди відзначення століття народження Миколи Прокоповича, в «Українському Історику» видруковано матеріяли присвячені його життю і творчости.

Складаємо щиру подяку проф. Олександрові Оглоблину за передання спогадів М. Василенка до друку в нашому журналі. Також дякуємо йому за декілька рідкісних фотографій історика, що їх репродукції появляться в «Українському Історику».

Мову спогадів зберігаємо в первісному вигляді.

ДИТИНСТВО І МОЛОДІСТЬ (1866-1885)

Батьківщиною моєю було село Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії. Назву село одержало правдоподібно від імени річки Есмані, допливу р. Клевані. Село Есмань лежить у устя річки тієї ж назви. Тепер це невеликий струмок тієї річки, а колись, ще в середині XIX стол., р. Есмань на протязі села мала декілька млинів. Рештки їх я ще добре пам'ятаю. Річка Есмань бере початок із торфових болот. Тепер вона майже вся висохла і залишився тільки невеликий водозбір на колишній нашій луці «Ракітє»; із цього водозбору і починає текти Есмань. Колись торфові болота були непрохідні. За дитинства я пам'ятаю багато випадків, коли із тих болот виволікали коней, коров і навіть людей, що там загрузнули, коли заїжджали до того торфового багна через облудну стежку... Більше підвищені місця були покриті лісом, переважно густим чагарником. Одна частина цього лісу мала зовсім незвичайну назву, що її землеміри під час генерального межування переробили на «Странный лес». Я ще пам'ятаю величезні дуби з сухими верхами, що піднімалися серед молодої порослі. Друга частина лісу, переважно осикового й дубового, з густими кущами крушини й ліщини, носила назву «Плав» і належала моєму батькові. За «Плавом» тягнувся по болоті густий, дрібний березняк «Карти». Ця назва постала ймовірно від того, що березняк той належав кільком поміщикам (моєму батькові, Лазаревичеві, Милорадовичеві) та був розбитий на чотирикутники канавами, що вічно були наповнені водою. Це місце колись було ймовірно зовсім непрохідне. Ті «Карты» своєю густотою уявлялися нам у дитинстві чимсь таємничим. Один тільки раз я був там із якимсь мисливцем, щоб побачити вовчу нору й вовченят. Нора була викопана, як пам'ятаю, у товстого кореня берези. Вовченят я не бачив.

Спочатку 1890-их років декілька літ підряд стояла жарка, суха погода. Болото висохло, ґрунт на торфовищах осів, корні берез обголіли і ліс у «Картах» загинув, засох. Його вирубали. Коли я бродив по порубі, то знаходив ділянки землі, що буквально були усіяні рогами лосів. Очевидно, колись у есманських лісах і болотах було багато лосів та й ліс був більший. На «Плаву», підо впливом жари й осідання ґрунту, обголіли великі стовбури дубових дерев; стовбури ті були на аршин прикриті землею і не встигли ще згнити. Лісів ще багато було в 1870-их роках у Есмані і її околицях. Було багато і вовків. Узимку вони заходили до нашого двору, на село і нищили багато овець та лошат у селян. Майже кожного літа бачив я лошат із подертим задом. Це під час ночівлі в лісі чи на луках, вовки нападали на лошат і нівечили їх. Одного разу я з моїм батьком був у полі, біля нашого двору. Сонце вже зайшло, пастухи пригнали з лук череди в село. Робітники кінчали жати і пішли спати. Раптом почувся шалений рев корови у віддалі чверти версти від нас у «Странном лесу». Робітники побігли туди, але вже спізнилися: два вовки «зарізали» корову, що відстала від череди, і вже встигли витягти кишки. Ледве вдалося відігнати тих вовків від сласного блюда.

У декількох саженях од джерел річки Есмані, на нашій землі, була величезна гребля, що тяглася уздовж приблизно на пlivверсти. Ця гребля затримувала воду і тут був став, а на ньому млин. Другий млин був нижче, у центрі саду, а третій — далі, біля садиби Голяховських. Річка Есмань загинула насамперед, треба припускати, від вирубки лісів у її джерел. Багато сприяли загибелі річки розмивання гребель та трудність виправляти їх й утримувати після скасування кріпаччини. Але головна причина загибелі річки Есмані — це проваллл («провали»), що утворювались при в'їзді до села Есмані від Глухова. На це довго не звертали уваги, поки врешті ті проваллл готові були перерізати всю велику дорогу. Тоді тільки земство спохватилось і припинило поширення в бік києво-московської дороги, але проваллл продовжувало «рости» і вглиб, і вшир. Крейда і глина з проваллл були винесені в річище р. Есмані і ними засипано його. Подібну ж ролю грало й розорювання берегів Есмані. Весняні води зносили розораний ґрунт до річки і також засипали ним річище. Я пам'ятаю р. Есмань на протязі всього села Есмані вже не річкою, а струмком, що в окремих місцях розширювався. У ньому водилася риба — карасі, щупачки. Очевидно, у свій час, коли в Есмані були ставки, риби було досить. Я пам'ятаю тільки єдиний став і млин, що ще працював в Есмані. Це — на Коробковці, у Коробок (пізніше — маєток Снєжко). Звідси Есмань ставала подібною до річки і в такому вигляді текла на Глухів і далі.

Береги річки були початковим селищем в Есмані. Село було витягнуто в одну лінію. По течії річки Есмані містилися і старовинні поміщицькі гнізда: Бережецьких, Лазаревичів, Боярницевих, Судієнків, Галяховських. За Есманню, вниз по течії річки, була слобода Єремєєвка, що злилася з Есманню в одне село і створила вулицю Есмані; ще далі був хутір Коробковка, що належав старикові Олексі Степановичу Коробко. Коли при Рум'янцеві прокладали дорогу між Москвою й Києвом, то дорога та пройшла і через Есмань. Для шляху вибирали кращий напрямок, на яко-

му було б якнайменше природних перешкод. Тому шлях Києво-Московський прорізав Есмань під кутом відносно споконвічного напрямку села. На шляху утворилося окреме селище, окрема вулиця. На місці перехрещення старого напрямку села і шляху стоїть в Есмані церква. На шляху містилася волость, «становая квартира», заїзний двір і шинок.

Микола Валисенко. Фото з 1897 р. Одержано від проф. О. Оглоблина.

Якщо їхати києво-московським шляхом од Москви до Києва, то село Есмань — перше українське село по переїзді границі України. Воно в 13 верстах від слободи Товстодубова, Сєвського повіту, границі Великоросії, і в 12 верстах від р. Клевані, української границі з боку Курської губернії. Якщо хтось їде до Путивльського, Сєвського чи Рильського повіту, то каже, що він їде «до Росії».

Населення сусідніх повітів Курської й Орловської губерній відрізняється від населення Есмані мовою, убранням та побутом. Але близькість Росії сильно відбилася на есманцях, особливо щодо мови: в ній багато русизмів, хоч основа мови чисто українська. Крім впливу російського населення на есманців щодо мови й одягу, помітний ще більший вплив білоруського населення сусіднього Новгород-Сіверського повіту. І есманці вживають «лапті» (личаки), носять яломóк (повстяна шапка) замість картуза, але говорять не «ен», як говорять новгород-сіверці, а «він». Звичаї у есманців були чисто українські: вони колядували, щедрували, водили козу під Новий рік і т. д.

Колись Есмань була живе, торговельне село. Цьому сприяли — близькість його до російської границі та й місце розташування на такому жвавому шляху, як києво-московський. Цим шляхом ішов товар із Москви до українських ярмарків, а з них найбільший був Кролевецький, в 55 верстах од Есмані. Глухів, Рильськ, Путивль, Орел, Трубчевськ торгували хлібом і ввесь хліб проходив через Есмань. Старі люди оповідають, що до проведення залізниці Москва-Курськ, Курськ — Київ, шляхом через Есмань, особливо взимку, був без перервний рух валок в один і другий бік, не кажучи вже про тих, що проїжджали порожнем. В Есмані була поштова станція на 21 коня. Я ще пам'ятаю з дитинства, здається, в 1872 р., дуже сніжну зиму, коли снігу було так багато, що він був вище паркану нашого двору. Із вікна нашого будинку мені здавалося, що наче ціла низка підвід їдуть по паркану, і я дивувався з цього, рахував і не міг перерахувати.

Такий великий рух валок відбивався й на житті Есмані, особливо тієї частини її, що була розташована на шляху. Я пам'ятаю тут багато заїздів («постояльых дворов»), з великим під'їздами, повітками («сараями») та масою голубів. Заїзди ці пізніше, коли по проведенні залізниці Москва-Курськ-Київ, припинився возовий рух, поступовно руйнувалися, а господарі їх зникали. Частина цих господарів — це були виходці із Росії. Такими були, наприклад, виходці із Калузької губернії, брати Іван і Максим Афанасійовичі Дмитрієви, що за ними і їхніми нащадками постала назва «Калузькі». У них був величезний заїзний двір. Мене цікавили в дитинстві у цьому дворі голуби, а головно — величезна вага під повіткою і колодязь, з нього діставали воду колесом. Будинок братів Калузьких був критий соломою, з великим дахом. Для проїжджаючих була відведена більша частина будинку. Господарі «обмежували» себе. Пам'ятаю ліжко з масою подушок і кут, що був уставлений зверху донизу іконами, а перед іконами вічно горіла лямпадка. Брати Калузькі тримали вільну пошту, мали багато коней. У Калузьких була величезна сім'я і їхні сини їздили як фурмани. Пам'ятаю одного з них — Федьку — що на «лихой тройке», в капелюсі з павичевими пір'ями, викликав у мене велику заздрість. Як мені хотілося бути на його місці!..

Протягом 1870-их років, навіть першої половини їх, цей заїзний двір і ця вільна пошта були ліквідовані. Калузькі збанкрутували. Величезна родина їхня розкололася.

Багато було в Есмані і шинків, куди заїжджали валки. Господарем одного з них, найголовнішого, був жид, Берко Витуховський, старожил Есмані, дуже популярний, мав круподерню і один тільки раз трапилася у нього пожежа, від підпалу — це доказ, що Берко Витуховський умів ладити з есманськими мешканцями, що не відзначалися взагалі доброю славою.

Згодом Есмань сильно розрослася по шляху в напрямку до Сєвська, але за мого дитинства вона кінчалася провулком, що вів од шляху до нашої садиби. У в'їзду до провулка стояла кузня, а далі був тільки зруйнований заїзний двір Рудницьких (Гребенів). Вузький, безлюдний провулок вів до нашої садиби. Він не був ще тоді добудований і тільки проти нашого саду притулилися три двори колишніх «дворових». Увечері взимку ходити до нас із села навіть боялися, бо той провулок часто перетинала зграя вовків, що йшли на здобич до села. Ми таким чином жили здалека від села.

За нашою садибою починалося наше поле, а далі — луки й ліси з трудно прохідними в той час торфовими болотами, що з них, на нашій же землі, витікала річка Есмань. Все село, розташоване по течії річки Есмань, лежить у глибокій долині; горизонт закритий холмами. Внизу, коло будинку, довго тримається вогкість.

Києво-московська велика дорога широким півколом обходила мокрі луки й ліси й далеко пропадала в лісі. До шляху прилягала велика лука «Муращино», що на весні вся покрита квітами, а в червні — густою, соковитою травою. Після косовиці там грали в різні ігри. Велика частина Муращини тепер забудована або розорана і на ній давно вже зник різнобарвний килим лугових квітів і трав.

Ми жили наче на хуторі. Через ворота ви в'їжджали до великого чотирикутного двору, що обсаджений навколо вербами. Пам'ятаю, як садили їх в 1873 та 1874 роках. Тепер вони вже великі, густі і широким шатром спускаються у двір. У дворі, проти воріт, стояв будинок, а по краям чотирикутника містилися: кухня, повітки, стайня, льодовня, комори і т. і. Розміщено це все було так, щоб на випадок пожежі, не згоріло більше як дві будівлі відразу.

Будинок був старий, дерев'яний, збудований, як казав мій батько, в 1840-их роках. Протягом мого життя двір змінив свій вигляд, він був перебудований. Один тільки будинок, наш дім, залишився незмінним. Батько мій, зайнятий нашим вихованням, не зміг перебудувати його. Бракувало коштів, а тут ще, під час двох пожеж, що сталися у дворі, згоріли й матеріяли, що заготовлені були для перебудови дому.

Дім наш в Есмані мав вісім невеликих кімнат. Критий він був соломою. Збудований він був по компасу дуже вдало, бо не було кімнати, де не було б сонця. Більша частина кімнат виходила до саду. Велика кількість вікон, що виходили на південь, давали багато світу й соняшного тепла. На двір виходило тільки два вікна та два великих, тяжких ґанки, що спиралися на чотири колони кожний. Чорний ґанок був закритий і хід з нього був убік. Під'їжджаючим до дому могло здаватися, що в домі тільки дві кімнати.

Ззаду дому, з південної сторони, був сад і горо́ди. Батько мій не любив саду і мало звертав уваги на нього. Тільки тоді, коли ми підросли і зацікавились садоводством, було заведено досить великий фруктовий сад. Але тому, що я, як головний винуватець цього, всупереч думці мого батька, цікавився переважно французькими сортами, то більшість дерев загинули від лютих зим і холодного торфового ґрунту нашого саду. Наша садиба прилягала до р. Есмані, тому була вогкувата, з мокрим ґрунтом. Частина садиби була зайнята під ліс і звалася Великим садом. Величезні осики, липи, столітні берези і могутній високий клен, загинули під час бурі 1891 р.; вони були оздобою цього саду і надовго залишилися в моїй пам'яті. Товста береза, а також і клен, були зранені: на них були дірки, через які добували на весні сік. У кутку Великого саду стояла баня. Її збудував мій батько напочатку 1870-их років. Я добре пам'ятаю, як будували її. Ззаду бані була густа поросль, а далі, за тином саду, починалися густі конопляники, спочатку наші, а далі — селянські, що суцільною масою тягнулися до самого села. Баня звичайно стояла замкнутою на замок, відкривали її тільки тоді, коли палили. Улітку це було рідко. Пуста баня, густа поросль та безперервний шум величезних осик далеко від дому — викликали страх у нас, дітей. Ми боялися ходити одні до Великого саду, особливо до бані. Нам здавалося, що там хтось сидить, що там ховаються розбійники, цигани, що вони нас можуть забити, украсти. Нас так налякали цим, щоб ми одні не ходили до Великого Саду і не грали там. Мати найбільше боялася скажених собак, що часто перебігали через наш сад, а одного разу скажений собака покусав до крови за нашим садом пастушка-хлопчика. Але не тільки у нас, дітей, баня викликала страх: вночі ніхто з робітників, особливо жінок, не згоджувався

один іти до саду та бані. Усі зазнавали якогось забобонного жаху... І тільки п'яниця, кравець «Кирилвіч», пізніше зробив собі «в предбаннике» нічліг і «блаженствував» там. Особливо добре там він себе почував після «запою»: ніхто йому там не перешкоджав спати, і мухи не кусали.

По правій стороні дому у фруктовім саду містилася рядами пасіка, а перед бальконом були розбиті квітники. Тут же стояла величезна сріблиста тополя, під нею зроблено було столик, на якому перед вечером ми пили чай.

Усе це не залишалося без перемін, а декілька разів змінялося протягом 1870-их років. Краси не було, але був затишок і ми всі любили наш хутір, нашу Есмань.

Одного разу я з нашим «прикащиком» Іваном Яковлевичем Давиденком (Сорокою) поїхав весною на поле. З гори відкривався прекрасний вид на Есмань, що тонула в далечині серед зелені, яка тільки що розвивалася. Особливо яскраво виділявся на фоні ясного весіннього дня чотирикутник нашого хутора.

«Дивіться, як гарно», — сказав І. Я. Давиденко, — «наче районк». Дійсно, було гарно.

Коли я приїхав додому, я розповів матері.

Батько мій, Прокіп Іванович Василенко, не був «исконным» мешканцем Есмані. Він був родом із с. Тулиголова, Глухівського повіту. Село це було в 20 верстах від Глухова, по Києво-Московській дорозі, але в бік, протилежний від Есмані, між Глуховим і Кролевцем. Ця частина Глухівського повіту зберегла чисто український характер і в одязі, і в мові. Там говорили чисто українською мовою, вимовляючи тільки «вухо» і т. п. Батько мій добре знав українську мову й говорив по-українському, знав багато пісень, казок, оповідань, любив усе українське, але не вірив у відродження України. Бувало, коли я почну розвивати свої думки на цю тему й доводити, що у народу українського є всі дані для його розвитку, батько не висловлювався у моїй присутності. Але коли я виходив, то він другому співбесідникові старався вилити свій скептицизм. Мене він залишав при моїй вірі, бо не хотів засмучувати мене...

Батько мій родився в день Св. Прокопія — 8 липня ст. ст. 1833 року. Таке ім'я дали йому тому, що напередодні його народин, моїй бабуні, його матері, Ірині Михайлівні, приснилося воно у сні.

Дід мій був бідним канцелярським урядовцем («чиновником»), багато пив і тому втратив посаду, однак дослужився до «губернського секретаря». Помер він рано, залишив на руках бабуні велику сім'ю — 9 чоловік малолітків. Маєток моєї бабуні був невеликий. Можна тільки дивуватися тому, як вона могла не тільки існувати сама з дітьми, але й дати своїм дітям нижчу освіту. Вони вчилися у Глухові і скінчили Глухівську повітову школу («уездное училище»), а потім стали служити. Усі служили, один тільки дядько мій, Петро, що його було приділено на військову службу, не пішов туди, а волів провадити дома господарство і стати хліборобом. Діти його залишилися неписьменними і злилися з масою селянства в Тулиголовах. Старший з них, Василь, уже дорослим познайомився з нами, часто бував у нас і ми його полюбили. Врешті він переселився з

жінкою своєю до Есмані і тут управляв нашим маєтком ще за життя мого батька, а потім і після смерти батька. Старшого із братів батька, Егора Івановича, я ніколи не бачив. Він жив в Орлі, спочатку служив, а потім став займатися юридичною практикою. Із старшим сином його, Ісааком, технологом, ми були знайомі через листування. Він дуже рано помер. Молодший брат його був офіцером. Я його не знав. Дядько, Василь Іванович, молодший із братів, служив в Орлі начальником тюрми. Він був «запойщик» і одного разу перерізав собі горло, але зостався живий. Ходив він завжди із срібною трубочкою в горлі і говорив з її поміччю. На початку 1880-их років він жив у нас в Есмані і помер од запою. Він був нежонатий.

Після скінчення повітової школи, батько мій був приділений на службу спочатку як писар до повітового суду, здається, а потім — як «письмоводитель пристава І-го стану» Глухівського повіту. «Стан» був в Тулиголовах, а посада «письмоводителя пристава», до часу реформи поліції в 1863 році, була «штатною». Ця випадкова посада визначила дальшу кар'єру мого батька. Спочатку 1860-их років в Есмані, у 2-ім «стані», батько мій був уже призначений на посаду «пристава». Таким чином він переїхав до Есмані і зв'язав себе з нею навіки.

У 20-ти верстах од Есмані є велике село, Уланів, що належить до 2-го «стану». Коли мій батько бував там у службових справах, то познайомився з сім'єю бідних дворян Павловських, що жили в Уланові і мали там невеликий маєток, а крім того мали маєток і в с. Княжичах. Мій дід по матері, Дмитро Петрович, помер рано, в 1850-их роках, залишивши на руках дружини теж велику сім'ю із трьох синів і декількох дочок, що їм треба було ще дати освіту. Сини вчилися в Глухівській повітовій школі («уездном училище») і скінчили там курс, а дочки вчилися дома й були грамотні — не більше. Старший з моїх дядьків по матері, Павло Дмитрович, вступив на військову службу й «вибився на дорогу». Він служив і помер у середині 1870-их років в Волочиську жандармським ротмістром. Другий брат його, Михайло Дмитрович, у службі йшов невдало, кинув її і займався сільським господарством в Уланові. Помер під час революції 1917 року. Третій брат, Володимир Дмитрович, поїхав до Туркестану і там згинув без вісти на початку 1880-их років.

Старша з дочок Дмитра Петровича, Татьяна Дмитрівна, і була моєю матір'ю. Вона родилася в Уланові 20 вересня (ст. ст.) 1834 р., була таким чином тільки на рік молодша мого батька. Шлюб їх відбувся в Уланові 22 серпня 1863 року.

Моя бабка по матері, Єлисавета Василівна, була з роду Коченовських. У неї був брат Єлісей Васильович Коченовський; він служив на військовій службі й дослужився до чину полковника. Сімейні оповідання передавали, що після смерти батьків Єлісей Васильович зробив так, що ввесь спадок перейшов до нього, а його сестра, Єлисавета Василівна, вийшовши заміж, нічого не одержала. А маєтки у Коченовських були величезні. До них перейшли маєтки і капітал близьких родичів Храпачових, з Уланова. За оповіданнями, що їх мені довелося чути від моїх батьків, генерал Храпачов служив при Миколі І-му в «Кригс-Комиссариате» та був, здається,

генерал-криґс-комісаром. Користаючись з ласки, Храпачов, крім звичайних нагород, одержав ще «золотые прииски» в Алтайських горах. Після його смерти спадкоємицями його стали його сестри, що жили в Уланові. Вони всі свої маєтки відступили полковникові Коченовському. Діти сестри його, Єлисавети Василівни, вели проти нього довгий позов, але нічого не вийшло. Особливо настирливий в цьому відношенні був дядько мій по матері, Михайло Дмитрович. Вічна ворожнеча і процес його з Коченовським довели його до повної руїни. Коченовський вважав, що головною пружиною позову був мій батько. Це було зовсім несправедливо. Батько мій відійшов зовсім від того позову. Проте, Коченовський багато шкодив моєму батькові і вживав свого впливу в губерніяльному місті, щоб пошкодити батькові і по службі. Я ніколи не бачив цього полковника Коченовського, але в наших сімейних оповіданнях і оповіданнях сусідів Коченовського по Уланову, Коченовський уявлявся мені, як дріб'язковий позивайло («сутяга»), як чоловік нісенітний («вздорний») і злий. Не знаю, чи правильно це було? Між іншим повинен сказати, що протягом усього свого життя я ніколи не чув ні одного доброго слова про Єлісея Васильовича Коченовського. Жив він звичайно в Петербурзі, до Уланова приїжджав рідко і в житті повіту не відогравав жадної ролі.

Одного разу, коли я був ще маленьким гімназистом І-ої чи 2-ої кляси, моя мати, разом із нами, дітьми, була 15 серпня, на Успіння, на престольному святі своєї парафії в Уланові. Не знаю, чому мати забажала повести нас до «бабушек», тобто до сестер Храпачових, щоб їм «показати» нас. Мене особливо цікавила табакерка з якимсь особливим табаком; цю табакерку «пожалував» генералові Храпачову Микола І-й. Про цю табакерку оповідала нам наша мати. Але бабуся табакерки тієї нам не показала. Огляд у бабусі був докучливий; ми, діти, не знали, що робити і в своїх гімназіяльних мундурчиках все тулилися коло матері і просили її від'їхати додому. Мати заспокоювала нас і утримувала, стараючись надати візиті більш-менш довгий, споріднений характер. Тоді я єдиний раз у житті своєму бачив двох худих бабунь, своїх багатих родичок.

Коченовський, одержавши добрі маєтки, придбав величезну садибу в Києві на Фундуклеївській вулиці, д. ч. 14, проти Колегії Павла Галагана. Після смерти Коченовського, маєток перейшов до сина його й дочки. Син Єлісей Єлісєвич, незабаром помер бездітним (я його не знав) і ввесь маєток перейшов уже до літньої його сестри. На ній женився (з-за маєтку) кабардинець Володимир Миколаєвич Кудашев. Тому, що дітей у них не було і що після смерти Коченовської-Кудашевої ввесь маєток повинен був перейти до роду Павловських, до якого належала і моя мати, В. М. Кудашев перевів ввесь маєток на своє ім'я, ліквідував уланівський маєток, віддавши будинок під «Скобелевский дом для раненых офицеров»). Будинок цей, дуже добре обставлений, існував до самої революції. Величезні кошти В. М. Кудашева дали йому можливість збудувати величезний дім у Києві на Фундуклеївській вулиці ч. 14; Кудашев продав його на початку війни за мільйон рублів. Дружина його жила в Швайцарії. Він з нею фактично не жив, а висилав тільки гроші їй на утримання.

Після продажу будинку, В. М. Кудашев рішив оселитися в Кабарді і

зайнятися громадською працею серед рідного народу. Але щоб підготовити для цього ґрунт, він рішив видати історію кабардинського народу. Це діло він доручив офіцерові В. Р. Апухтінові. Апухтін почав збирати матеріяли, але опанувати їх не міг. Хтось порадив В. М. Кудашеву звернутися до мене. Це було в 1911 році. Спочатку я думав поставити це діло широко — поїхати на Кавказ, підшукати там матеріялів, попрацювати в Москві і Петербурзі. Але В. М. Кудашев злякався, бож це вимагало б великих коштів. Тоді я, скористувавшись матеріялами Апухтіна і додавши до них друковані, написав «Историю Кабардинского народа», що була видана в Києві і надрукована в друкарні С. В. Кульженка. Кудашев приготовив її до дня святкування 300-ліття Дому Романових і здається підніс її імператорові. Тому, що я не надавав наукового значення цій книзі, то свого імени на ній я не поставив. Усе видання В. М. Кудашев повіз до Кабарди, куди переселився. Але книга, що написана була по-російському, в Кабарді не пішла і спокійно перед війною лежала «под спудом». З того часу я з В. М. Кудашевим не бачився. Це був не дуже розумний чоловік; він горів якимсь «не сознанным» кабардинським патріотизмом; у всякім разі він бажав бути корисним своєму народові і його культурному розвиткові. Як він розумів цей розвиток — трудно сказати. З одного боку — він любив Кабарду, кабардинську мову, побут, і, здавалося, хотів розвитку Кабарди на національному ґрунті; з другого ж боку — він так із Росією і росіянами зжився, так цінив російські відзнаки, що хотів прилучити кабардинців до російської культури. Він виїхав до Кабарди не тільки з ідейними цілями, але й національними. Він хотів у Нальчику збудувати лікарню. Думаю, що це йому не пощастило — війна перешкодила.

В Есмані, де мої батьки оселились, серед дрібноземельних поміщиків в 1860-их роках проживав Костянтин Семенович Звягін, старик років за сімдесят. Він був колись землеміром, і в Есмані був захожим чоловіком. «Потомственный дворянин», родом був великоросіянин із Рильського повіту Курської губернії. Що його спонукало переселитися до Есмані — не знаю. Земельні документи показують, що він почав скуповувати землі у місцевих мешканців в кінці другого десятиліття XIX стол. Продавцями були майже виключно місцеві козаки. Так шляхом скуповування створений був хутір біля 150 десятин землі.

До часу генерального межування хутір уявляв велику «черезполосицу», і біля самого двору були окремі маленькі поля, що належали різним власникам, селянам, козакам та поміщикам. Оскільки я пам'ятаю, за актами дім Звягіна був збудований в 1818 році. Тоді, виходить, що був заснований і хутір. Але це, очевидно, був не той дім, в якому ми пізніше жили. Батько мій принаймні казав, що цей останній дім був збудований в 1840-их роках. Дуже ймовірно, бо в ці роки Звягін женився на другій жінці, Глафирі Гаврилівні, також із Рильського повіту; вона померла на початку 1860-их років. Звягін залишився самотнім стариком, що не мав родичів і тому рішив віддати по дарчій свій маєток моєму батькові за умовою, щоб батько мій піклувався ним до часу його смерти і щоб виконав певні обов'язки. Це було, здається, в 1869 році.

Я родився в ніч з 1-го на 2-ге лютого ст. ст. 1866 року в Есмані.

Перші мої дитячі спомини, що збереглися в моїй пам'яті, відносяться ймовірно до кінця 1860-их років і зв'язані з подорожжю моєю з моїм батьком до Тулиголови, до бабусі Ірини Михайлівни, матері мого батька. Ми поверталися пізно вночі у липні. Місяця не було. Ніч була темна. Я лежав в глибіні тарантаса, дивився вверх, спостерігаючи як запалюються зірки і був очарований красотою їх і неба. Батько думав, що я заснув і старався закрити мене. «Скільки ж тих зірок? Чи можна перерахувати їх?» — спитав я. І чудова краса Світу Божого примушувала тримтіти дитяче серце...

Другий мій спомин з того часу — це наш переїзд із найманого дому в дім Звягіна. У мене були маленькі саночки. Вони були прив'язані до саней, що на них везли наш скарб, і я так їхав на своїх саночках.

К. С. Звягіна я згадую досить виразно. Нас було тоді три брати — я, Ваня і Міша — і ми відчували якийсь панічний жах перед «дідом». У цьому випадку, правда, підтримували нас і батьки, бо боялися, щоб наші пустощі не тривожили старика і не досаждати йому. Сам К. С. Звягін, як чоловік, що не мав дітей, не цікавився нами, і я не пригадую жадного випадку, коли б він приласкав нас. У нього була окрема кімната, кабінет, який він займав. Кімната була завжди закрита. Наша дитяча цікавість не давала нам спокою: «що ж робить дід?» Коли відхиляли двері, чи коли прибирали кімнату, ми старалися усяким способом заглянути туди. Нас цікавила шафа, що стояла наліво, з відкидною кришкою і нам здавалося, що в тій шафі є щось таке особливо цікаве... У куті стояв ряд ікон, а вгорі цього «іконостасу» було дві пляшки, в середині яких містилися фіґури, що відносились до хрестних страждань і смерти Ісуса Христа. Ці пляшки викликали особливу нашу увагу: як через вузьку шийку можна було помістити у пляшці такі складні діяння? Пам'ятаю, як раз ми скупчились коло дверей кабінету і чекали, коли відкриються двері і ось тоді ми побачимо, що робить дід.

— Хочеш, я вийду, — похвалився я Вані.

— Ні, не вийдеш, ні, не вийдеш.

Я «набрався» хоробрости, відчинив двері і навшпинячки підійшов до діда. Він у цей час сидів у кріслі.

— Чого ти тут, — загаласував на мене дід, схопив свою палку з крючком і хотів нею схопити мене за ногу. Я як божевільний вибіг із кабінету. Ми втікли до саду і довго не могли заспокоїтись. Ми боялися, що дід поскаржиться матері і тоді нам буде біда. Але він ні слова нікому не сказав. Більше я вже ніколи не пробував пройти туди, а ввійшов тільки тоді, коли сказали, що дід помер. Він лежав на постелі в білій сорочці, спокійний, наче спав. Я зупинився в дверях і мовчки, але спокійно дивився на нього. Тепер я вже не боявся його. Це було в лютому 1871-го року.

(*Продовження в наступному числі*)

До історії української преси

Ю. Бойко

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» У 1941 РОЦІ

Моїм завданням є розкрити характер київської газети «Українське Слово» часів окупації Києва Німеччиною в 1941 році. Це завдання ніяк не можна виконати поза тим історичним тлом, в рамках якого ця газета себе виявила. ОУН, як ціла націоналістична організація, до свого розколу стало робила спроби закріпитися на Центральних і Східніх Українських Землях, постійно змагала до розгорнення соборного революційно-визвольного чину. Націоналістична преса раз-у-раз насвітлювала становище в росіянами опупованій Україні. Журнал «Розбудова Нації» робив спроби довести, що націоналістичне підпілля в так званій «радянській Україні» діє. Серії арештів у Харкові, Києві й інших містах, пов'язувані ҐПУ із дією ОУН, трактовані як диверсія УВО та інших конспіративних груп, нищили революційні кадри. Ці арешти важко переживав Коновалець. Він, як твердить Ольжич, знав, що «там є наші люди».

Він сам підтримував зв'язки з деконцентрованим підпіллям, а в цих зв'язках були й провокативні, організовані російською розвідкою, що, як відомо, призвело до загибелі самого Є. Коновальця. Спеціяльною людиною, яка теоретично вивчала підсовєтську Україну і наладнувала зв'язки з людьми в совєтській дійсності, був Богуш. Йому вдалося в 30-х роках нелеґально побувати на Україні. Як доводять мені фраґменти з його архіву, передані мені полк. А. Мельником, Богуш шукав і знаходив леґальні контакти для нелеґальної підпільної праці.

«Випромінювання» на Схід ішло, розуміється, не так через повітряні кульки із проклямаціями Сціборського, а мало свої законспіровані переходи кордонів в СССР. Спеціяльно студіям підсовєтської дійсности присвячувався Сціборський. Їм не бракувало детальности, уважности, але вони були однобічними, вониураховували всі дані, які мали б свідчити про неминучість близької національної революції на підсовєтській Україні; але ці студії не брали під увагу обсяг ворожого терору проти національно свідомих елементів, не ураховували біологічного ослаблення селянства наслідком розкуркулення та штучного голоду, спускали з ока психічне заломання мас наслідком ґеноциду.

Пропаґанда внизу в ОУН на Заході твердила про готовість Наддніпрянщини до негайного повстання за власну державність. Нагорі, в ПУН, почали, нарешті, сумніватися, чи справді революційна атмосфера на Великій Україні тільки жде гасла повстання. Часу для перевиховання організаційних кадрів, та й рішучости для цього в 1938-40 рр. бракувало: з цього постала двоплановість, частина зорієнтувалась на негайну всенаціо-

нальну революцію, інша ж частина на затяжну підготову до революції. Постав штучний поділ на «опортуністів» і «революціонерів», що створило ідейне підґрунтя для розколу в націоналістичній організації.

Німецькі чинники не мали з власної руки достатніх даних про психонаціосоціяльний стан населення в національних республіках, вони користалися з українських оптимістичних писань на цю тему й чулися нерішено. Це треба сказати саме про військовиків. Гітлер і його найближчі співробітники бачили Україну як «лебенсравм» для III-го Райху, мали расистське наставлення до українського народу, як неповноцінного. Поки військові кола не мали окреслених інструкцій згори, поки партійна керма Райху не вислала на Україну здійснювачів своєї расово — антиукраїнської позиції, військовики, стикаючися на щойно здобутих теренах з українською національною спільнотою, діяли розгублено або іноді з виявами стриманих проукраїнських симпатій.

Німецька військова влада могла б уже самого таки 30-го червня 1941 знищити всякий слід спроби проголошення самостійности України у Львові. Але військові чинники цього в перший момент не зробили. Це було зроблено досить швидко під натиском Берліну.

Опинившися на широких просторах Східньої України, військовики стали перед лицем проблеми, яка в їхніх очах виростала в проблему великого значення: як уже в перших днях наступу ставитися до українського народу. Головнокомандувач німецьких сил, генерал летунства Кітцінґер (Kitzinger) перебрав у вересні 1941 р. ініціятиву в напрямку позитивного ставлення до українського народу. Явно, за його ініціятивою з'являється «Soldatenzeitung der Ukraine». Перше число цієї газети від 8-го вересня складається з одного двосторінкового невеличкого листка. Уже в цьому першому числі натраплявся на виразний доказ позитивної настави Кітцінґера до українців.

В числах 3-му за 11 вересня, в 4-му за 15 і в 5-му за 17 вересня вміщено статтю пера Heinz Heckel, що розляглася на 9 шпальт. Увесь зміст перших чисел газети стандартно бідний, і лише ця стаття освітлює важливу тему і є продуманою. Автор спиняється на назві Україна; якщо цю назву розуміти як «окраїна», то вона такою є в европейському комплексі; протиставлена номадному сходові, Україна захищала Европу від орд гунів, татар і росіян. Кілька слів приділено географії України, зазначено, що в Укр. Сов. Республіці жило 43 мільйони українців та 6 міл. росіян і гебреїв, але поза Україною автор нараховує ще 10 міл. українців, відзначає особливо позитивну ролю заокеанських українців у підтриманні визвольної боротьби проти поляків і росіян.

Дещо іронічно сказано про тих европейців, які в Україні передусім бачать зерно, вугілля, залізо, а недобачають життєвої сили і волі українського народу. Українська проблема є передусім не господарчою, а політичною, культурною й історичною. Київ — продовжує Гайнц Гекель — головне місто України, перед тисяччю роками був одним із найважливіших міст Европи, українські козацькі гетьмани в початках нових часів в'язалися з Прусією — Бранденбурґом і тоді зі шведами проти Москви й Польщі.

Від останньої війни Україна мала десятки тисяч молоді, яка змагалася за свободу і самостійність так проти Польщі, як і проти Росії, і це була, мабуть, єдина реальна антибольшевицька організація в Сов. Союзі.

Гекель бачить початки історії України в київській Державі, а державні первні Московії знаходить у басейнах річок Волги, Оки, Москви. Расову природу українців характеризує Гекель, видимо, за Хведором Вовком, за його передреволюційними працями, а росіян трактує як амальґаму слов'янських і угро-фінських елементів. Середньоросійська височина залишилася стіною під мовним і цивілізаційним оглядом між двома світами. Панування Росії на Сході в останніх століттях вплинуло на европейську історіографію так, що вона не помічала національної різнородности імперського масиву.

Епохи між Укр. Київською державою 10-12 стол. до 18-го віку автор відзначає лише кількома штрихами. Зате виразніше він говорить про національно-колоніяльне поневолення України у 18-19 стол., про національне відродження 19-20 віку і окремо спиняється на періоді української національної революції, що, за його означенням, тривала 5 років.

Антиукраїнська політика Кремля в 20-их-30-их роках авторові також ясна, і її та її наслідки на українському національному організмі він влучно виділяє. У третій частині статті Гекель, підкресливши, що Україна є за числом населення третьою серед европейських країн, переглядає всі галузі української сировини, встановлює величезні економічні можливості України, натякає на надію, що замість большевицького занедбання і визиску, «Нова Европа» бережливо поставиться до української економіки.

Статтю такого змісту опублікувати у фронтовій газеті могла тільки людина, яка виступала чиїмось речником. Слід припускати, що за спиною Гекеля стояв командувач летунських військових сил на Україні генерал Кітцінґер. Стаття не передбачала з якоюсь виразністю державного буття України в межах т. зв. «Нової Европи», але вона натякала на особливу можливість. Вона була пробним каменем, кинутим у болото «Майн Кампф» Гітлера, спробою обмежити Гітлерові апетити на «лебенсравм» на Сході російськими етнографічними землями, вичекати на реакцію Гітлера з приводу поставленої на фронтовій лінії проблеми.

Провід Українських Націоналістів дивився на ситуацію дуже реалістично, знаючи твердість Гітлера в його колоніяльних плянах щодо України. Ще в листопаді 1939 року М. Сціборський писав:

> «Злу прислугу виказували... деякі, хоч чесні з собою, але наївні — простаки серед української суспільности, які чекали від Німеччини „манни небесної". Вони свято вірили, що Гітлер навіть пообідати не сяде, а одразу закасає рукави та зачне „робити" для них Україну. Безкритичні, не посідаючі знань, потрібної культури, політичного й життєвого досвіду, не вміючи відрізняти гарних слів і гасел від жорстоких законів реальної політики; — забуваючи стару, як світ, правду, що *історична і політична суверенність кожної нації безпосередньо залежить від рівня її ідейної й духової незалежности* — вони гадали, що досить змалпувати чужі зразки й слова, як справа України вже буде полагодженою...
>
> Сучасна міжнародня ситуація складна. Але хіба раніше вона була для нас простішою?! Практичні наслідки нашої визвольної акції залежатимуть найбільше

від нас і від того, в якій творчій інтенсивності й непримиримості ми спроможемось боротися *самі й для себе.* Чуйно слідкуючи за подіями — ми повинні ділати чесно, швидко й активно. Хай не бентежать нас зміни міжнародньої „погоди"».[1]

Вже у цих рядках містилося ідейне й організаційне зерно пляну походу кадрів ОУН на Центрально-Східні Землі України. Зудар з гітлеризмом був передбачений. Співвідношення сил не давало підстав для оптимізму. Дивним є не те, що націоналісти двох течій не виграли бою, дивною була їхня героїчність, уміння жертвувати собою цілеспрямовано, розбуджуючи значні українські елементи на Наддніпрянщині. ОУН не йшла на співпрацю з окупантом; беручи до уваги швидко доконуваний факт окупації України, ОУН сконцентрувала всі зусилля на національно-освідомлюючій і національно-організаційній праці серед ослабленого Совєтами національного масиву. Український маневр тимчасової стриманости в антинімецькій поставі, позиція незаанґажованого вичікування щодо Німеччини дала змогу деяким німецьким чинникам спробувати встановити позитивне наставлення до українського визвольного руху. Це їм не вдалося, концепція Гітлера у відношенні до України стала здійснюватися дуже послідовно. Але внутрішньо-німецькі вагання на початку війни дали спроможність Організації Укр. Націоналістів з-під стягу полк. А. Мельника навальною працею підняти до активности, до самоорганізованости в цілях будування державних українських підвалин численні тисячі українців. Духово — ідейно — організаційну ролю тут відіграло «Українське Слово» в Києві.

Звісно, Провід ураховував, що до непримиренного зудару дійде. І тому вже з першого моменту прибуття націоналістичних кадрів у Київ дбалося про підпільну сітку. Але провадження видимих дій, якими можна розворушити десятки тисяч людей, не протиставляючись явно військовим інтересам Німеччини, сміливо проваджено. Таким виявом стало «Українське Слово».

Ця газета почала виходити у вересні 1941 року в Житомирі.[2] 19-го вересня німці захоплювали Київ; коли саме видання газети перенесено до Києва, мені не вдалося встановити, але вже 18-те число за 29 вересня вийшло в столиці України, це число є наявним в моєму архіві.

Я маю 33 числа «Українського Слова», а саме: ч. ч. 18 (29 вересня), 24 (7-го жовтня) і далі всі числа щоденно до ч. 40 включно (25 жовтня), а далі числа 42-57. Останнє число, позначене датою 14 листопада (57). Дальших чисел у моєму комплекті бракує. Придбав я цей комплект у другій половині 1945 року в Берліні від особи німецької національности, що ховалася під псевдонімом. Це дає можливість припускати, що часопис був власністю німецького поліційного архіву, і що вже цього комплекту, який не включав останніх чисел, вистачало для того, щоб арештувати й розстрілювати членів редакції «Українського Слова» й перетворити газету на німецьку рептильку під назвою «Нове українське слово» на чолі з ко-

[1] «*Пробоєм*», ч. 17 (75), 5-го листопада 1939 р. ст. 176-177.
[2] «Українське Слово», Київ 1941, ч. 33.

ляборантом Штепою, який узявся найперше очорнювати український націоналізм і все українське. Початково «Українське Слово» друкувалося на Фундукліївській вул. номер 19, а пізніше на Бульварно-Кудрявській 24 і використало для газети технічно — друкарські засоби, які чудом не були знищені. Редактором «Українського Слова» став член ОУН Іван Рогач, коло нього купчилися — І. Ірлявський, П. Олійник, Оршан-Чеменинський, Яковенко, О. Штуль, М. Ситник та інші. 22 жовтня до них прилучилася О. Теліга. Наклад часопису коливався між 20 і 50.000 примірників, отже, ставав він справді формівником свідомости й діяльности українців у Києві й поза його обширом, наскільки вдавалося просунути кольпортажу в інші місцевості.

Розмір газети був чотиристорінковий. До того нереґулярно виходив додаток «Література і мистецтво», редаґований М. Ситником, згодом, замість цього додатку, стали виходити «Літаври», редактором яких стала О. Теліга. Їх появилося всього-навсього чотири числа.

«Українське Слово» перебувало під контролею німецького цензора. Це автоматично зобов'язувало до вміщування військових вісток з Головної Кватири німецької армії. До цього іноді подавались офіціозні з німецько-військової сторони статті про важливість тої чи іншої події в Німеччині. З цензурних причин редакція змушена була в цих німецько-офіційних матеріялах оперувати терміном «нова Европа», «фюрер» і деякими іншими цього типу. На сторінках «Українського Слова» «не знайшлося місця» для фотографій політичних діячів III-го Райху.

Зате у приміщенні «Українського Слова» висів плякат: «Тут говорити лише по-українськи». На стінах редакторських кімнат висіли портрети Петлюри, Коновальця, полк. Мельника і національний тризуб.

Великий клопіт мала редакція із колишніми хвалителями Сталіна, які перекваліфікувалися у возвеличників Гітлера. Їхні статті викидалися на смітник, але вони зі своїми скаргами йшли до німецьких чинників. Редакція, що в цих численних випадках, як правило, нічим не поступалася, готувала тим самим загибіль для себе і для часопису.

З великою сміливістю ставила газета основні духові проблеми українства і практичні завдання для підмурівку української держави. Цензура спочатку не наважувалася скрізь уживати цензорського олівця, і матеріяли, позначені українською духовою національною суверенністю, щоразу з'являлися на сторінках газети. Пізніше, десь у листопаді — грудні змінено цензора, загострено цензурний тиск; одначе редактори вирішили далі йти всупереч цензурним вказівкам.

В першій половині грудня 1941 р. Ґестапо арештовує членів редакції й розстрілює їх. Олену Телігу заарештовано 9-го лютого 1942 року, а розстріляно, здогадно, 17-го лютого.

Газета співпрацювала з підпільною сіткою ОУН, яку очолював на всю Осередньо-Східню Україну Ольжич. Як син Олександра Олеся, якого знало все свідоме українство, як клясика української літератури, Ольжич мав перед собою широко відчинені двері багатьох родин у Києві. За почином Ольжича і його когорти створено Українську Національну Раду революційним порядком 5-го жовтня 1941 року. В ній скупчилися представники

Києва, Житомира, Дніпропетровська, Полтави, Кременчука, Миколаєва, Вінниці, Умані, Рівного, Кам'янець-Подільска, Чернігова, Львова, Буковини, Кубані, Карпатської України.

В середині грудня мав повстати Генеральний Секретаріят, як продовження такого з 1917 р.[3]

Ні, про це ніяк не можна було писати в «Українському Слові». Не можна було розкривати карт перед окупантом. Стривожена німецька розвідка нападала на сліди цієї підготови. Національній Раді було запропоновано перетворитися на Український Громадський Комітет. Національна Рада відкинула цю пропозицію. 17-го листопада німецькі чинники заборонили офіційно існування Національної Ради, яка проіснувала тільки 40 днів. Підпільна її праця була унеможливлена масовими арештами українців у Києві у грудні 1941 р.

Ще коли диміли недогарки погромлених будинків міста Києва, засновано знов же за ініціятивою ОУН Київську Міську Управу. Її очолив спершу О. П. Оглоблин, а опісля організований націоналіст Багазій. Роля революційного передпарляменту України не вкладалася ні в які леґальні рамки. Дамоклів меч окупанта звис над Укр. Нац. Радою відразу, «Українське Слово» не могло леґально насвітлювати того, що діється в Національній Раді. Маю відомості зі звітів організаційних чинників ОУН 1943 року, що Багазій був членом Організації Українських Націоналістів. Тож, після дуже короткого часу його керівництва в Міській Управі був він заарештований і розстріляний. З цього можна припустити, що він у Міській Управі вдався до неприховано націоналістичної дії.

«Українське Слово» підтримувало діяльність Міської Управи. У числі 40 за 25 жовтня газета вмістила статтю «День у Міській Управі». Це багатющий репортаж про справді велику роботу киян над відновленням заводів, фабрик, торгівлі, електричної мережі, квітникового господарства; про віднову шкільництва, про заходи до відкриття музеїв, театрів, кіно, церков і т. і. Про правничий відділ репортер пише: «Поруч із сотнями справ, з якими звертаються громадяни-українці до правників, працівники відділу вирішили цілий ряд завдань щодо створення українського суду і прокуратури... У нас буде українське національне законодавство»...[4]

Різноманітна відбудовча праця киян за ініціятивою чи навіть лише мінімальним поштовхом з боку Управи, за байдужости німецьких чинників чи навіть при їхньому обмежуванні, ба й заборонами набирала щодалі характеру трагічности. Харчове постачання міста обкраювалося організовуваною німецькою адміністрацією, в парі з тими військовими чинниками, що чимдалі скріплювалися в антиукраїнській настанові. Це звучить між рядками в «Українськім Слові» (10 жовтня, ч. 27). Німецьку норму — 25 тонн хліба на цивільний Київ, управа формально не сміє збільшити, вона могла лише розподіляти хліб по 200 гр. денно на особу.

Всупереч німецьким намірам Управа організувала доставу хліба й інших продуктів зі сіл. На перешкоді була катастрофальна обмеженість транспорту Управи, але також і німецькі воєнні застави на дорогах.

Німецькі військові чинники видали наказ, щоб усі особи, які після

---

[3] *ОУН у війні — 1941-1945*, Мюнхен, 1946 (гектограф).

[4] «Українське Слово», 25 жовтня 1941, ч. 40, стор. 4.

вступу німецького війська прибували до Києва, зголошувалися у військовій комендатурі. Очевидно, що тут найперше дбалося про те, щоб узяти на облік прибулих зі Заходу націоналістів.

Рівночасно Міська Управа повідомляла, що від неї залежить облік і розподіл мешкань, залишених біженцями. Практично це означало, що прибулі націоналісти мали мешкання, в яких могли нелеґально переховуватися. Так, через суперечні заходи й накази з двох сторін наростав зудар двох керівних сил, і не трудно було передбачити криваву купіль, готовану окупантом.

Український Золотий Хрест осів також у Києві. Його завданням було відновити систему медичних закладів, зруйнованих війною, і з цілого ряду оповісток «Українського Слова» бачимо, що в цьому напрямкові протягом дуже короткого часу вдалося багато осягнути. Але інше велике завдання — рятування полонених від голоду — скоро було перерване розстрілом золотохресників.

Підтримання нелеґальної дії Ольжичевих співбійців виявилося в «Українському Слові» 15 жовтня, в числі 31. В газеті вміщено статтю «Напередодні 20-річчя героїв Базару». Зі знанням і чуттєвою напругою сказано про трагічний похід Тютюнника і про розстріл 359 незламних козаків. Наведено слова Щербака у відповідь на пропозицію служити в червоній армії:

> «Краще смерть, ніж служба ворогові. За нас помститься весь український народ». Далі — картина розстрілу зі співом розстрілюваних: „Ще не вмерла Україна". Автор продовжує: «Це є героїчна історія Базару. Історія трагедії, воєнної поразки, що стала *перемогою* Тютюнника та тютюнниківців. А сьогодні здійснилися слова козака Щербака. Більшовизм конає на фронтах війни. Конає, підірваний нашою революційною боротьбою, нашим хотінням жити й рости на руїнах червоної тюрми народів.
>
> 20-річчя Базару повинен вільний український народ відсвяткувати якнайбільш урочисто. Базар — це традиція нашої збройної сили, це символ українського героїзму, це правда про воскресіння мертвих героїв. Бо це вони — герої Базару і інші стоять сьогодні біля нас і дивляться на наші задуми та дії. І чуємо сьогодні їх владний наказ: «Не будьте гірші за нас. Довершіть те, за що ми змагались і впали!..»

Як відзначення Базару відбулося, свідчив по свіжих слідах журнал «Наш Шлях» (березень, 1942 р.). Подаю в скороченні:

> «Раннім ранком 21-го листопада непроглядні маси народу з восьми районів (чотириста сіл) зібралися кругом дорогих могил, які засипано сотнями вінків з написами: від громадян Базару, Києва, Житомира, Коростеня, Народич, Малина — Чопович... від Проводу ОУН, учительства й інших. Богослуження і панахиду правило трьох православних священиків. Співав об'єднаний хор із чотирьох сіл... О годині 12-й штафета зібрала крихітку землі з могил поляглих, щоб вмурувати в Софійському Соборі в Києві...»

З архівних матеріялів ОУН сторони полк. Мельника відомо, що села, містечка і міста Житомирщини й північної Київщини оповіщено про за-

пляноване відзначення для Базару. На місці трагічної події висипано заздалегідь дві високі могили, вкопано три високі хрести, вивішено націоналістичні тризуби й жовтоблакитні прапори, поставлено почесну варту.

Вночі і вранці 21-го листопада незчисленна кількість селянських возів з різних напрямів посувалася до місця історичної події. Німецька військова команда, заскочена несподіваним явищем, вислала на шляхи панцерні з'єднання. Але демонстрація носила на собі такий мирний характер, що збройні сили не були рішені відкривати вогонь по мирній процесії. Лише після відзначення Базару наступили масові арешти й розстріли.

За десятиліття російсько-большевицького панування за допомогою терору та тотального панування російсько-імперіялістичної пропаґанди комуністичної партії вдалося дуже основно заглушити національні почуття українського народу, тотальною фальсифікацією сфери соціяльних і історичних наук партії вдалося викривити логіку думання нашого національного масиву. Тотальність усього цього була такою глибокою, що заторкувала обшири людської підсвідомости. Будити національне «Я» українця, відроджувати національну душу й нормально-людський спосіб мислення було основним завданням «Українського Слова».

Цьому систематично присвячувано статті, при чому організаційно-націоналістичний момент, пропаґанда самої ОУН, послідовно іґнорувався, хоч члени редакції всі належали до ОУН. Світоглядові питання найтісніше в'язалися з поточною дійсністю, але разом з тим вростали і в історію, відкриваючи перед читачем правдиве незфалшоване минуле. Разом з тим на ввесь зріст поставала й колізія з німецькою новою вже колоніяльною дійсністю. Характеристичним прикладом може бути стаття Я. О. «З історії Чорного Моря». Починається вона поточною новиною, що припускається як початок нового історичного етапу в історії України:

«17-го жовтня втратили большевики Одесу, а з цим і найголовніший, побіч Херсона, Миколаєва, та Симферополя чорноморський торговельний порт. Наближається хвилина великої історичної ваги — хвилина, в якій Москва буде цілковито відрізана від Чорного моря. Ця хвилина означатиме початок нової доби в історії цього моря. Вона наблизить нас знову до нашого моря». Далі автор з доброю обізнаністю в історії сміливими штрихами показує зв'язкову ролю Чорного Моря з українською територією, починаючи з часів трипільської культури, через епоху Київської Державности, козацьких звитяг на цьому «Руському морі», зникнення української збройної сили на ньому з часів Петра 1-го.

Особливо спиняється автор на створенні української фльоти в 1917-18 р., присвячуючи увагу головним статтям закону Української Народньої Республіки щодо націоналізації чорноморської фльоти. В протиставленні до нової колоніяльної дійсности на чорноморському побережжі ці рядки звучали як виклик. Цей виклик скріплявся символічним завершенням статті: «Дружба України з морем має не тільки воєнно-економічне значення, але й психологічне. На порозі тієї доби, яка тепер настає на Чорному Морі, повинні ми глибоко вслухатися в мову моря. Море обіцяє життя тверде, суворе, але гарне й велике. На морі формуються тверді характери: серед розбурханих хвиль, де замість твердого ґрунту під ногами тільки хиткий

поміст, де ні на кого не можна розраховувати, тільки на власні сили, де шалений ритм вимагає вічного напруження, — стелиться воля, зароджується відвага та розкіш боротьби й небезпеки. Один чоловік на морі — ніщо. Опанувати його можна, тільки концентруючи зусилля під одним прапором». («Укр. Слово», 5 листопада 1941, ч. 49, ст. 2).

Гасло могутньої ні від кого незалежної Української держави ніде, з цензурних причин, на сторінках газети не могло з'явитися саме як гасло, як формула. Але смілива майстерність редакторів саме в тому й полягала, що вона всіма своїми статтями та літературними матеріялами так щільно і невідхильно приводила читача до згаданої формули, що кожний, читавши газету, непомильно з усього добору матеріялу міг приходити тільки до цієї формули і ні до чого іншого, ні до яких відхилень від неї.

1955 року я видав книгу «У сяйві нашого Києва». У ній я опублікував найцінніше, що містилося в доступних мені числах «Українського Слова 1941 р.» та «Літератури і мистецтва», як додатку до часопису.

Також мій докладний вступний нарис шкіцував будні Києва того часу з багатьма деталями. Мені здається, що я значно вичерпав уже тоді наявний у мене матеріял. Те, що я пишу в теперішній статті, є частинно доповняльний фактаж, наскільки я ще зміг його поширити.

Вважаю, що відважні борці своїм «Українським Словом» здійснили максимально те, що від них вимагала їхня загальнолюдська мораль, українська, а разом з тим і націоналістична свідомість.

Це вони ще раз потвердили, коли їх 12 грудня 1941 р. заарештовано і незабаром розстріляно, вкинено їхні тіла в Бабин Яр, туди, де перед тим прийняли мученичу смерть тисячі Київських гебреїв. Зганьблений Бабин Яр ще нераз приймав у своє лоно тих українських націоналістів, які не страхалися Ґестапо, а послідовно виконували свій обов'язок перед нацією.

Епістолярна спадщина Володимира Антоновича

НЕДРУКОВАНІ ЛИСТИ В. Б. АНТОНОВИЧА ДО Ф. К. ВОВКА (З архіву УВАН)

ВСТУП

Листи Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908) до Федора Кіндратовича Вовка (1847-1918), які збереглися в Архіві П. П. Курінного в Музею-Архіві УВАН* мають велике значення, оскільки вони з'ясовують деякі невідомі дотепер сторінки їхнього життя, діяльности і взаємин. Збереглося 14 листів російською мовою 1880-1897 рр. Ясно, що це лише частина листів, що їх Антонович написав Вовкові. Перший лист, який йому написав Антонович, походить з перших місяців 1875 р., з Петербурґу (де тоді перебував Антонович). Це видно з першого листа Володимира Боніфанійовича до Драгоманова поміщеного в *Архіві Михайла Драгоманова* т. І, Варшава 1937. Лист писаний 27 травня 1975 р. є властиво коментарем до листа Вовкові.

Були напевно й інші листи, які до нас не дійшли. Так напр. немає жадного листа з 1885 р., хоч Антонович виїздив тоді закордон і напевно листувався з Вовком, якого згадує в листі до Драгоманова (23 серпня 1885). Чи збереглися якісь листи Вовка до Антоновича не знати. Архів Антоновича в Києві недоступний. Закордоном отримані листи Антонович найправдоподібніше нищив, у всякому разі в Україну їх не віз. Крім згаданих 14-ох листів збереглися чотири листи французькою мовою адресовані Олександрі Юріївні Реммельмаєр (Реммельмейер). Вони писані з Києва — короткі і формальні, торкаються поточних справ (пересилка грошей Вовкові, книжок тощо). Київська Громада давала Вовкові 25 карб. місячно, а крім того оплачувала його наукові праці писані для Києва і Львова.

Друковані тут листи важливі тому, що писані поза кордонами Росії, отже без цензурних обмежень. Тоді Вовк жив спершу в Румунії (Ґалац, Плоешті), а від 1880 р. до 1905 р. в Парижі. Позацензурні листи писав Антонович також Драгоманову, коли бував закордоном (до 1885 р.), але це листування не було дружнім і часто заторкувало спори, оскільки обидва учені стояли на надто непримиренних позиціях (у питаннях політики,

---

* Складаємо щиру подяку керівництву УВАН за дозвіл надрукувати листи. Квадратові дужки вживаємо для доповнення тексту чи пропущених або скорочених слів ([]).

методики праці, національного відродження тощо). Дружніми можна назвати листи Антоновича до Б. С. Познанського, що їх помістив в «Україні» М. Бужинський (1928, ч. 5), але вони писані в тяжких цензурних умовах царської Росії і не заторкали злободенних питань.

Інакше стояла справа з Вовком. Щоправда між ним і Антоновичем існували також серйозні розходження, зокрема щодо необережности Ф. Вовка, його методів праці та радикалізму. В. Антонович хотів ставити міцні підвалини під майбутню національну роботу і обстоював спокійну, обережну культурно-освітню працю серед широких кіл населення, а Вовк був захоплений революційною діяльністю, яка мала за собою потягти маси.

Ці суттєві розходження не впливали на взаємовідносини обох учених. Позбавлені догматичної нетерпимости М. Драгоманова, вони могли співпрацювати і науково (Вовк ще в середині 1870-х років брав участь у археологічних розкопках Антоновича) і в суспільно-громадському житті та піднятися понад політичні розходження. Крім того вони були близькими родичами, оскільки Федір Кіндратович був одружений з Христею Іванівною (Вісневською з дому) — небогою Антоновича, яка була неменше революційно настроєна ніж народовольці.

Ось причини, чому листи В. Антоновича до Ф. Вовка дружні, відверті, щирі та порушують деякі навіть дуже делікатні, інтимні, персональні справи без фальшу і забобонів. Дальша причина, чому ці листи важливі та, що листів Антоновича збереглося не так багато і кожний новий лист його, зокрема з-поміж тих, що писані поза засягом російської цензури, це неабияка знахідка.

Це розуміли ті, хто мав раніше змогу з листами ознайомитися. Є навіть вказівки на те, що були спроби їх опублікувати. Чому цього не зроблено невідомо. Наукове Товариство імени Шевченка передало їх (кому?) для коментування. Дати листа не збереглося, однак це було ще до першої світової війни. Разом з листами збереглась записка:

Високоповажаний Добродію

Маючи на меті видати оці листи, яко маючі відому історичну вартість дуже просимо Вас переглянути їх і вернути до Товариства ім. Шевченка з своїми увагами, які знайдете потрібними зробити.

За секретаря (підпис нечіткий)

Нині трудно робити здогади про історію збереження цих листів. На оригіналах є печатка К.[атерини Миколаївни] А.[нтонович], на копіях: УАН, Кабінет антропології ім. Ф. Вовка. П. Курінного як археолога ці листи, очевидно зацікавили, хоч прочитавши їх він міг трохи розчаруватися, оскільки там мало місця було присвячено археології. Ось короткий їх зміст поданий Курінним (чи кимось іншим?).

«*Листи В. Антоновича!*

Закордонне листування з Києва до Парижу. Охранні (конспірація!) адреси дані на ім'я Ол.[ександри] Юр.[іївни]. — («Madame»).

Характер листів: громадські теми, почасти політичні (Росія, Галичина); не-

доброзичливе ставлення до М.[ихайла] П.[етровича Драгоманова]; влаштування Ф. К. на працю у Львові; родинні справи Ф. К., теж і В. Б. А. Освітлюють трохи й саму діяльність В. Б., особливо у Львові, також наукові праці в Римі, Львові, Відні то-що.

На археологічні теми є лише про Кирилівськ[у] стацію (друк.[ована] ст.[аття] Антоновича і Армашевського). Трохи грошових справ-прислання Ф. К. грошей».

Листи, проте, дуже цікаві та дають подекуди новий матеріял, який доповнює або справляє дані Д. Дорошенка, *Володимир Антонович.* Прага, Вид. Ю. Тищенка, 1942, 168 ст. та наведену ним літературу. Заторкнені в них суспільно-громадські та політичні справи («нової ери», радикалів, позицій українства, співпраці з ближче невизначеною групою московських земців, виходу Антоновича з Громади тощо). Кидають вони нове світло на деякі подробиці пляну переїзду В. Б. у Львів і улаштування там на працю Ф. Вовка. Також сімейне життя обох діячів з'ясовано щиро.

Хоч В. Антонович знав, що Вовк довгі роки близько співпрацював з М. Драгомановим, він все ж таки щиро і гостро критикує його та з'ясовує своє неґативне відношення до М. П. Драгоманова і обґрунтовує його.

Листи В. Антоновича друкуємо без жодних змін і пропусків. Міняємо лише правопис на теперішній російський. Хоч писані вони московською мовою, проте автор їх часто вживає церковно-слов'янські, українські, польські, (в одному випадку чеський), німецькі, французькі, італійські та латинські вирази. У такій ситуації переклад був би дуже невдячною справою, а саме головне, він затер би стилеві особливості В. Антоновича. Для тих, що мають труднощі розуміти російську мову, перед кожним листом подаємо короткий їх зміст українською мовою.

М. Антонович

1

14/26 березня 1880. Львів. В. Антонович радіє, що вирвався за кордони Росії. Підкреслює, що часи там дуже тривожні з уваги на виявлення Богословського, який заломився і почав «співати». Це загострило нагляд над українофілами. Чекають арештів. В. Антонович закидає Вовку присилку «пана», який намагається всі громадські гроші передати радикалам. Закликає до обережности і побоюється, що ввесь українофільський рух може бути ліквідований. Інформує про сімейні справи Вовка: його жінку заслали у Вятку, але дають допомогу 40 руб. місячно. Перевіз речі Ф. Вовка і 25 карб. Згадує видавничі пляни, яких покищо здійснити не можна.

1880 14/26 Марта
Львов

Федор Кондратьевич!

Post magnum silentuim[1] могу наконец заговорить с Вами благополучно залишивши за собойу almam patriam[2] и ея дым, коего сладости зовсім не жалійу. Выехал я из Киева в весьма поганое и тревожное для наших друзей время; яко последнюю новость могу Вам сообщить следующий

casus. Вы вероятно из газет знаете, что в Феврале судился за разные провинности некий Богословский;[3] его приговорили к смерти, тогда он потерял контенанс и объявил о своем раскаянии и желании указать, что знает, т.[о] е.[сть] как говорит Щедрин «отпустите, а я оговорю 500 душ и родную маменьку». Этим воспользовались и, смягчив ему наказание на 15 лет каторги стали предлагать вопросы: что он и про что прочее разсказывал не знаю, а знаю только, часть для меня более интересную: полковник Новицкий[4] поставил ему целый ряд вопросов, касающихся людей с положением и либерального образа мыслей, вероятно инсинуировал ответы и помагал оталевшему от страха человеку добывать из памяти всякие осколки и мелочи хотябы самые моловажные; результатом этой лабораторной работы вышли показания об украинофилах, названо 30 имен «людей с положением, которые хотя и не принадлежали к вредной организации, но нравственным влиянием ее поддерживали, сочувствовали etc» (textuel)[5]. Таким образом все сплетни и рыкания Юзефовича,[6] через Новицкого были оформлены формально в показаниях перепуганного человека. На кануне моего выезда отправлена была телеграмма в Псков о аресте Вильяма,[7] Лука[8] была призвана к полковнику, подверглась допросу, ругне и угрозам, затем остальные оставлены под? до приезда из Петербурга Черткова.[9] Сегодня неделя как он приехал и не знаю что вышло, вестей не получаю ни коих, и томлюсь в неизвестности, чи есть хто шче чи нимайе. Я выехал на кануне ожидавшегося приезда и все поджидали вестей, дабы Вам написать и continuationem,[10] но не дождусь, лиш получу, напишу опять. A propos Ваш пан[11] наделал страшного сумбуру: он употребил Ваше имя для того чтобы выжилить денег у кого были на посторонныя дела. Я ему обьявил, что громада не существует, тогда он обратился к юнцам[12] и обобрал их до тла все это в пользу радикалов пожалуста не давайте ему впред никаких поручений; об этом Вас все просят и если-бы Ви не реклямировали в письме к Рубиске,[13] то все-бы могли счесть Ваши напрямки загадочными. Да впрочем и то сказать, что тепер мудрено и давать кому либо поручения, так как неведомо к кому и обращаться, зане не весть кто жив и кто затчен в сем мертвом доме, отчизною называемом. Кажется что мы если не совсем ликвидированы, то близки к полной ликвидации[14] в силу двуличного положения, вытекавшего из полуроссийской цивилизации, нервного славянского политикантства и отсутствия гражданской храбрости, высказать свое мнение, не оглядаючись на те «що про нас скажуть», или в сумме за хождение на буксире. — Ну да все это философия alias musztarda po obiedzie (начинаю полонизироваться во Львове[)].

Теперь нечто о делах касающихся Вас. На выезде Frau Rubiss дала мне для Вас 1) 2 письма, которые я уничтожил, зане трус чинили на отечественной границе. Уцелело только последнее письмо Христи,[15] которое Вам пришлю — Дети здоровы, Христя получает субсидию 40 руб.(лей) в месяц, значит жить можна. 2) Костюм, сорочки вышитыя ея дщерями, чоботы и книжки; все это вышлю Вам через 4 дня т.[о] е.[сть] когда пройдут здешние праздники и когда узнаю способ и технику отсылки. 3) Из другого источника имею для Вас 25 руб.[16] Как Вам их выслать русскою

бумажкою или розменяв на австрийские гульдены [?] постараюсь разузнать все это и сделать. В посылке, которую получите найдете также фотографии: родителей, Володьки,[17] и дочек Рубиски. Будьте здравы пишите мне так: Lemberg. Strasse Zimorowicz N 3.

A propos: заходил ко мне Ваш корреспондент André Coss, говорил о желании издавать журнал и показывал программу — но о фондах я не мог ничего ему положительного ответить. Я полагаю, что пока не выяснятся все вышеизложенныя обстоятельства никакого разговора вести не льзя, дабы он не вышел всує. Если будете ему писать то успокойте его, а то кажется он остался очень недоволен, подробностей я ему не говорил, а аксиоме «шире жоны не перднеш» он не верил, addio

Ваш В. Антонович

2

25.III./6.IV.1880. Львів. Покищо не може приїхати в Румунію до Вовка, постарається в дорозі назад. Тим часом зайнятий дослідженням багатих джерел до історії України у Львові. Польські кола, зокрема емігранти з Росії 1863 р. підняли широку кампанію проти його перебування в Галичині не перебираючи засобів. Вислав Вовкові речі пакунком. Інформує про долю дружини на засланні. Просить не посилати йому книжок (позацензурних). У Львові мусить скінчити почату працю.

Львов 25 Марта/6 Апреля [1880]

Федор Кондратиевич! Уже несколько дней как сажусь отвечать на Ваше письмо и постоянно что-нибудь мешает. Изображение Вами благодати в Плоёшти[18] весьма мило и завлекательно, но теперь не могу им воспользоваться, а разсчитую Румыниею закончить свой вояж.[19] Я здесь засел на рукописях института Оссолинских[20] и по истине наслаждаюсь ими — пребагатый научный материал — которого жаль кинуть тем более, что удобства для пользования им всякия. Приезд мой во Львов, хотя веду себя совсем мирно, занимаюсь только гелертерством[21] и не хожу ни в какие касина, клубы и т. д. возбудил целый потоп ругани в польских газетах — на диво-здесь много эмигрантов 1863 г., следовательно есть старые счеты. Выругали меня знатно, так как ругали во время оно — я конечно отвечать им не могу — следовательно отмолчался — inter alias[22] некий публицист заявил, что будто Драгоманов жаловался, что должен был бежать из России вследствие моих доносов; ну да все это бурда — которая только напомнила мне старую историю и доказала, что Поляки ничего не выучились, менее всего такта и понимания окружающих обстоятельств. Из Киева писем получаю мало — судя по полученным, знакомые мои здоровы и кланяются. Посылку я уже Вам отправил до получения Вашего письма, немного вышло не так, да что делать; в одной из книг найдете фотографии и шматок сохраненного письма Христи. А propos Христи хлопотать о ней чистая суета, по крайней мере до того времени, пока я сидел в Киеве. Если переменятся обстоятельства и смякнет несколько ре-

прессия тогда стоит попробовать до того-же времени это будет голос вопиющего в пустыне. Книг и изданий мне не присылайте, находясь между Польскими публицистами и реминисценциями о дыме отечества, должен избегать во всяком случае всяких возможных пертурбаций — жду с нетерпением своего выезда из Львова, но думаю, что могу это учинить только покончивши работу, иначе это будет неустойка и позорное бегство. В следующий раз напишу Вам несколько новостей и сообщу одну просьбу, сегодня поздно и хочется спать. Addio — не ленитесь писать мне

Ваш В. Антонович

3

6./18.IV.1880. Львів. Вияснює, чому вирішив післати Вовкові гроші в листі; вибачається, що пакунок наробив клопотів і видатків Вовку. З Росії виїхав на рік, але невідомо, що буде потім з уваги на переслідування. Відраджує переїздити в Париж. Пом'якшення курсу внутрішньої політики покищо не відчутне. Радить, як подавати прохання в справі дружини Вовка. З Києва листи беззмістовні. Деякі відомості м. і. про народження Любови Русової-Ліндфорс. Зміна у відношенні поляків до В. Антоновича.

Львов 6/18 Апреля 1880.

Вы удивляетесь моей храбрости на счет посылки денег, а это совсем не храбрость, а во 1-х Куприянство[,] т.[о] е.[сть] «якось то буде»[,] а во 2-х некоторая гарантия — письмо было отправлено рекомендованным, следовательно в случае неотдачи я получил бы 20 гульденов и рисковал так.[им] обр.[азом] потерять полько 11 гульд.[енов], а желание не публиковать посылки от своего имени да еще «московскими рублями[»], стоило этого риска. На счет посылки другое дело, я ее отправил оплативши до границы — все это стоило не больше 1½ гульдена, не мог-же я полагать[,] что по ту сторону границы выйдет 12 ф.[лоринов] тем более, что отсылку я делал не сам[,] а положился на местного експерта.

Вы ошибаетесь, полагая, что я выехал на 2 года — у меня только год путешествия обеспечен, кончается-же он 1 Марта другое дело куда я вернусь — это andere Geschichte[25] я ведь собственно выехал по настоянию Черткова,[9] который дал мне год сроку «для приискания другого места» ясно заявив, что в Киев он не допустит возвращаться — как видите обстоятельство, которое заставляет не особенно благодушествовать, а придумывать шансы куда, когда и как деваться. Скажите якого чорта ви претесь в Париж? — роботи Вам нужно? Да какую работу Вы найдете скорее в Париже, чем в Румынии или Сербии — ничего не понимаю. Полагаю[,] что Вы находитесь под влечением всеславянского чувства стадности. Если-бы меня окончательно выгнали in Ausland,[26] то я бы паче Румынии ничего и не мечтал — а впрочем de gustibus non disputandum est.[27]

На сколько от Лориковских[28] приемов стало легче теперь жить, не

знаю, пока я сидел в Киеве не было заметно; я думаю, что все то что пишут в газетах, особенно иностранных есть не более как тонкая армянская пыль брошена в глаза европейской публики, а впрочем если уже действительно есть шансы на амнистию то я полагалбы самое целесообразное подать прошение от имени Вашей матери, главным образом обращая внимание на внучат. — Хотя inter nos loquendo[29] я опять цели не понимаю — что будет другого делать Христя в Киеве, чем делает в Вятке и почему ей будет лучше в Киеве, где она будет без средств, чем в Вятке, где получает хоть 40 руб.[лей] субсидии — ich weiss nicht.[30]

Новостей особенных теперь у меня нет! Получаю письма совершенно постные, касающияся более драматизма Куприянского чорт-бы его совсем побрал, чем чего другого, да иных писем и невозможно получать; знаю только, что в прочем может и Вы знаете уже, что Юрьев, Волькен и Тесин[31] увольнены от должностей, равно как и Николай Баковецкий. Чуб[32] кажется умер, если-же не умер, то весьма к тому близок, вот и все, что мог собрать в своей корреспонденции по крохам — больше ничего — я не вым — у Руссова родилось новое чадо.[33] Анекдот Ваш о джентельмене в высокой степени веселый[.] — О себе ничего Вам нового не имею сказать, разве, что поляки ругаться перестали, и теперь уже чего-то через край любезничают. — Ругани Вам теперь не пошлю, собрал всю коллекцию, но берегу, постараюсь же Вам добыть дублет! Просьба, которую хотел предложить Вам уже уладилась, спасибо.

Прощайте Ваш В[ладимир Антонович]

4

17/29 квітня 1880. Львів. В. Антонович описує свої труднощі з царською жандармерією і ген. губ. Чертковим; вказує, що Вовк також компрометований, принаймні двома справами. Ще раз заторкнено справу «пана». Лист кінчається дрібними інформаціями.

Львов 17/29 Апреля 1880

Ну что Вам толком расказать. Всякое дело начинается с клеточки, на сей раз клеточкою была Рева[34] — сия Рева напечатала книжку — Уманская резня, в которой назвала Китовраса alias Юзефовича[6] сикофантом да к несчастью пропечатала отрывок из моей статьи о гайдамаччине не разрешонный цензурою — это послужило поводом — Юзефович написал своему зятю Шульцу, он-же делопроизводитель 3-го отделения[35] и пожаловался полковнику Новицкому[4] и Черткову.[9] Чертков в свою очередь спросил обо мне Новицкого и 3-ее отделение[,] которые также взаимно спросили друг друга. Результатом того были два ответы Черткову: 1) от Новицкого, что хотя он лично ничего обо мне не знает, но есть какие то слухи в 3-м отделении. 3-ее же отделение, что хотя оно ничего не знает[,] но есть какие-то слухи у местного жандармского управления. Чертков-же сказал попечителю, что хотя он ничего обо мне не знает, но так как есть слухи, то предлагает убираться, вот и вся история. История Богословско-

го[3] как я Вам писал совсем верна только ком[м]ентарий к ней курьезен: Вильяма[7] не тронули как кажется потому, что он уж в большой дружбе с Псковским губернатором, для которого организует археологическое общество, необходимое последнему потому, что Великие князья ездят во Псков и удивляются почему там нет археологии. Остальная же часть дела Богословского вышла удивительным qui pro quo.[36] Белый комитет в первом своем протоколе постановил: «Обратить внимание на причины движения и на те солидныя элементы общества, которые стоя вне конспирации, поддерживают таковую». Новицкий ухватил сию идею и нажал Богословского,[3] желая преподнести подснежник Лорису[28] — потом оказалось[,] что Лорис под «солидными элементами» разумел не либералов[,] а графа Толстого[37] et tutti quanti — таким образом вместе подснежника из дела Богословского для Новицкого выросли ослиныя уши. — Бывают значит горкия минуты и у Жандармов! а propos того-же Богословского — что Вас он розписал, может быть уповая на Ваше alibi, не подлежит сомнению. Ругая Луку полковник[30] сказал: «Вы этих нигилистов посылаете собирать вести, а потом их печатаете за границею», ну про кого реч конечно догадаетесь. А propos пана[11] я Вам кажется не писал всей истории, хотя Вы спрашивали (я прошлое письмо писал в припадке бешенства так как был под впечатлением письма от мамуні,[39] коя обещает посетить меня в Париже и помышлял не уехать-ли мне вместо Парижа в Урагвай)[;] пан[11] попал в Киеве в руки какого-то столичного анонима прозываемого Василий Николаевич, старался собирать деньги якобы на издание — а отдавал их В.[асилию] Н[иколаеви]чу. Так как пан был не далекий, то это было видно, да он и сам пробалтывался. Говоря со мною напр.[имер] он угрожал, что если деньги не будут даны, то он уверен, что все народные учителя перейдут из укр-[аинофи]лов в бунтари[40] — у юношей (коша) он выдурил 500 руб — ну конечно передал их туда-же. Самое нехорошее то, что Ваши писания он мне не отдал, когда я потребовал, а как кажется оставил в архиве бунтарском — Вы там излагаете и значение съезда и значение географического общества и т. д. — не поздоровится когда оное поймают у тех господ. Напишите действительно-ли пропал пан и как: убит, повешен или пойман?

Теперь краткие ответы на Ваши вопросы:

О Люде ничего не знаю, кроме того, что ее очень усиленно искали на что-то в Полтавщине примерно в Январе: пусть не едет без точных справок.

Kozaczczyzny не присылайте — она давным давно есть у меня в Киеве.

Ругани польской не шлю добыл себе только по 1. экземпляру — увидимся в Париже сообщу.

Основа это дело мне совсем неведомое.

Графиня имела пертурбации ее с жандарм.[ом] увезли из Питера в Москву и поселили там под домашним арестом — за что никому не ведомо[.]

В[ладимир] А[нтонович]

Насчет Просвіты я не знаю в чем дело, напишите категорически то сделаю.

5

12.V.1880. Львів. Полагоджував не завжди дуже успішно різні прохання Ф. Вовка. Подає дрібні інформації з Києва та повідомляє про свою працю у Львові.

Львов, 12 мая 1880.

Федор Кондратьевич! Переговорил я с Просвітою. Правда за прошлый и теперишний год и Батьківщина,[41] сколько оной есть будут Вам высланы; вмешиваться в счеты я не мог, понеже никем не был уполномочен; но высланные Вам журналы они сами спишут со счета. Относительно zwiazkowej drukarni дело сложнее — указанное Вами лице уже оттуда usunieto в следствие процесса его, остальные-же не могут иначе относиться к делу как только по торговым полномочиям, их-же я не имею; по собранным справкам дело стоит так, что заказ Малеваного[42] напечатан, но за него следует уплатить 150 fl., которых типография и ожидает.[43] Боюсь я как бы пан по глупости и нервности чего не наляпал; послания он не оставил у Иродиады, зане таковой нет, она уехала к мужу — Яруцкий-же в последнее время примкнул совсем к Василию Ник-[олаеви]-чу et consortes значит это не утешительно — послание-же Ваше в том виде, в каком мне было показано переписано en toutes lettres и никакой маскировки шифра в нем не было. — Из дому получил я письмо, в котором есть inter alias такая фраза: «Сегодня (т. е. 23 Апреля стар.(ого) стил.(я)) Александр (т. е. Благочинный) пишет прошение о Христи[44] «затем пишут что Р-б-ка[13] претендует, что я Вам не дослал какой-то книги — я-же наверно выслал все[,] что мне было дано — weiter ich verstehe nichts.[45]

Из новостей имею только одну: новый главный цензор разрешил печатать Сочинения Руданского,[46] вот и все, никто тем временем оттуда не едет, значит более свежего ничего не знаю. — Львов мне прискучил уже порядком, хочется в Париж, только все таки там угрожает мамуня, не кончу-ли я тем, что юркну в Тулузу? Впрочем об этом еще подумаю, сидеть-же здесь буду во всяком случае еще до 1 Июня ново.[го] стиля. Научно-исторический материал здесь пребогатый — набрал его целую кучу теперь обрабатываю дневник Осьвецима[47] — штука важная. Прощайте надеюсь во Львове получить от Вас хоть одно еще письмо.

В. Ант[онович]

6

8.I.1891. Львів. Прибувши після довгої перерви у Львів хоче в першу чергу зв'язатися з Вовком. Хотів би відвідати та нема як (ні часу, ні грошей). У Львові зайнятий переговорами в справі «нової ери». Повідомляє про сім'ю Вовка в Києві.

Львов 8-го Января 1891.

Дорогой Федор Кондратьевич!

Наконец я выбежал за кордон и первым долгом спешу написать Вам пару слов; относительно возможности моей поездки в Париж сильно сиего желаю, но пока на верно не скажу смогу-ли, т.[о] е.[сть] хватит ли мне на это времени и фондов — Максимум 20 февраля старого стиля я должен быть уже в Киеве[,] а между тем за поездку должен объездить все музеи Австрии — Белград и Букарешт — ибо под этим условием я получил командировку. Во всяком случае свою возможность разсчитаю только в пол пути, т.[о] е.[сть] в Праге и оттуда Вас окончательно извещу. Простите, что теперь ничего толкового Вам не напишу[;] вот уже 2 дня сижу во Львове и так кручусь и шарпаюсь на все стороны, попал в такой водоворот, что кручусь як муха в укропі і голова ходором ходить.[48] О результатах здешних деяний, весьма для меня интересных, напишу потом, когда кончу здесь свое пребывание, додумаюсь до итогов и успокоюсь. На всякий случай наметьте мне запросы какие Вам нужно сделать и пишете в Краков poste restante, отвечу Вам самым категорическим образом, а если удасться доскакать в Париж, то поведем более обстоятельно беседу изустно здесь просижу еще 4 дня и вероятно столько-же в Кракове. На кануне выезда был я у Вашей семьи[.] Христя, как обыкновенно зимою, недомагает — страждет бронхитом. Хлопцы здоровы. — Целуют Вас все сердечно, тоже совершаю и я — больше писать не могу уже 2 часа ночи, а завтра межь 9-10 имею 3 rendez vous в различных местах — треба хоч на троє роздертись.

Ваш В. Антонович

7

11/23.I.1891. Прага. Пише про підсумки переговорів у Львові і Кракові. Відомості про зв'язки з земцями в Москві і пляни переїзду у Львів на катедру, на яку пізніше Антонович вислав Грушевського. Інформує про вихід із Громади внаслідок розходжень у плянуванні й веденні праці та ображених амбіцій, а також особистих сімейних справ. Вияснює своє фінансове становище. Плітки у зв'язку з сімейними обставинами і вихід з громади. Конфлікт В. Антоновича з М. Драгомановим і його прихильниками в Галичині та інде. Характеристика народовців у зв'язку з новою ерою, проти якої виступили радикали з їхнім органом *Народом* на спілку з москвофілами. Заклик до співпраці в *Правді.*

Прага 11/23 Января 1891.

Дорогий Федор Кондратиевич!

Простите, что поздно отвечаю Вам, но еслибы знали как я кипел и розрывался во Львове и Кракове — как никогда в жизни — кончилось это тем, что мои мозговые силы перерасходовались и я обратился в машину, извергавшую слова, но потерявшую возможность одуматься. Два дня только я очнулся в одиночестве и немного пришел в себя, потому и сажусь писать Вам. В Праге я общитал свои средства и время; в Париж не могу приехить, потому что не на что будет возвращаться.

Потому должен ограничиться корреспонденциею и приступаю к Вашым запросам: 1) Сведения, доходившие до Вас о сношениях с земцами археология — praeteritum plus quam perfectum[49] — следа нет от этого (это было лет 7 назад) и само всероссийское земство дышет на ладан (зри земские начальники и т. д.) — это была попытка в свое время возможная, давшая далеко не блестящие результаты, даже в свое время — теперь-же nec locus ubi Troja fuit.[50] Все это прошло почти безследно — т. е. единственный след: маленький кружок литераторов либералов dans le Cremlin, que les Russes nomment incorrectment Кремль, которым мерещится некая позитивно-либеральная литтературная деятельность, но просто только мерещится — от этой похоти даже нет эрекции — на всякий случай поддерживаю с ними сношения (заметьте это единственный честный и умный кружек, с которым мне удалось познакомиться в Великороссии за 30 лет самого тщательного искания[)].

Если когда нибудь, кто-нибудь из них выедет в Париж дам Вам через него письмо и искреннюю рекомендацию — узнаете члена сего кружка потому, что в письме будет вставлено слово «дружелюбно», коего в других письмах не будет. Все таки з цього пива не буде дива, бо воно як мокре горить.

2) Мои личные планы относительно Львова для меня очень желательны, и кажется помаленьку двигаются, но очень скоро осуществиться не могут; для этого нужно много и много условий, которые поспешно вигореть не могут; я их нагреваю сколько могу, а пока, пользуюсь тем, что министерство меня утвердило на 5 лет и жду результатов.[51] Если меня пригласят, то, постараюсь, сохранив пенсию,[52] переселиться и жду от этого весьма для себя интересной и живой научной деятельности — мню не безполезной для подъема научных сил в Галиччине — заметьте, что если это состоится, то меня предложат поляки: нынешний наместник Галиции Бадени[53] и кн. Сапега[54] — делают-же они это не в силу обмана с моей стороны, а в силу ясно мною заявленного направления демократично-русинского, но с уверенностью, что это[т] русинский окремный(!) демократизм есть и не объединительный панславизм и не социалистическое радикальство — впрочем все это еще в будущем.

3) Третий Ваш запрос относительно сплетень и т. для меня довольно не ясен — думаю(,) что я лучше всего сделаю, если Вам кратко но ясно определю свои отношения к Киевской громаде за последние 4 года. К этому времени компания сия сделалась на мой нрав невозможною: заседания превратились в нечто, в виде учительской инспекторской — передачи городских сплетень текущих маленьких новостей и т. п. и все это завернуто в тогу будто-бы стояния у народного дела; я сделал несколько попыток предложить довольно обдуманные программы возможной деятельности, программы эти в принципе не встречали возражений, но об[ъ]явлено было, что громада не чувствует себя в силах их выполнить (impotentia virilis)[.] Чем больше я налегал, тем больше становились отношения натянутыми, усложняясь оскорблением личных самолюбий Павла,[55] Наум.(енка),[56] Тригубова[57] и т. д. — Канитель тянулась — наконец разразилась личным скандалом, для коего орудием был выпущен Яша[58] и гро-

мадские дамы. Вам как другу и человеку без предубеждений искренно скажу в чем дело: Вы знаете ненормальное мое семейное положение — вследствие него брачные узы оказались для меня морально не выносимыми; я воспользовался буржуазным критериумом своей супруги и провел с нею следующую сделку: разстаться нам нельзя — потому что за это меня выгонят со службы — я вследствие этого потеряю пост, которым дорожу, она доход; и потому мы сохраним вид сожительства, вполне приличный при людях — за то она получит мое жалование (200 руб. из 220 в месяц) — я полную свободу жить как мне угодно. Договор этот, как основанный на точном сознании интересов обеих сторон выполняется уже десять лет обеими сторонами, которые обе кажется им довольны. Скудные свои средства (240 руб. в год) я, по мере возможности пополняю статьями и другими заработками. Она успокоилась на том, что, имея деньги и покров имени, позирует в городском обществе — сделка оказалась сносною. Конечно у меня завелась другая супруга на стороне[59] — особа, которою я за 10 лет вполне доволен в смысле ея самопожертвования, научной и публицистической мне помощи и т. д. — В эти-то отношения ворвалась, faute de mieux,[60] громада и разные ея члены и членшы занялись делать демонстрации и разводить сплетни достойные разве сплетниц. При первых дошедших до меня вестях и устроенных демонстрациях, я конечно ощетинился и сейчас-же разплевался с громадою,[61] задержав только личные сношения с некоторыми членами: Лисенком, Михальчуком, Андриевским[62] и т. д. не принимавшими участия в бурде. Так как мой выход совпал с выходом по другим причинам Ковалевского,[63] то громада, значительно ослабела — она сократилась если не ошибаюсь, до 9 человек — в последнее время за 4 года никого нового не приобрели; держится только обладанием приобретенных некогда капиталов и изданием Киевской Старины. — Что до меня касается, то освободившись от узов громадских, я значительно оживился и стал деятельнее. Сношения мои расширились и деятельности тоже. — Вот Вам и весь абрис сведений по этому пункту.

4) Отношения к М. П[.][64] et consortes, тоже у меня довольно обостренны, но с другой стороны. Вся эта група представляется мне ублюдком российской безпринципной, безформенной, лишенной идеалов нирванны и чисто личного безграничного диктаторского самолюбия. — Не знаю, ошибаюсь-ли, для проверки я назначу jeune premier[65] свидание в Белграде, где я должен быть в течении этого путешествия — навряд-ли он приедет — если приедет, о результатах напишу. С его адептами говорил во Львове и Кракове и поговорю еще в Вене. Львовские слишком надрочені і божевільні.[66] Краковські розумнее и обещали переменить фронт[.] Вообще эта клика вздорная и без почвы; держится в Киеве, Одессе и Харькове на кружках безшабашной молодежи, на сквозь проникнутой держимордством и диктаторскими пожеланиями (в каждом кружке не более 10 человек) и на Львовских двух литераторах (Фр.[анко] и Пав.[лик]) — она не может ничего создать и только мешает всем делам, конечно насколько может. Относительно Львовских дел было-бы слишком долго их описывать; Вы должно быть главное знаете по газетам[.][67]

Вообще говоря, мне поведение народовцев кажется в высокой степени симпатичным и много обещающим[,] для него давно уже подготовлена почва. Это первый тактичный в политике шаг, конечно с необходимыми уступками как в каждой парламентской комбинации. Ясно поставлена народная окромность за что последует поддержка правительства и вероятно значительные уступки со стороны поляков. Но даже помимо возможных выгод ясно введенная на публичной арене окремность уже составляет громадный моральный выиграш. Против того факта с пеною у рта возопила вся пресса по ту сторону кордона и с неменьшею яростью М.(ихаил) П.(етрович) с компаниею. Газета Народ в последних NN представляет лиш набор площадной брани. — Что еще хуже радикалы сделали попытку соединиться для протеста с москвофилами и запачкались до крайности. В сумме коль это ни неприятно, но довольно полезно, потому что ясно разрывает связь народовцев с радикалами и тем разрушает последнее сомнение в массе польского общества, подозревавшого по незнанию и глупости, что народовцы стоят под знаменем М.(ихаила) П.(етровича).

Теперь несколько практических данных: бывши во Львове я условился с Александром Барвинским (Lemberg. ul. Sw. Mikolaja)[13] что он Вам будет высылать «Правду»[.] Не захочете-ли в ней принять участие? — Правда платить не может, но Вы подписывайте всякую статю раз принятым псевдонимом, который сообщите мне и я путем Христи за всякий лист буду Вам пересылать по 25 руб. — Переговоры Хорса с М. П. были мне отчасти известны от самого-ж Хорса[68] — теперь ректификация в этом отношении произошла. Пишите мне следующее письмо в Вену, куда я через 2-дня уеду[;] адресуйте Wien, Leopoldstadt, poste restante.

Неповерите как мне трудно писать длинные письма[;] устал больше чем после 30 верст пешого хождения[.]

преданный Вам В. Антонович

(*закінчення в наступному числі*)

ПРИМІТКИ

[1] Лат.: «після великої (довгої) мовчанки».

[2] Лат.: «годувальниця батьківщина» (ласкава батьківщина — тут іронічно).

[3] Революціонер Арсен Богословський (Богуславський?) виступив головним свідком на процесі «21-го» в Києві (12-26.VII.1880) як свідок обвинувачів. Залучений Вовком для збирання кореспонденцій для М. Драгоманова жив навіть один час у Вовка. Дав докладні відомості про українофілів. А. П. Юрієва писала Вовкові 1881 р., що «Богуславский и Ганка Ушанкова дали... богатый материал по наследованию украинофильства. Есть подробный список всех хохломанов и их уменьшительные имена». (Архіви України, 1969, ч. 6, ст. 73).

[4] Полк. Новицький (Василь) вищий керівник жандармського управління, потім ген. начальник київського жандармського управління. Ворог українства і автор споминів. Його брат Микола мав навпаки симпатії до українства і лишив спогади про Шевченка в «Киевской Старине».

[5] франц. — дослівно.

[6] Михайло Володимирович Юзефович (1802-1889). Предки вихрести, пізніше дворяни. Від 1839 р. інспектор студентів Київського унів. Відіграв ролю доносщика і провокатора у викритті Кирило-методіївського братства; від 1865 р. голова київської археографічної комісії. Не погоджуючися з діяльністю Південно-Західнього відділу Географічного Товариства, якого був членом-засновником, виступив з нього і довів до його закриття. Спричинник і автор Емського указу 1876 р., яким заборонено українське друковане і естрадне слово. Антонович називає його в пізнішому листі китоврасом (леґендарне сотворіння з староруського письменства «Соломон і китоврас»). — Кентавр(?).

[7] Вільям (Вільгельм) Людвигович Беренштам (1838-1904) нар. у Вільні, син київського банкіра жидівського походження. Один із стовпів українства, член Старої Київської Громади, викладач кадетського корпусу. За українофільську діяльність переведений до Пскова; пізніше на тій самій посаді в Петербурзі. Після виходу на пенсію повернувся у Київ, де й помер.

[8] Мова про Теофана Лебединцева, редактора «Киевской Старины».

[9] М. І. Чертков (1829-1908). У той час (1877-1881) Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор. Завзятий ворог українців. Відомий його вислів: «Украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилянской улиц» (будиночок Антоновича). (Д. Дорошенко, В. Антонович, Прага 1942, ст. 85).

[10] лат. — продовження.

[11] Про кого мова не знати. Ф. Вовк, займаючись революційною діяльністю, поводився необережно і на це постійно нарікали кияни. Напр. в листі до Драгоманова київська Громада 8 січня 1884 р. пише: «... многие из киевлян просят Федора Кондратьевича быть осмотрительнее в ведении переписки, благодаря его неосторожности, жандармское управление уже допрашывало и редактора К. С. и редактора „Зари", и А-ча, и некоторых других лиц» (Арх. М. Драг. І, ст. 266-267). Подібно і Є. К. Тригубів хотячи заїхати до Драгоманова в Женеву інкоґніто пише йому 16.VI. того ж року: «... Навіть попрошу, щоб Ви не казали Вовкові, а задля чого так, маю деякі резони» (там таки ст. 185). Коли В. Антонович закинув раз Вовкові, чому він з дорученнями в Київ посилає з еміґрації підозрілих людей, Вовк щиросердечно відповів: «Та я й сам бачив, що це непевна людина, та що робити, коли нікого кращого не було».

[12] Члени «Молодої київської громади».

[13] Пані Рубісс. З листів виходить, що вона піклувалася дітьми Ф. К. Вовка, який від 1879 р. перебував закордоном, а його дружину заслали в Вятку, а потім в Астрахань. Бабуся, яка була з дітьми була стара і слаба. Дружина Вовка Христя померла в Києві 1891-2 р.; Вовк 1892 року одружився вдруге з Олександрою Юрієвною Реммельмаєр (Реммелмейер).

[14] Має на увазі — український рух.

[15] Христя — перша дружина Вовка.

[16] Щомісячна допомога Вовкові від Київської Громади.

[17] Старший син Ф. К. Вовка.

[18] Вовк перебував на еміґрації спершу в Румунії (Ґалац, Плоешті), а опісля у столиці Франції Парижі (1880-1905).

[19] франц. — подорож.

[20] Багата бібліотека-архів. Тепер у Вроцлаві.

[21] Нім. слово з рос. закінченням — наукова діяльність.

[22] лат. — між іншим. Це вдруге довелося Антоновичеві попасти під барабанний вогонь польських наклепів та нападок. Вперше це було 1863 р., коли поляки мстилися Антоновичеві, ніби за «зраду» (він не пішов у польське повстання), а тепер 1880 р. вдруге. Це приводить Антоновича до сумних висновків про поляків.

[23] Відповідь Антоновича на запит Вовка, чи можна допомогти витягнути дружину з заслання.

[24] Натяк на цехову пісню про Купер'яна.

[25] нім. — інша історія.

[26] нім. — на чужину; закордон.

[27] лат. приказка: «Про смаки і кольори не сперечаються».

[28] Граф Михайло Лоріс-Меліков (1825-1888), російський державний і воєнний діяч. Незабаром після написання цього листа став (6 серпня 1880 р.) міністром внутрішніх справ (до 7.V.1881 р.). Був ліберального напрямку (т. зв. «диктатура серця»).

[29] лат. — між нами кажучи.

[30] нім. — я не знаю. Христя Вовк вела досить оригінальний спосіб життя, на що тут і натякається.

[31] Капітон Григорович Юріїв — член «Молодої Київської Громади»; був у близьких зносинах з М. Драгомановим. Опісля земський лікар на Полтавщині. 1880 р. за політичну неблагонадійність звільнений з посади. Волькен — мова, мабуть, про Олександра Олександровича Волькенштейна, члена «Молодої Громади». Їздив добровольцем на війну до Сербії. Опісля земський лікар на Борзенщині. За участь у другій «Народній Волі» засланий разом з дружиною на Сахалін. Юрій Тессен, член Київської Громади, лікар на Полтавщині, згодом в Чернігові.

[32] Павло Платонович Чубинський (1839-1884) визначний український етнограф і поет. Останні роки свого життя, розбитий паралічем, був прикований до ліжка.

[33] Мова про Любов Олександрівну Ліндфорс (Русову), сестру Михайла і Юрія Русових.

[34] Ілля Рева, українофіл, журналіст, автор перекладу мемуарів Вероніки Кребс про уманську різанину (Київ 1879).

[35] Третій відділ — жандармерія, таємна поліція царської Росії.

[36] лат. — Хто замість кого — непорозуміння, плутанина.

[37] Граф Дмитро Андрійович Толстой (1823-1889) рос. державний діяч-реакціонер. Міністер народної освіти (1866-1880), а з 1882 р. шеф жандармів і міністер внутрішніх справ.

[38] Очевидно, Новицький (пор. прим. 4).

[39] Варвара Іванівна Антонович (1840-1901), з роду баронів фон Міхель, сестра в перших П. П. Чубинського. Була влітку 1880 р. з дочкою Орисею в Парижі, мабуть, хотячи рятувати подружнє співжиття, яке тоді вже було розстроєне. Пор. її листа до Л. М. Драгоманової від 5 серпня 1880 р. з Парижу. (Лист ч. 13 у Арх. М. Драгоманова).

[40] себто в народники-революціонери (російські).

[41] *Правда* літературно-науковий і політичний часопис; виходив з перервами у 1867-1896 рр. *Батьківщина* популярна газета для селян (1879-1896).

[42] Володимир Мальований (1848-1893) поет і політичний діяч, прихильник Драгоманова; був двічі засланий в Сибір, де й помер. Під його впливом Драгоманов у своїй «Вільній Спільці» відійшов від етнографічного принципу ділючи українську територію надвоє.

[43] Очевидно, по дорозі в Женеву чи з Женеви Мальований в Львові друкував якусь соціялістичну літературу, за яку не заплатив.

[44] Хто цей Олександер (т. е. Благочинний), що писав прохання, щоб Христю пустили з заслання нам тепер невідомо.

[45] нім. — далі я нічого не розумію.

[46] Степан Васильович Руданський (1833/34-1873). Визначний поет. Його Співомовки видала у Києві в 1880 р. Олена Пчілка.

[47] Надруковано в «*Киевской Старине*» в 1882 р.

[48] Крім офіційного відрядження відвідати музеї Австрії та деяких інших країн, Антонович мав важливе неофіційне завдання вести політичні переговори в рамках «нової ери». Це торкалося В. Антоновича і особисто, бо ж його пропонували на професора Східньої Европи у Львівському університеті. Пізніше Антонович замість себе вислав туди М. Грушевського.

[49] лат. — давноминулий час.

[50] лат. — і місця не знати, де була Троя (сліду не лишилося).

[51] Очевидячки ще на початку 1891 р. В. Антонович був переконаний, що він переїде в Львів на катедру історії.

[52] Київського університету.

[53] Граф Казімір Бадені (1846-1909) був намісником Галичини (1888-1895). Під тиском австрійського уряду вів спершу «проукраїнський курс» (нової ери), який змінив трохи згодом на гостро антиукраїнський курс («баденівські вибори» 1897).

[54] Князь Адам Сапіга (1828-1903) від 1861 р. був послом до галицького сойму. Учасник руху 1863 і вийшов навіть на декілька років на еміґрацію. У 1870-90-х роках впливовий діяч і голова численних польських товариств. Від 1879 р. член палати панів у Відні.

[55] Житецький (1836-1911) визначний український громадський діяч, член Громади і філолог. Учителював у гімназіях. У 1880 р. його звільнено за українофільство, однак він улаштувався в Колеґії Павла Галагана.

[56] Володимир Павлович Науменко (1852-1919), член Київської Громади, а з 1891 р. редактор «Киевской Старины». У 1919 р. розстріляний большевиками за участь у гетьманському уряді.

[57] Єлисей Кипріянович Тригубів (1848-1920). Член Старої Київської Громади. Учитель.

[58] Яків Миколович Шульгин (Яша) (1851-1909). В київському університеті був учнем М. Драгоманова. У 1876 р. отримав велику спадщину (15.000 карб), з якої 12 тис. пожертвував на Громаду. З цих грошей утворено фонд на виїзд М. П. Драгоманова і його діяльність закордоном. 1879 р. адміністративним порядком засланий на Сибір. З заслання повернувся за 1880-х рр. Жив у Єлисаветі і Києві. Визначний історик і педагог.

[59] Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859-12.I.1942), археолог. Після смерти Варвари Іванівни (першої дружини В. Антоновича) одружилася з Володимиром Боніфатійовичем.

[60] за браком (чогось) кращого.

[61] Цей лист доповнює інформації, які про вихід В. Б. Антоновича з Громади подав Д. Дорошенко, *Володимир Антонович*, Прага, Вид. Ю. Тищенка, 1942, ст. 70-75.

[62] Микола Віталійович Лисенко (1842-1912), визначний український композитор і громадський діяч. Член Старої Київської Громади. Кость Петрович Михальчук (1841-1914), визначний мовознавець, член Громади з раннього етапу її існування, куди ввійшов разом із Володимиром Боніфатійовичем з польської групи хлопоманів. Були два брати Андрієвські — Олексій Олександрович (1845-1902) і Митрофан Олександрович (1840-1887). Обидва були членами Громади. Антонович мав на увазі мабуть Олексія Олександровича.

[63] Микола Васильович Ковалевський (1841-1897), вчився в полтавській гімназії разом з М. Драгомановим. Скінчив математичний факультет Київського університету; був учителем у київському кадетському корпусі. Дружина його — революціонерка Марія Павлівна Воронцова покинула його 1873 р. і жила на віру з відомим революціонером Володимиром Карповичем Дебагорій-Мокрієвичем. М. Ковалевський був на засланні від 1879 до 1882 р. Майже ввесь свій маєток витратив на М. П. Драгоманова.

[64] Михайло Петрович Драгоманов.

[65] франц. — молодий прем'єр. — М. П. Драгоманов.

[66] В. Антонович мав у першу чергу на увазі М. Павлика та І. Франка.

[67] Натяк на палкі газетні дискусії у зв'язку з «новою ерою».

[68] Хорс або Великий Хорс — Василь Федорович Симиренко (Семеренко) (1835-1915), член Старої Київської Громади, меценат і громадський діяч.

М. Грушевський

РОКОВИНИ*
20/7 листопада 1917

За кілька день мине рік з часу відновлення української державности — проголошення Української Народньої Республіки третім універсалом Української Центральної Ради 7(20) листопада 1917 року.

Домагання негайного проголошення української держави було винесене військовим з'їздом в останні дні жовтня 1917 р. й передане Центральній Раді. По довгих обговорюваннях цієї справи в фракціях признана була негайність цього акту, але заразом представники української демократії прийшли до переконання, що він не може обмежитись проголошенням самої лише державної форми, але разом з тим мусить бути зясований і демократичний та соціялістичний характер відновленої Української держави, згідно з одвічними домаганнями українського демосу, ідеалами покладеними в основу українського відродження найвидатнішими його представниками й принципами, проголошеними всеросійською революцією. Так був накреслений кінець кінцем цей універсал, прийнятий однодушно українськими фракціями, підтриманий демократією інших народностей України і проголошений 7(20) листопада. Він викликав ентузіястичний відгук в українськім громадянстві без різниці партій і клясів. Українська Народня Республіка була признана іншими державами й областями колишньої Російської імперії. В середині грудня н. с. її офіціяльно признали держави антанти («согласія»), кілька тижнів пізніше, на берестейській конференції — держави центральної Европи. Разом з тим український уряд і Центральна Рада зайнялись розробленням тих принципів політичного, соціяльного і економічного законодавства вказаних універсалом, в сподівання Українських Установчих Зборів, призначених універсалом на початок січня.

Такі великі факти з великої доби нашої національної творчости — нагадують нам календарні числа, велячи нам відірватись від тривог нинішнього часу і перенестися в атмосферу великого національного пориву, що підняв інертні маси нашого народу, об'єднав їх у спільних національних досяганнях змусив переступити через партійні й клясові інтереси, відкласти свої еґоїстичні рахунки перед спільними національними інтересами, і сміливою рукою накреслити величний плян нової *народньої* української держави.

Ніякі факти, ніякі деталі не можуть зменшити значення цієї доби в історії нашого народнього розвитку, і одного з найважливіших актів її —

* Вперше друковано в *Літературно-Науковому Вістнику*, Рік XIX, т. 72, 1918.

третього універсалу і проголошення народньої республіки. Пишучи потім, в атмосфері тривоги за долю її, я називав цей акт переможним прапором визвольного українського руху, мабуть найважливішим актом, який колинебудь з'являвсь на нашій землі. І тепер при тяжких переживаннях останніх місяців, при всіх потьоках злоби й неправди, вилитих на наші змагання і досягнення ворогами її ренеґатами наших національних і демократичних змагань, — я можу тільки з тим більшою силою переконання повторити те саме. Які б тяжкі проби не судила переходити Україні й Українському народові історична доля, які пертурбації не лежали б ще перед ними, великі часи творчости Української Центральної Ради й її акти зостануться великою епохою їх розвою, твердою підставою національного будівництва.

Як відновлення української незалежности і державности великим повстанням 1648 р. зосталось тим вічним, нерозмінним національним українським фондом, з якого століттями — аж до останньої революції український народ і його провідні кола черпали животворні ідеї, бадьорі настрої, віру в національне і соціяльне відродження свого народу в моменти навіть найбільш темних, безпросвітних, розпучливих, і ця віра дійсно творила чуда, рухала горами утиску і поневолення, пробивалась живими джерелами культурної, літературної і політичної творчости серед пустинь найтяжчого національного занепаду — так, іще незмірно більше, при всіх хоч би яких некорисних змінах зостанеться твердою базою в дальшім народнім поході Українська Народня Республіка, проголошена третім універсалом. Тим більше, оскільки вона була актом більш усвідомленим, більш всенароднім, всеукраїнським, в розумінні об'єднання демократії української з неукраїнською.

Кінець кінцем, раніше чи пізніше, національне українське відродження мусіло привести до здійснення постуляту української державности, як забезпечення повноти і непорушности національного (не тільки в етнографічному, а і в територіяльному розумінні) буття і розвою. Федеральний постулят, поставлений уже кирило-методіївцями, був постулятом державности. Велика російська революція прискорила його реалізацію. Вірне своїм традиціям, українське громадянство хотіло здійснити його в федеративній формі в зв'язку передусім з народами й спільними колишньої російської імперії товаришами недолі, зв'язаними спільними гаслами революції. Суворі аж занадто лекції російського централізму, дані йому, потім змусили відкласти до кращих часів здіснення своїх федеральних плянів, тоді коли дійсність покаже, з ким Україна зможе федеруватися без порушення своїх інтересів, своєї соціяльної й економічної структури, утвореної фізичними й історичними умовами її існування. Це потім і сказав четвертий універсал, через два місяці пізніше. Український народ, устами Центральної Ради, висловив свою постанову самому, власними силами переводити в життя ті політичні й соціяльні принципи, які наперед вказала йому історія, розвинула і поглибила світова думка. І тепер, коли ідея національного самоозначення, ідея народоправства, ідея соціялістичного господарства іде все ширшим походом по землі, змітаючи з неї найтвердші твердині реакції, менше ніж коли допустимі малодушні сумніви в тім, що та політична і

соціяльна база, на якій будувала будучність України її демократія рік тому, може бути викривлена, вивернена, розбита, знищена якими-небудь супротивними течіями.

Що сталося, відстатися не може. Те що минуло не зникло, а живе в сучасності, і не може бути знищене. Принаймні нема і невидно ніяких сил, які були б спроможні доконати таке діло знищення, вийшовши далі поза минулі пертурбації. Україна не може бути позбавлена самоозначення й державного життя. А воно може бути збудоване нормально, тривко і певно тільки на принципах вказаних великими актами Центральної Ради.

10.XI.1918.

Bohdan Wynar

DOCTORAL DISSERTATIONS ON UKRAINIAN TOPICS IN ENGLISH PREPARED DURING THE YEARS 1928-1986

Improved bibliographic control of doctoral dissertations has been sought by the scholarly community for many years. As early as 1938 University Microfilms began publishing *Dissertation Abstracts International,* which in 1976 began coverage of European dissertations. Many other countries, primarily those of Western Europe, produced similar bibliographies. Annual publications of doctoral dissertations were begun in Austria in 1967, Belgium in 1973, Bulgaria in 1974, and Canada in 1962, to name a few. Most of these bibliographic projects are described in some detail by Eugene Sheehy in the tenth edition of *Guide to Reference Books* (Section AH).

Doctoral dissertations in specific areas are now being covered in specialized bibliographies. Dr. Jesse Dossick published two volumes titled *Doctoral Research on Russia and the Soviet Union* (New York University Press, 1960, 248 p.) and *Doctoral Research on Russia and the Soviet Union, 1960-1975* (Garland, 1976, 345 p.). In addition, Dr. Dossick's column "Doctoral Dissertations..." is published annually in *Slavic Review.* Similar articles listing doctoral dissertations can also be found in other journals, e.g. *Canadian Slavonic Papers.*

Several attempts have been made to compile lists of doctoral dissertations on Ukrainian topics. Because we wrote more extensively on this topic in our article "Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English Prepared during the Years 1928-1978" (*Ukrains'kyi Istoryk,* 16: 108-127, Fall 1979), we will simply list these attempts here. Perhaps the most ambitious bibliography is that of Dr. Joseph Danko entitled "West European and American Doctoral Dissertations on the Ukraine, 1945-1960" (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences,* 9: 313-33, 1961) which lists 215 doctoral dissertations in Western European languages. Danko's bibliography supercedes Prof. Horbach's "Ukrainistychni pratsi po universytetakh Zachidnoi Nimechchyny ta Avstrii v 1945-1957 rr." (*Ukrains'kyi Samostiinyk,* nos. 11: 20-25 and 12: 17-20, 1960). In 1966 Dr. Lubomyr Wynar prepared the article "Ukrains'ki dysertatsii v amerykans'kykh universytetakh" (*Ukrains'kyi Istoryk,* 5 [17-20]: 142-45, 1968) which lists 41 dissertations for 1934-1967. Dr. Francis Swyripa's article "Theses and Dissertations" (*Journal of Ukrainian Graduate Studies,* 3:

91-110, Spring 1978) lists doctoral dissertations as well as master's theses covering Ukrainian-Canadian topics at Canadian, American and European universities. In 1979, our article "Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English Prepared During the Years 1928-1978" was published and listed 235 dissertations in English prepared at American as well as European universities. Since that time, only one other attempt has been made to prepare such a list, namely Dr. Nicholas Bohatiuk's "Doctoral Dissertations on Topics Related to Ukraine Accepted by American, Canadian, and British Universities, 1934-1986" published in the *Ukrainian Quarterly* (42: 3-4: 289-317 Fall/Winter 1986). Bohatiuk's list covers a total of 682 dissertations, more than any other bibliography.

Unfortunately, Dr. Bohatiuk provides very little in terms of his general introduction, simply stating that his list covers dissertations accepted by American, Canadian, British and Australian universities during 1934-1986. The list is arranged chronologically, and dissertations are said to be available as xerographic copies from University Microfilms International. This latter statement is inaccurate, however, as certain dissertations from Harvard and the Univer-University of Chicago are not available.

Unfortunately, more serious deficiencies can be found in Dr. Bohatiuk's listing. Many dissertations simply do not pertain to Ukrainian affairs and should have been excluded. For example, the author lists 22 dissertations for 1985. Out of 22, 12 do not relate to Ukraine, including L. A. Alexandre's "Broadcasting Public Diplomacy: The Voice of America during Detente and Beyond" (University of California at Irvine, 1985), P. C. Latawski's "Great Britain and the Rebirth of Poland, 1914-1918: Official and Unofficial Influences on British Policy" (Indiana, 1985), I. Lukes' "Soviet Diplomatic Maneuvers During the Chechoslovak Crisis of September, 1938" (Fletcher School of Law and Diplomacy, Tufts, 1985), and J. P. Willerton's "Patronage and Politics in the Soviet Union" (Michigan, 1985), among others. However, 12 that do pertain to Ukrainian affairs are not listed, including such known works as M. S. Graham's "Psychological Aspects of the Feminine in Ukrainian Folk Tales: A Jungian Analysis with Implications for Psychotherapy" (Union/Experimental College, 1985), J. W. Dashke's "Nationalism, Communism, and Federalism: The Politics of Ethnic Development in Czechoslovakia" (Indiana, 1985), and T. P. Mulligan's "The Politics of Illusion and Empire: The Attempts to Reform German Occupation Policy in the USSR Autumn 1942 — Summer 1943" (Maryland, 1985). In addition, the article does not include the first dissertation covering Ukrainian affairs prepared in 1928 by N. M. Iowetz-Tereshchenko at Oxford.

Dr. Bohatiuk lists one dissertation for the year 1934 (Halich), omitting I. Fein's "The Life and Teachings of Levi Yizhak of Berdychev" (Dropsie). Two dissertations are named by Bohatiuk for the year 1936, one of which is not pertinent to Ukrainian affairs, namely R. R. Lefebvre's "Lenin's Materialism: An Evaluation of the Philosophical Basis of Russian Communism" (St. Louis). Such misinterpretations are rather numerous, but there is no need to continue the list. Many dissertations contain a significant number of typographical errors as well.

As it was indicated in our article published in 1979, many sources which were consulted in the compilation of dissertations contain occasional errors. Such errors are found in *Dissertation Abstracts International,* in Dossick, and in other sources as well. For example, O. M. Kraus' "Ivan Mazepa as a Literary Character in Representative Ukrainian, Polish and Russian Works" is reported by Dossick as having been completed at Syracuse University in 1975, though it apparently does not exist. E. D. Wangenheim's "The Ukrainian Community in Toronto," University of Toronto, 1961, listed in Weres' *Ukraine: Selected References in the English Language,* 2nd ed. (Chicago, Ukrainian Research and Information Institute, 1974), was never completed. Both universities were contacted directly for verification. Omissions, errors in spelling, the assignment of misleading subject headings, etc., are especially evident in *Dissertation Abstracts International,* the result presumably of computer-generated data.

In order to assure a greater degree of accuracy, we not only contacted all universities for verification, but requested abstracts of the dissertations as well. As a result of this procedure, some dissertations listed in 1979 were dropped because we discovered they were actually master's theses and not dissertations. R. A. French's "The Settlement of Poles'ye, USSR" is one such example and was listed in *Dissertation Abstracts International.* Still, such institutions as Harvard and Chicago do not cooperate with University Microfilms and do not provide abstracts at the beginning of their dissertations. Consequently, it was impossible for us to examine abstracts of all dissertations from these institutions; however, after several attempts we were able to obtain tables of contents for half of them. Despite these minor obstacles, we believe we have compiled a list which is much more accurate than our previous article. The reader well find that entries which contain page numbers in the collation statement reflect that the dissertations or their abstracts were examined *de visu.* All other dissertations listed here are based on extensive cross checking of several sources. As a result of this process we now have 356 known dissertations as opposed to the 235 listed in our article of 1979. Possible errors may still exist, however, and we will be grateful for assistance in correcting them.

This list is limited to doctoral dissertations written in English, and covers the United States, Canada, Great Britain, and the Ukrainian Free University in Munich. It does not include those written in English in other countries, such as Australia, India, France, or even Germany (with the exception of the Ukrainian Free University). Most dissertations are exclusively devoted to Ukrainian topics or at least have significant emphasis on Ukrainian affairs. The best examples of this latter category are dissertations listed under the heading "Medieval Period" (Kievan Rus') and "Nationality Policy in the Soviet Union." Some dissertations under the heading "World War I" and "World War II" also cover more than just Ukraine. It should also be pointed out that we have included for the medieval period a number of dissertations that contain the word "Russian" in their titles. We consider this terminology to be obsolete and prefer to use the term "Kievan Rus'-Ukraine," to follow the pattern established by Hrushevs'kyi and Ukrainian national historiography which

considers Rus' an integral part of Ukrainian history. Dissertations pertaining to minorities in Ukraine are also included on a selective basis — e.g., Eliach's "Jewish Hasidim, Russian Sectarians, Non-Conformists in the Ukraine, 1700-1760" (CUNY, 1973). Some works on persons of Ukrainian origin are also included, such as Makarenko, Lysenko, and, more notably, Hohol' (Gogol) and Korolenko. Dissertations completed during 1987 and not fully represented since, at the time of this writing, information on many of them was not yet available.

The arrangement of entries is by broad subject category, and in using this approach we felt that the reader could see at a glance how well certain subjects are represented and what important topics have been neglected. It should be noted, however, that our subject arrangement is somewhat different from the first article, because in closely examining many more dissertations we could assign more precise subject categories for certain dissertations and create new subject categories for others. Thus, for example, instead of grouping so many dissertations under "History, Politics, and International Relations" we have now created additional subject categories such as "Political Science and Nationalities Policy," incorporating under that heading those items previously listed under "Ukrainian National Movement." A separate subject category has been created for music and philosophy, as well as for theater and films. The subdivisions of "Political Dissent and Human Rights" and "Refugees" have been added to "History," and the heading "Sociological Studies of Ukrainian Immigrants" has been changed to "Ethnic Studies," adding the new category "Sociology."

In our previous article we made a number of critical comments in terms of the lack of adequate coverage for several topics. For example, we mentioned that the Cossack period contained only a few dissertations on prominent Ukrainian het'mans. Though this period is now the topic of more dissertations, Doroshenko and several other prominent het'mans are still neglected. We also mentioned that historiography was only modestly represented, with not a single dissertation on Antonovych, Hrushevs'kyi, Bahalii, Lypyns'kyi, Tomashivs'kyi, or, as a matter of fact, Doroshenko or Ohloblyn. With the exception of one dissertation on Hrushevs'kyi, the situation remains the same.

As the reader can observe from our statistical table, the amount of dissertations covering Ukrainian topics has almost doubled during each ten-year period since 1928. In proportion to the number of dissertations prepared, fewer dissertations are being published in monographic form. For the years 1928-1950, 12 dissertations were produced, but to our knowledge only four were rewritten and published in book form. It seems to us that an additional two dissertations were of the quality to be published, namely V. J. Kisilevsky's "Ukrainian National Revival in Austria, 1772-1848" (London, 1936) and Richard E. Pipes' "The Genesis of Soviet National Policy" (Harvard, 1950). (A portion of Dr. Pipes' dissertation was used to prepare the monograph *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*. Harvard University Press, 1957, 355 p.)

Though many of these dissertations merit publication, it is probable that most are too specialized for publishers to publish without subsidy. During the

period 1951-1960, a total of 38 dissertations were prepared. Out of this total, 12 were published in book form. These are: J. A. Armstrong's "Ukrainian Nationalism, 1939-1945" (Columbia, 1953), A. Dallin's "German Policy and the Occupation of the Soviet Union, 1941-1944" (Columbia, 1953), G. S. N. Luckyj's "Soviet Ukrainian Literature: A Study in Literary Politics, 1917-1934" (Columbia, 1953), B. Dmytryshyn's "Moscow and the Ukraine, 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy" (Berkeley, 1955), I. Kamenetsky's "German Lebensraum Policy in Eastern Europe during World War II" (Illinois, 1957), R. S. Sullivant's "Soviet Politics in the Ukraine, 1917-1957" (Chicago, 1958), B. B. Budurowycz's "Polish-Soviet Relations, 1932-1939" (Columbia, 1958), P. Yuzyk's "Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada (1918-1951)" (Minnesota, 1958), Y. Bilinsky's "Ukrainian Nationalism and Soviet Nationality Policy after World War II" (Princeton, 1958), J. Borys' "The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Selfdetermination of Nations" (Stockholm, 1958), P. G. Stercho's "Carpatho-Ukraine in International Affairs, 1938-1939" (Notre Dame, 1959), and A. V. Riasanovsky's "The Norman Theory of the Origin of the Russian State: A Critical Analysis" (Stanford, 1960). As with the first period, many which warranted publication were not published, including S. Zmurkevych's "Ukrainian Canadian Poetry: An Attempt to Define the General Idea" (Ottawa, 1951), V. Sajkovic's "*The Tale of Igor* Studies on the Questions of Its Authenticity. Trends in the History of Its Criticism" (Pennsylvania, 1953), A. G. Frank's "Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry from 1928 to 1955" (Chicago, 1957), B. Romanenchuk's "Modernistic Trends in Ukrainian Literature, 1900-1923" (Pennsylvania, 1958), and J. Fizer's "Psychologism in Russian Literary Scholarship: Alexander Potebnia and His School" (Columbia, 1960).

Again, taking the period from 1961-1970, a very significant increase can be seen in the amount of dissertations prepared (70). In spite of this increase, according to our knowledge only 12 were published in rewritten form. These are: Z. L. Melnyk's "Ukrainian Capital and the Soviet Economy" (Michigan State, 1961), O. S. Fedyshyn's "German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917-1918" (Columbia, 1962), I. Boba's "Nomads in the Formation of the Kievan State" (Washington, 1962), B. P. Procko's "The Byzantine Catholic Province of Philadelphia: A History of the Ukrainian Catholic Church in the U.S.A." (Ottawa, 1963), I. S. Koropeckyj's "The Economics of Investment in Ukrainian Industry, 1928-1937" (Columbia, 1964), T. S. Noonan's "The Dnieper Trade Route in Kievan Russia (900-1240 A.D.)" (Indiana, 1965), O. S. Pidhainy's "The Formation of the Ukrainian Republic in the First World War, 1917-1918" (McGill, 1965), K. Sawczuk's "The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950" (Columbia, 1969), H. F. Babinski's "Ivan Mazepa in European Romanticism" (Columbia, 1970), G. A. Perfecky's "The Galician-Volynian Chronicle Hypatian Text: An Annotated Translation" (Columbia, 1970), D. W. Struk's "Vasyl' Stefanyk: His Study of the Pain at the Heart of Existence" (Toronto, 1970), and I. L. Gordon's "Revolutionary Banditry: An Interpretation of the Social Roles of the Ukrainian Cossacks in Their First Rebellions, 1590-1596" (Yale,

1970). Among the more interesting dissertations not published during that period were B. R. Bociurkiw's "Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939" (Chicago, 1961), M. M. Luther's "The Birth of Soviet Ukraine" (Columbia, 1962), R. Olynyk's "Literary and Ideological Trends in the Literature of Western Ukraine, 1919-1939" (Montreal, 1962), B. I. Rogosin's "The Politics of Mikhail P. Dragomanov: Ukrainian Federalism and the Question of Political Freedom in Russia" (Harvard, 1967), and J. H. Hoffman's "The Ukrainian Adventure of the Central Powers, 1914-1918" (Pittsburg, 1967).

From 1971-1980 a total of 153 dissertations were prepared, an increase of more than 100 percent over the previous period. Yet again, out of that total we know of only 13 that were published in monographic form. These are: R. B. Klymasz's "Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition" (Indiana, 1971), M. P. Palij's "The Peasant Partisan Movement of the Anarchist Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution" (Kansas, 1971), R. P. Magocsi's "The Development of National Consciousness in Subcarpathian Rus', 1918-1945" (Princeton, 1972), I. M. Myhul's "Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography, 1956-1970" (Columbia, 1973), O. M. Subtelny's "The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710-1742" (Harvard, 1973), A. Sydorenko's "The Kievan Academy in the Seventeenth Century: Scholastic, Humanist and Baroque Strains in Orthodox Spirituality" (Illinois, 1974), J. Basarab's "Interpretations of the 1654 Pereiaslav Arrangement" (American, 1975), K. J. Michaelsen's "Archipenko: A Study of the Early Works, 1908-1920" (Columbia, 1975), F. Sysyn's "Adam Kysil, Statesman of Poland-Lithuania: A Study of the Commonwealth's Rule of the Ukraine from 1600-1653" (Harvard, 1976), J. P. Himka's "Polish and Ukrainian Socialism: Austria, 1867-1890" (Michigan, 1977), K. C. Farmer's "Ukrainian Nationalism and Soviet Nationalities Policy: 1957-1972" (Wisconsin, 1977), D. B. Saunders "The Political and Cultural Impact of the Ukraine on Great Russia, c. 1775 — c. 1835" (Oxford, 1979), and M. M. Ciszkewycz's "Nova Generatsiia" (1927-1930) and the "Artistic Avant-Garde in the Ukraine" (Texas/Austin, 1980). Again, among the more interesting dissertations not published are: L. J. Haczynski's "The Problem of Eastern Galicia at the Paris Peace Conference: A Re-examination in the Light of American Materials in the Archives of the United States" (Fordham, 1971), M. H. Voskobiynyk's "The Nationalities Question in Russia in 1905-1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reference to the Ukrainians" (Pennsylvania, 1972), A. M. Procyk's "National Policy of the White Movement: Relations Between the Volunteer Army and the Ukraine" (Columbia, 1973), R. Solchanyk's "The Communist Party of Western Ukraine, 1919-1938" (Michigan, 1973), M. B. Kuropas' "The Making of the Ukrainian-American, 1884-1939: A Study in Ethno-National Education" (Chicago, 1974), and R. Senkiw's "The Growth of Industrial Production in Ukraine, 1945-1971" (Virginia, 1974).

For the five-year period from 1981-1986 a total of 83 dissertations were prepared; thus, we can assume that by 1991 the amount will again increase substantially. Out of 83 dissertations prepared in this recent five-year period,

only three have been published: J. E. Mace's "Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933" (Michigan, 1981), B. A. Krawchenko's "Social Mobilisation and National Consciousness in 20th Century Ukraine" (Oxford, 1982), and T. Prymak's "Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture" (Toronto, 1983). It is entirely possible, however, that the amount of time has been insufficient for the rewriting and publication of several other dissertations prepared during this time period.

A few of the dissertations may have been published in monographic form under a changed title. Any additions and corrections of this nature would be greatly appreciated.

DISSERTATIONS ON UKRAINE

Agriculture

Baclawski, Joseph	The Soviet Conservation Program for the Steppe and Wooded-Steppe Regions of the European Part of the USSR. Michigan, 1951, 194p.
Deal, Jack Jeremiah	Serf and State Peasant Agriculture: Kharkov Province, 1842-1861. Vanderbilt, 1978, 451p.
Field, Neil Collard	The Role of Irrigation in the South European USSR in Soviet Agricultural Growth: An Appraisal of the Resource Base and Development Problem. Washington, 1956. 229p.
Marples, David R.	Collectivation of Agriculture in Western Ukraine, 1944-1951. Sheffield, 1985.
Stebelsky, Ihor	Land Tenure and Farm Holdings in European Russian on the Eve of Collectivization. Washington, 1967. 347p.
Stevens, Carol Belkin	The Politics of Food Supply: Grain and the State in Southern Russia, 1640-1700. Michigan, 1985, 319p.

Anthropology and Archaeology

Anthony, David Waller	The Social and Economic Implications of the Domestication of the Horse. Pennsylvania, 1985. 937p.
Jessup, John Edward, Jr.	Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, a Survey Based on Recent Archaelogical Discoveries and Other Studies Which Relate to the Development of Various Cultures on the Eurasian Steppe. Georgetown, 1970. 268p.

Kocybala, Arcadia Xenia	Greek Colonization on the North Shore of the Black Sea in the Archaic Period. Pennsylvania, 1978. 519p.
Smedley, J.	The Byzantine Black Sea, 330-1204. Birmingham, 1985.

Arts and Architecture

Hall, Alla Theodora	The Royal Gates from the Pechersk Lavra: The Evolution of the Kievan Baroque and Rococo. University of Southern California, 1984.
Hilton, Alison Leslie	The Art of Ilia Repin: Tradition and Innovation in Russian Realism. Columbia, 1979. 441p.
Martyniuk, Osyp	Historical Development of the Ukrainian Settlement Forms. Ukrainian Free University, 1978. 128p.
Michaelsen, Katherine Janszky	Archipenko: A Study of the Early Works, 1908-1920. Columbia, 1975. 423p.
Pritchard, Aline Isdebsky	The Art of Mikhail Vrubel (1856-1910). New York University, 1980. 452p.
Skinner, Frederick William	City Planning in Russia: The Development of Odessa, 1789-1892. Princeton, 1973. 378p.

Church and Religion

Alexeev, Wassilij	The Russian Orthodox Church under German Occupation, 1941-1945. Minnesota, 1967. 359p.
Bociurkiw, Bohdan Rostyslaw	Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939. Chicago, 1961. 589p.
Boysak, Basil	Manuel M. Oshavsky, Bishop of Mukachevo (1743-1767) and the Unity of the Church in Carpatho-Ukraine; Analysis of the Sermo de Unione Delivered by Bishop M. Oshavsky on May 24, 1761 in Szatmar. Montreal, 1967. 290p.
Brody, Ann Wajnman	The Song of Songs in Slavic Written Traditions. Michigan, 1983. 227p.
Della Cava, Olha Tatiana	Sermons of Foefan Prokopovic: Themes and Style. Columbia, 1972. 193p.
Eliach, Yaffa	Jewish Hasidim, Russian Sectarians, Non-Conformists in the Ukraine, 1700-1760. CUNY, 1972. 222p.
Fein, Isaac M.	The Life and Teachings of Levi Yizhak of Berdychev. Dropsie, 1934.
Fireside, Harvey Francis	The Russian Orthodox Church under German Occupation in World War II. New School, 1968. 423p.

Heppell, Muriel	The "Paterikon of the Kievan Monastery of Caves" as a Source for Monastic Life in Pre-Mongolian Russia. London, 1954.
Jarmus, Stephan	Fate of the Individual and Pastoral Care in Eastern Orthodox Theological Education. San Francisco Theological Seminary, 1981.
Kingsbury, Stewart Ashley	The Syntax of Two Early Church Slavic Hagiographies, "The Life of St. Constantine-Cyril (ZK)" and "The Life of the St. Methodius (ZM)" with Appendices. Michigan, 1968. 545p.
Klippenstein, Lawrence	Mennonite Pacifism and State Service in Russia. A Case Study in Church-State-Relations: 1789-1936. Minnesota, 1984. 418p.
Krawchuk, Andrij	The Pastoral Letters of Metropolitan Andrii Sheptytsky: Catholic Social Doctrine in Western Ukraine, 1900-1944, Ottawa, 1989.
Ladner, David	Simeon Polockij's Metrical Psalter: Context and Pattern. Yale, 1976. 245p.
Lencyk, Wasyl	The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. Fordham, 1961. 266p.
Madaj, Meneceslaus	The Catholic Missions in the Crimea. Loyola, 1956.
Nelson, Marilyn Ann	Biblical Typology: The Implicit Hermeneutic of Old Russian Literature. Indiana, 1984. 306p.
Olender, Vivian	The Reaction of the Canadian Presbyterian Church Towards Ukrainian Immigrants (1900-1925): Rural Home Missions as Agencies of Assimilation. Toronto, 1984.
Paska, Walter	Sources of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the United States. Catholic, 1975. 293p.
Popivchak, Ronald Peter	Peter Mohila, Metropolitan of Kiev (1633-1647): Translation and Evaluation of His "Orthodox Confession of Faith" (1640). Catholic, 1975. 495p.
Procko, Bohdan P.	The Byzantine Catholic Province of Philadelphia: A History of the Ukrainian Catholic Church in the U.S.A. Ottawa, 1963. 232p.
Renoff, Richard M.	Celibacy and Schism: The Loss of Community among the American Carpatho-Ruthenians. New York University, 1971. 217p.
Rolland, Peter Allen	Aspects of Simeon Polockij's Early Verse. Indiana, 1978, 241p.
Sable, Thomas Francis	Lay Initiative in Greek Catholic Parishes in Connecticut, New York, New Jersey, and Pennsylvania (1884-1909). Graduate Theological Union, 1985. 261p.

Sciacca, Franklin A.	The History of the Cult of Boris and Gleb. Columbia, 1985. 699p.
Warzeski, Walter	Religion and National Consciousness in the History of the Rusins of Carpatho-Ruthenia and the Byzantine Rite Pittsburg Exarchate. Pittsburg, 1964. 395p.
Yuzyk, Paul	Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada (1918-1951). Minnesota, 1958. 340p.

Economics

Bond, Daniel Livingston	Multiregional Economic Development in the Soviet Union, 1960-1975. North Carolina, 1979. 282p.
Calzavara, Liviana Mostacci	Social Networks and Access to Job Opportunity. Toronto, 1983.
Frank, Andre Gunder	Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry from 1928 to 1955. Chicago, 1957. 229p.
Gillula, James Walter	Regional Interdependence and Economic Development in the USSR: An Interregional Input-Output Analysis. Duke, 1978. 184p.
Harvey, Mose Lofley	The Development of Russian Commerce on the Black Sea and its Significance. University of California at Berkeley, 1938. 463p.
Huertas, Thomas Francis	Economic Growth and Economic Policy in a Multinational Setting: The Habsburg Monarchy, 1841-1865. Chicago, 1977. 114p.
Koropeckyj, I. S.	The Economics of Investment in Ukrainian Industry, 1928-1937. Columbia, 1964. 371p.
Kowal, Lubomyr	Economic Doctrines of M. I. Tugan-Baranovsky. Illinois, 1965. 434p.
Liebowitz, Ronald David	The Spatial and Ethnic Dimensions of Soviet Regional Investment: 1956-1975. Columbia, 1985. 234p.
McCaffray, Susan Purves	The New Work and the Old Regime: Workers, Managers and the State in the Coal and Steel Industry of Ekaterinoslav Province, 1905-1914. Duke, 1983, 321p.
Melnyk, Zinowij Lew	Ukrainian Capital and the Soviet Economy. Michigan State, 1961. 307p.
Noonan, Thomas Schaub	The Dnieper Trade Route in Kievan Russia (900-1240 A.D.). Indiana, 1965. 251p.
Pesda, John Lawrence	N. K. Bunge and Russian Economic Development, 1881-1886. Kent State University, 1971. 205p.
Rassweiler, Anne Dickason	Dneprostrol, 1927-1932: A Model of Soviet Socialist Planning and Construction. Princeton, 1980. 349p.

Senkiw, Roman — The Growth of Industrial Production in Ukraine, 1945-1971. Virginia, 1974. 560p.

Thiede, Roger Lee — Town and Function in Tsarist Russia: A Geographical Analysis of Trade and Industry in the Towns of New Russia, 1860-1910. Washington, 1970. 475p.

Education

Bowen, James Ernest — Anton Makarenko and the Development of Soviet Education. Illinois, 1960. 269p.

Clayton, Dennis Richard — Parish or Publish: Kiev Ecclesiastical Academy (1819-1869). Minnesota, 1978. 391p.

Kindrachuk, Michael John — The Petro Mohyla Institute 1916-1976 Saskatoon, Saskatchewan, Canada. Ukrainian Free University, 1978. 247p.

Kyshakevych, Tatiana — University Education in Ukraine. Pittsburg, 1976. 407p.

Lehrman, Sara Maltz — The Pedagogical Ideas of Anton Semenovich Makarenko. Pittsburg, 1971. 279p.

Lozinsky, Joseph — The Markian Shashkevych — Andrew Sheptytsky Institutes 1935-1980. Ukrainian Free University, 1981. 289p.

Kalba, Zenon — An Analysis of the Philosophies of Education in Canada and the Soviet Union with a Concluding Comparative Statement. Ukrainian Free University, 1971.

McGregor, Robert James — Aesthetic Education: A Model and Method for Implementation. University of Northern Colorado, 1980. 228p.

Smith, Michael N. — A Comparative Study of the Teaching of Russian in the United States of America and Ukrainian in Canada. Ukrainian Free University, 1972. 265p.

Sydorenko, Alexander — The Kievan Academy in the Seventeenth Century: Scholastic, Humanist and Baroque Strains in Orthodox Spirituality. Illinois, 1974. 356p.

Ethnic Studies

ARGENTINA

Bartholome, Leopoldo Jose — The Colonos of Apostoles: Adaptive Strategy and Ethnicity in a Polish-Ukrainian Settlement in Northeast Argentina, Wisconsin. 1974. 364p.

CANADA

Anderson, Alan Betts	Assimilation in the Bloc Settlements of North-Central Saskatchewan: A Comparative Study of Identity Change among Seven Ethno-Religious Groups in a Canadian Prairie Region. Saskatchewan, 1977. 395p.
Beaujot, Roderic Paul	Ethnic Fertility Differentials in Edmonton. Alberta, 1975. 271p.
Bryans, David Garth	Education and Acculturation: The School in a Multicultural Setting. Alberta, 1971. 269p.
Chumak-Horbatsch, Roma	Language in the Ukrainian Home: Its Use in Ten Toronto Families Attempting to Preserve Their Mother Tongue. Toronto, 1984.
Currie, Albert Wayne	Intraethnic Marriage and Identification Among German and Ukrainian Ethnic Groups in Canada: A Study of the Effect of Socioeconomic Status on Structural Ethnic Identification. Toronto, 1980.
Herberg, Edward	Education Through the Ethnic Looking-Glass. Toronto, 1980.
Lehr, John Campbell	The Process and Pattern of Ukrainian Rural Settlement in Western Canada, 1891-1914. Manitoba, 1978. 320p.
Luciuk, Lubomyr Yaroslav	Searching for Place: Ukrainian Refugee Migration to Canada after WWII. Alberta, 1984.
Milnor, Andrew Johnson	Agrarian Protest in Saskatchewan, 1929-48: A Study in Ethnic Politics, Duke, 1962. 241p.
Radchuk, Serge	Ethnic Minorities in the New Canadian Constitution. Ukrainian Free University, 1975. 302p.
Vasiliadis, Peter	Dangerous Truth: Interethnic Competition in a Northeastern Ontario Goldmining Community. Simon Fraser, 1985.

GREAT BRITAIN

Petryshyn, W. Roman	Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development. Bristol, 1980.

RUSYNS

Dyrud, Keith Paul	The Rusin Question in Eastern Europe and in America, 1890-World War I. Minnesota, 1976. 329p.

UNITED STATES

Baran, Francis Adam	The Treatment and Presentation of East European Cultural and Historical Developments Within New Jersey School Systems and Curriculums: A Critical Analysis. Rutgers University/State University, 1984. 236p.
Bodnarczuk, Dmytro	An Analysis of the Key Historical Factors in the Development of the Ethno-National Consciousness of the Ukrainian Immigrants in the United States before 1916. Ukrainian Free University, 1975. 191p.
Boltniew, George	A Functional Analysis of Ethnic/Bilingual Baptist Churches Ministering to Russian-Speaking Immigrants in the USA. Eastern Baptist Theological Seminary, 1986. 469p.
Halich, Wasyl	Economic Aspects of Ukrainian Activity in the United States. Iowa State, 1934. 155p.
Hauser, Ewa Krystyna	Ethnicity and Class Consciousness in a Polish American Community. Johns Hopkins University, 1982. 360p.
Homel, Peter	Bilingual Processing of Category Information. New York University, 1985. 124p.
Kuropas, Myron B.	The Making of the Ukrainian-American, 1884-1939: A Study in Ethno-National Education. Chicago, 1974. 538p.
Mamchur, Stephen W.	Nationalism, Religion, and the Problem of Assimilation among Ukrainians in the United States: A Study of the Effect of Old World Minority Status upon a Minority Group in the United States, with Specific Reference to Churches and Auxiliary Organizations. Yale, 1942. 134p.
Markus, Daria	Education of Ethnic Leadership: A Case Study of the Ukrainian Ethnic Group in the United States (1970-1974). Loyola, 1977. 336p.
Milstead, Mariene Stefanow	Generational Retention of Selected Cultural and Social Characteristics among Ukrainian-Americans. Louisiana State University, 1976. 224p.

Folklore

Arant, Patricia Mayher	Compositional Techniques of the Russian Oral Epic, The Bylina. Harvard, 1963.
Graham, Merika Sonia	Psychological Aspects of the Famine in Ukrainian Folk Tales: A Jungian Analysis with Implications for Psychotherapy. Union for Experimenting Colleges, University Without Walls and Union Graduate School, 1985. 448p.

Klymasz, Robert Bogdan	Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition. Indiana, 1971. 342p.
Mackie, Marlene Marie	The Accuracy of Folk Knowledge Concerning Alberta Indians, Hutterites, and Ukrainians: An Available Data Stereotype Validation Technique. Alberta, 1971. 511p.

Geography

Peterson, Charles Buckley III	Geographical Aspects of Foreign Colonization in Prerevolutionary New Russia. Washington, 1969. 319p.

History

ARCHIVES

Wachhold, Allen Glen	Frank A. Golder: An Adventure in Russian History. University of California at Santa Barbara, 1984. 415p.

HISTORIOGRAPHY

Basarab, John	Interpretations of the 1654 Pereiaslav Arrangement. American University, 1975. 647p.
Franklin, S. C.	Byzantine Historiography in Kievan Russia: A Study in Cultural Adaptation. Oxford, 1981.
Myhul, Ivan Mstyslaw	Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography, 1956-1970. Columbia, 1973. 404p.
Papazian, Dennis	Nicholas Ivanovich Kostomarov, Russian Historian, Ukrainian Nationalist, Slavic Federalist. Michigan, 1966. 436p.
Prymak, Thomas Michael	Mykhailo Hrushevsky and the Politics of National Culture. Toronto, 1983. 488p.
Riasanovsky, Alexander Valentinovich	The Norman Theory of the Origin of the Russian State: A Critical Analysis. Stanford, 1960. 262p.
Voorheis, Peter	The Perception of Asiastic Nomads in Medieval Russia: Folklore, History and Historiography. Indiana, 1982. 180p.
Zguta, Russell	"Byliny": A Study of Their Value as Historical Sources. Pennsylvania State University, 1967. 253p.

MEDIEVAL HISTORY

Bacic, Jakov	The Emergence of the Sklabenoi (Slavs), Their Arrival on the Balkan Penninsula, and the Role of the Avars in These Events: Revised Concepts in a New Perspective. Columbia, 1983. 362p.
Boba, Imre	Nomads in the Formation of the Kievan State. Washington, 1962. 238p.
Bosley, Richard David	A History of the Veneration of S. S. Theodosij and Antonij of the Kievan Caves Monastery, from the Eleventh to the Fifteenth Century. Yale, 1980. 224p.
Groenberg, Christina	Norsemen in Russia. Montreal, 1972. 350p.
Hanak, Walter Karl	The Nature and the Image of Grand Princely Power in Kievan Russia: 980-1054. Indiana, 1973. 223p.
Heinrich, Lisa Lynn	The Kievan Chronicle: A Translation and Commentary. Vanderbilt, 1977. 615p.
Horodysky, John Zenon	Byzantium and Rus' Relations During the Reign of the Comneni Dynasty. Rutgers University-State University of New Jersey at New Brunswick, 1982.
Luciw, Jurij Andrij	Sviatoslav the Conqueror — Creator of a Great Kyivian Rus' State. Ukrainian Free University, 1980. 240p.
Pound, Daniel Warren, Jr.	Varangian Political Influences on Kievan Rus'. Maryland, 1970. 260p.
Schulman, Mary	Judaic Influence as Reflected in Ideas and Motifs of the Kievan "Primary Chronicle". Columbia, 1984. 259p.
Serbyn, Roman	The Character of The Rus' Commonwealth, 1140-1200. McGill University, 1975.
Shepard, J. E. B.	Byzantium and Russia in the Eleventh Century: A Study in Political and Ecclesiastical Relationships. Oxford, 1974.
Stokes, A. D.	Russo-Bulgarian Relations in the Tenth Century. Cambridge, 1959.

COSSACKS

Gordon, Irene Linda	Revolutionary Banditry: An Interpretation of the Social Roles of the Ukrainian Cossacks in Their First Rebellions, 1590-1596. Yale, 1970. 366p.
Hajda, Lubomyr Andrij	Two Ottoman Gazanames Concerning the Chyhyryn Campaign of 1678. Harvard, 1984. 303p.
March, George P.	The Cossacks of Zaporozhe. Georgetown, 1965. 344p.

Pernal, Andrew B.	The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. Ottawa, 1977. 592p.
Subtelny, Orest Myroslav	The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710-1742. Harvard, 1973.
Sysyn, Frank	Adam Kysil, Statesman of Poland-Lithuania: A Study of the Commonwealth's Rule of the Ukraine from 1600 to 1653. Harvard, 1976.
Velychenko, Stephen	The Influence of Historical, Political and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers, 1648-1657. London, 1981. 326p.

SEVENTEENTH TO TWENTIETH CENTURIES (TO 1914)

Frick, David Alan	Meletius Smotricky and the Ruthenian Question in the Age of the Counter-Reformation. Yale, 1983. 243p.
Kohut, Zenon Eugene	The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763-1786): A Case Study in the Integration of a Non-Russian Area into the Empire. Pennsylvania, 1975. 454p.
Lambroza, Shiomo	The Pogrom Movement in Tsarist Russia, 1903-1906. Rutgers, 1981. 330p.
Pelech, Orest	Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830's and 1840's. Princeton, 1976. 265p.
Riess, Charles Andrew	The History of the Kalmyk Khanate to 1724. Indiana 1983. 476p.
Rogosin, Boris Ivan	The Politics of Mikhail P. Dragomanov: Ukrainian Federalism and the Question of Political Freedom in Russia. Harvard, 1967. 261p.
Saunders, D. B.	The Political and Cultural Impact of the Ukraine on Great Russia, c. 1775-c. 1835. Oxford, 1979.
Timberlake, Charles Edward	The Birth of Zemstvo Liberalism in Russia: Ivan Il'ich Petrunkevich in Chernigov. Washington, 1968. 319p.
Weinberg, Robert E.	Worker Organizations and Politics in the Revolution of 1905 in Odessa. University of California at Berkeley, 1985. 419p.

WORLD WAR I AND CIVIL WAR

Brinkley, George A.	Allied Intervention and the Volunteer Army in South Russia, 1917-1921. Columbia, 1964. 617p.

Carley, Michale Jabara	The French Intervention in the Russian Civil War, November 1917-April 1919. Queen's University, 1976.
Dushnyck, Walter	Efforts toward Russian-Ukrainian Understanding and Failures March to November 1917. Ukrainian Free University, 1964. 162p.
Fedyshyn, Oleh Sylvester	German Plans and Policies in the Ukraine and the Crimea, 1917-1918. Columbia, 1962. 427p.
Hoffman, Jerry Hans	The Ukrainian Adventure of the Central Powers, 1914-1918. Pittsburg, 1967. 254p.
Malet, Michael Ian Grenville	Nestor Makhno in the Russian Civil War, 1917-1921. London, 1975.
Muniandy, Thambirajah	The Collapse of the Anti-Bolshevik Movement in South Russia, 1917-1920. Washington, 1975.
Palij, Michael	The Peasant Partisan Movement of the Anarchist Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. Kansas, 1971. 469p.
Pidhainy, Oleg S.	The Formation of the Ukrainian Republic in the First World War, 1917-1918. McGill University, 1965.
Procyk, Anna M.	Nationality Policy of the White Movement: Relations between the Volunteer Army and the Ukraine. Columbia, 1973. 328p.
Rakowsky, Jeremy	Franco-British Policy toward the Ukrainian Revolution, March 1917-February 1918. Case Western Reserve University, 1974. 378p.
Reshetar, John S.	Ukraine and Revolution (1917-1920). Harvard, 1950. 227p.
Shewchuk, Serge Michael	The Russo-Polish War of 1920. Maryland, 1966. 422p.
Smart, Terry Lee	The French Intervention in the Ukraine, 1918-1919. Kansas, 1968. 186p.
Stetten, Nancy	The National Question and the Russian Civil War, 1917-1921. Chicago, 1977. 262p.
Stojko, Wolodymyr	The Attitude of the Russian Provisional Government toward the Non-Russian Peoples of Its Empire. New York, 1969. 284p.
Weissman, B. M.	The American Relief Administration in Russia, 1921-1923, A Case Study in Interaction Between Opposing Political Systems. Columbia, 1968. 470p.

WORLD WAR II

Azarenko, Jury	The Russian Liberation Movement during World War II: Historical Accounts. Georgetown, 1984.
Best, Randolph Boothby	A Doctrine of Counterinsurgency. South Carolina, 1973. 333p.

Blakemore, Porter Randell	Manstein in the Crimea: The Eleventh Army Campaign, 1941-1942. Georgia, 1978. 252p.
Buchsbajew, Alexander	Toward a Theory of Guerilla Warfare: A Case Study of the Ukrainian Nationalist Underground in the Soviet Union and Communist Poland. CUNY, 1984. 406p.
Burton, Robert Bentley	The Vlasov Movement of World War II: An Appraisal. American University, 1963. 171p.
Dallin, Alexander	German Policy and the Occupation of the Soviet Union, 1941-1944. Columbia, 1953. 135p.
Fugate, Bryan Irven, Jr.	Thunder on the Dnepr: The End of the Blitzkrieg Era, Summer, 1941. Texas, 1976. 455p.
Kamenetsky, Ihor	German Lebensraum Policy in Eastern Europe during World War II. Illinois, 1957. 272p.
Mulligan, Timothy Patrick	The Politics of Illusion and Empire: The Attempts to Reform German Occupation Policy in the U.S.S.R. Autumn 1942-Summer 1943. Maryland, 1985. 462p.
Newland, Samuel Jay	Cossacks in Field Grey: A History of the Recruitment of the Cossacks into the German Army, 1941-1945. Kansas, 1982. 321p.
Pronin, Alexander	Guerilla Warfare in the German-Occupied Soviet Territories 1941-1944. Georgetown, 1965. 287p.

REFUGEES

Kushinka, Joyce Williams	A Study of Assimilation Experiences of Jewish, Latvian and Ukrainian Displaced Persons. Rutgers, 1979. 294p.
Smith, Frederic N.	The American Role in the Repatriation of Certain Soviet Citizens, Forcible and Otherwise, to the USSR following World War II. Georgetown, 1970. 229p.

REGIONAL

Dranichak, Julianna	Aleksandr Dukhnovich and the Carpatho-Russian National Cultural Movement. State University of New York at Binghampton, 1979. 165p.
Hryniuk, Stella Mary	A Peasant Society in Transition: Ukrainian Peasants in Five East Galician Counties 1880-1900. Manitoba, 1985.
Kisilevsky, Vladimir J.	Ukrainian National Revival in Austria, 1772-1848. London, 1936. 145p.
Koenig, Samuel	The Ukrainians of Eastern Galicia. A Study of Their Culture and Institutions. Yale, 1935. 381p.

Kozauer, Nikolaus John	The Carpatho Ukraine between the Two World Wars — With Special Emphasis on the German Population. Rutgers, 1964. 441p.
Lynch, Donald Francis	The Conquest, Settlement and Initial Development of New Russia (The Southern Third of the Ukraine) 1780-1837. Yale, 1965. 267p.
Magocsi, Paul Robert	The Development of National Consciousness in Subcarpathian Rus, 1918-1945. Princeton, 1972. 423p.
Roccasalvo, Joan L.	The Plainchant Tradition of Southwestern Rus': Kiev-Lviv-Subcarpathian Rus'. Catholic University of America, 1985. 190p.
Sirka, Ann Slusarczuk	The Struggle for National Rights in Eastern Galicia under Austria 1772-1914. Ukrainian Free University, 1976. 257p.
Skrzypek, Stanislaus T.	The Soviet Elections in Eastern Poland, October 1939. Fordham, 1955. 367p.

Genetics

Toma, Peter	An Inquiry into the Political Process in the Soviet Union: The Refutation of Lysenkoism After Stalin's Death. University of Southern California, 1958, 197p.
Weinberg, Harry L.	A General Semantics Analysis of the Lysenko Controversy and Its Ideological Foundations. Northwestern University, 1953. 593p.

International Relations

Budurowycz, Bohdan B.	Polish-Soviet Relations, 1932-1939. Columbia, 1958. 322p.
Dabrowki, Stanislaw	The Peace Treaty of Riga, 1921. Kent State University, 1968. 350p.
Haczynski, Leo John	The Problem of Eastern Galicia at the Paris Peace Conference: A Re-examination in the Light of American Materials in the Archives of the United States. Fordham University, 1978. 278p.
Kark, John S.	British Policy toward Ukrainian Statehood, 1917-1921. Ukrainian Free University, 1978. 353p.
Sawczuk, Konstantyn	The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950. Columbia, 1969. 271p.
Slivonski, S.	Polish-Ukrainian Relations, 1919-1939. Oxford, 1947.
Stercho, Peter George	Carpatho-Ukraine in International Affairs, 1938-1939. Notre Dame, 1959. 475p.

Wozniak, Frank Edward, Jr.	The Nature of Byzantine Foreign Policy toward Kievan Russia in the First Half of the Tenth Century: A Reassessment. Stanford, 1973. 265p.
Zurowski, Michael Adam	British Policy Towards the Polish-Soviet Border Dispute 1939-1945. London, 1975. 313p.

(Continued in next issue)

Рецензійні статті

Ігор Каменецький

ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ*

Згадані два томи *Літопису* включають в хронологічному порядку документи українського руху опору під час Другої Світової Війни з точки зору Третього Райху. Документи здебільшого охоплюють час від травня 1942 р. до квітня 1945 р.

Завдання цієї збірки встановити, як різні урядові та партійні кола Третього Райху оцінювали українську національну солідарність, прагнення до незалежности та потенційну і дійсну боєздатність УПА. Хоч у центрі уваги тих публікацій лежить генеза та розвиток УПА, то проф. Гунчак з редакційною колеґією намагається подати широке тло та специфічні обставини, в яких виник український національний рух опору. У зв'язку з цим документація включає не тільки німецьку оцінку з'єднань Бульби-Боровця, але також підпільної мережі ОУН(б) і ОУН(м). Крім того включені деякі документи з 1941 р., які мали б з'ясувати головні вартості і політичні напрямні ОУН(м) і ОУН(б) напередодні німецького походу на Схід («Меморандум про мету українського націоналістичного руху Проводу українських націоналістів від 14 квітня 1941 р. підписаний полк. Андрієм Мельником і заадресований німецькому урядові» і «Постанови Другого Конґресу» ОУН(б), травень 1941.[1]

Ця початкова документація коментована вступними заввагами проф. Гунчака і редакційної колеґії в більшості випадків вірна і суттєва та помагає читачеві зорієнтуватися в лябіринті подій і проблем, які довели до конфронтації українського підпілля з німецькою окупаційною владою та совєтським і польським партизанськими рухами.

У деяких випадках одначе видавці не обминули певної тенденційности в оцінці генези німецької окупації і руху опору. На початку шостого тому опубліковано поряд звернення полк. Мельника до німецького уряду і постанови Другого Конґресу ОУН(б), а це створює невірне враження, що ОУН(м) плянувала українську державу за згодою Третього Райху, тоді коли ОУН(б) вже напередодні акції «Барбаросса» виступила із програмою побудови незалежної української держави не беручи до уваги зовсім ролі Німеччини в реалізації таких плянів. Насправді Степан Бандера кореспондував також на подібну тему із провідними німецькими урядовими чин-

---

* *УПА в світлі німецьких документів.* Книга перша: 1942-червень 1944. Книга друга: червень 1944-квітень 1945. Зібрав і впорядкував Тарас Гунчак. Торонто, В-во Літопис УПА, 1983, стор. 253, 269 (Літопис Української Повстанської Армії томи 6, 7).

[1] *Літопис,* т. 6, ст. 29-43.

никами приблизно в той самий час.[2] Історична акуратність вимагала б включення тієї паралельної кореспонденції або принаймні коментар на цю тему.

Вступні завваги[3] також творять ілюзію, що проголошення української держави Актом 30 червня 1941 р., яке привело до арештування членів Провізоричного уряду у Львові, спричинило, мовляв, відкриття німецьких політичних карт супроти України і початок українського протинімецького підпілля.

По суті німецьку політику окупації на самому початку акції «Барбаросса» можна схарактеризувати як політику тактичної непередрішености. Вона базувалася на арґументах, що під час війни на окупованих теренах німецька влада мусить обмежитися до встановлення правопорядку і забезпечення головних життєвих потреб населення. Розв'язка суто політичних проблем мала б прийти щойно після закінчення війни. В основному та політика віддзеркалена у завваженнях Гітлера на цю тему на ключовій першій конференції, після нападу на Совєтський Союз. 16 липня 1941 року у присутності Розенберґа, Ляммерса, Кайтеля, Ґерінґа та інших високопоставлених керівників Третього Райху він сказав: «Ми повинні постійно підкреслювати, що ми були змушені окупувати дану територію, щоб встановити там лад безпеки і порядку та що ми це робимо в інтересі даного населення, забезпечуючи мир, постачання харчовими продуктами, транспорт і т. д. Такі вияснення ми повинні давати як мотиви наших заходів. Одначе наші заходи не повинні створювати враження, що це наш остаточний правопорядок. Усі потрібні кроки в тому напрямі — екзекуції, переселення і т. д. ми будемо реалізувати все одно і ми в стані здійснити їх».[4]

Вияснення такого роду не були популярні серед українського населення, але на початку німецької окупації не були вони також цілком безуспішні. Надії на те, що після переможної німецької військової кампанії нормалізація політичної ситуації в Східній Европі приведе до створення незалежної української держави курсували серед різних кіл українського суспільства особливо на Західніх Українських Землях. Одним із проявів таких надій і був лист Степана Бандери до Гітлера від 3 серпня 1941 року.[5] Цей лист написаний понад місяць після проголошення незалежности у Львові 30 червня 1941 року — акту, до якого німецька влада поставилася неґативно, головним чином протестував проти включення Галичини в Генеральне Губернаторство і віддання Північної Буковини та Бесарабії Румунії. Одначе цей протест не був получений із якоюсь пересторогою відносно можливости боротьби українського народу проти Німеччини. Бандера зазначає, що він дивиться на згадані територіяльні зміни Гітлера, як на тимчасові адміністративні заходи і не замикає дверей до евентуальних

---

[2] Див. Документ ч. 1 в додатках, до цієї рецензійної статті.

[3] *Літопис*, т. 6, ст. 14.

[4] International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals. Nuremburg, Secretariat of the Tribunal, 1947, XXXVIII, ст. 87, Док. 221-сl.

[5] Документ ч. 1 в додатках.

переговорів, якщо б вони давали шанси соборности українських земель. Можна з певністю твердити, що Бандера мав на думці соборність українських земель у рамках незалежної української держави, а не в рамках якоїсь колоніяльної України.

Існують також познаки, що навіть після ліквідації німцями провізоричного українського уряду у Львові в липні 1941 року, ОУН(б) і ОУН(м) зайняли на деякий час вичікуючу позицію відносно німецької влади. Так похідні групи ОУН на Східніх Українських Землях, організуючи мережу льокальної самоуправи в німецькому позафронтовому запіллі часто створювали враження, що вони це роблять у порозумінні з німецькою владою. Відділ під командою Романа Шухевича зложений із членів ОУН(б) і знаний як Дружина Українських Націоналістів оперував у рамках німецьких дій проти совєтських партизанів від кінця листопада 1941 року до грудня 1942.[6] ОУН(м) створила коротко після зайняття німцями Києва (19 вересня 1941 р.) Національну Раду рахуючися з можливістю, що після скорого закінчення війни вона зможе перетворитися в український національний уряд.

Перед лицем усіх цих фактів тяжко прийняти інтерпретацію проф. Гунчака, що неґація німцями проголошення української держави, яке сталося за ініціятивою одної політичної групи, українська громадськість прийняла як недвозначну настанову німців супроти української державности. Більш міродайними ніж проклямації для руху опору і остаточного створення УПА виявилися інші чинники, як це можна бачити і з документів, які приготовив проф. Гунчак. Німецькі документи виявляють, що після майже однорічної окупації українці почали собі здавати справу з загрозливих обставин, у яких вони опинилися внаслідок боротьби за контроль їхньої території обох великодержав. Тут можна навести такі дані:

1) геноцидні аспекти німецької політики супроти населення України,
2) нищівна нацистська культурна політика в Україні,
3) таємні нацистські директиви, що попадали в руки українських політичних груп і які вказували на безперспективність українських надій на незалежність в рамках поточної нацистської політики,
4) реалізація безвихідности у відношенні до совєтської національної політики,
5) зростаюча активізація совєтського та польського партизанських рухів на українських землях, яка зменшувала шанси на фактичне відновлення української державности на випадок звільнення українських земель від німецької окупації.

Впровадження до шостого тому *Літопису,* яке подає генезу постання УПА коментує тільки дуже ляконічно і ближче не вияснюючи теми контактів українських некомуністичних партизанських відділів різних політичних орієнтацій. Якими шляхами йшло їхнє остаточне підпорядкування, включаючи відділи Тараса Бульби-Боровця, під командування ген. Тараса Чупринки, не коментується.

---

[6] Петро Мірчук, *Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка). Командир Армії Безсмертних.* Нью-Йорк, Товариство колишніх вояків УПА, ст. 100-102.

Вияснення та інтерпретація тих питань у даному випадку потрібні, бо, хоч опубліковані німецькі документи та інші джерела, подані на цю тему численні, то в багатьох випадках вони лише частково вірні, а часом заперечують один одному.

Більшість документів включених у *Літопис* т. 6 і т. 7 походять із звітів різних інстанцій німецьких збройних сил. Вони відносяться головним чином до практичних військових питань, як чисельний стан УПА, її озброєння, організація, дисципліна. В загальному німецькі джерела дають позитивну оцінку таких прикмет вояків УПА, як дисципліна, витривалість у тяжких обставинах боротьби, зброя, одначе вказують також на обмеження і недотягнення у вишколі, вжитку новочасного спорядження та втримання гігієнічних умов. Як виходить із німецьких документів, німецьке військове командування старалося обминати сутички з УПА, скеровувати дії УПА проти совєтських і польських партизанів та використовувати їх для цілей розвідки. Тільки у виняткових випадках розраховували вони на поміч УПА у відтяженні певних відтинків фронту. Взамін німецькі військові власті іноді передавали відділам УПА зброю та амуніцію, здебільшого із запасів здобутої совєтської зброї. Німецькі військові чинники обіцяли також лібералізувати поведінку німецьких військ супроти населення України там, де вони мали безпосередній територіяльний контроль. З другого боку документи досить послідовно вказують, що німецька армія, ані не обіцяла УПА, ані не робила політичних поступок. Не зважаючи на це, у своїй внутрішній довірочній кореспонденції, ті військові кола, які мають певне відношення до УПА та руху опору здебільшого уважають, що без зміни німецької «Остполітік» великі потенціяли УПА не можуть бути належно використані.

Документи військових установ подані в 6 і 7 томах *Літопису* можна поділити на три головні групи: 1) звіти розвідувальних частин німецьких армійських груп стаціонованих на Східньому Фронті; 2) Абвер (централя німецької військової розвідки та контррозвідки); 3) звіти ФГО (Fremde Heere Ost) — Централя військової розвідки на Східньому Фронті. Вони різної вартости і на цю тему редакційна колеґія повинна була у вступі дещо сказати. Наприклад відомо, що Абвер як організація була від 1942 року інфільтрована совєтськими аґентами, що Гітлер наказав від лютого 1944 року злиття організацій Абвер і СД (політична поліція), яка була під контролем Гіммлера, та організації СС.

Адмірала Вільгельма Канаріса арештували у вересні 1944 року під закидом участи в замаху на Гітлера та стратили у концтаборі Фльоссенберґ у квітні 1945.[7] Ці обставини не могли не мати певних впливів на звіти Абвер-у.

Менш численними в цій збірці документів є звіти німецьких поліційних та окупаційних аґентур, особливо пов'язаних із такими організаціями як СД і СС. Хоч вони часто подають коментарі на збройні сутички УПА,

---

[7] Charles Whiting, *Canaris*, New York, Ballantine Books, 1973, ст. 261-264 див. теж Karl Heinr. Abshagen, *Canaris: Patriot und Weltbürger*. Stuttgart, Union Deutsche Verlagsgesellschaft.

їхня головна увага концентрується на політичних та ідеологічних темах. Вони зондують наприклад успішність політичної роботи і освідомлення населення на територіях під контролем УПА. У результаті — партійні та адміністраційні кола Третього Райху оцінюють популярність УПА досить високо, базуючи свої спостереження на інформації перебіжчиків із совєтської армії, на захоплених совєтських звітах, на звітах відділів німецької армії, які вирвалися із совєтського окруження або встигли втекти з совєтського полону. Можна спостерігати різницю між оцінкою сил УПА з точки зору німецьких збройних сил та партійно-окупаційної бюрократії.

Німецькі військові звіти здебільшого вважають, що політичний та демократичний розвиток УПА в рамках УГВР це позитивний феномен, який зміцнить їхні військові спроможності, а тим самим поможе, на дальшу мету, устабілізувати німецькі оборонні позиції на Східньому Фронті. З другого боку, такі організації як СС, СД окупаційно-адміністративні інституції дивилися на УПА як на двосічний меч, зокрема з огляду на нацистські колонізаційні пляни на Сході Европи, які, теоретично, лишилися в силі до кінця війни.

Були справді спроби злагіднити та змодифікувати конфлікт, що існував між концепцією нацистських колонізаційних плянів в Україні та українськими національними аспіраціями. Ініціятива в тому напрямі вийшла наприкінці війни із кіл молодшого проводу СС, як, наприклад, у випадку д-ра Вехтера і д-ра Арлдта. Їхню кореспонденцію в цій справі треба було б хоч частково включити у збірку даних документів, бо вони могли б доповнити картину курсу німецької політики в кінцевій фазі війни. Одначе, треба додати, що вони творили індивідуальну ініціятиву і не мали великого впливу на німецько-українські відносини в тому періоді історії.

Підсумовуючи наші зауваження, треба сказати, що, особливо для пересічного читача, ця двотомова збірка німецьких документів була б хосеннішою, коли б впровадження було більш аналітичним та обширним, а документація — більше всеохоплюючою. Одначе, навіть і з тими обмеженнями збірка представляє собою поважну першоджерельну базу для студій над українським рухом опору під час Другої світової війни.

ДОДАТКИ

ДОКУМЕНТ Ч. 1

Reichskanzlei 12039-L. Bundesarchiv, Koblenz, від 3 серпня 1941 р. представляє собою лист Степана Бандери до Гітлера із протестом проти приєднання Галичини до Генеральної Губернії та передання Північної Буковини Румунії. Він висловлює водночас припущення, що це тимчасовий адміністративний крок і що ці території будуть повернені Україні.

An
Seine Exzellenz
den Herrn Deutschen Reichskanzler
Adolf H i t l e r Berlin.

Euere Exzellenz!

Soeben erhalte ich aus Lemberg die Nachricht, dass das ukrainische Land Galizien an das Generalgouvernement angeschlossen wurde.

Seit Jahrzehnten war Galizien das Piedmont der ukrainischen Freiheitsbewegung und der Hauptträger des Kampfes gerade gegen Polen. Mit unzähligen Blutopfern hat es in den vergangenen Jahren und besonders in den letzten Wochen seine Treue zu der Ukraine bekräftigt.

Wie Grossdeutschland unter der genialen Führung Euerer Exzellenz die Vereinigung aller seiner Länder erreicht hat, so ist auch die Einigung der gesamten ukrainischen Länder das Ziel aller Ukrainer und besonders das der ukrainischen Nationalisten.

Mit tiefem Schmerz müssen wir heute feststellen, dass die bereits mit dem ukrainischen Mutterland vereint gewesene Nordbukowina und Bessarabien eben auch Galizien wieder mit polnischen Ländern vereinigt wird.

Wir hoffen, dass diese Abtrennung der ukrainischen Länder nur eine vorübergehende Verwaltungsmassnahme sein wird und dass Euere Exzellenz diese Länder mit dem ukrainischen Mutterland zur gegebenen Zeit vereinen werden.

Denn so wie die Nationalsozialisten der ostmärkischen Heimat Euerer Exzellenz stets um den Anschluss an das Grossdeutsche Reich gekämpft und dafür ihre Besten geopfert haben, so haben auch die Nationalisten der ukrainischen Westmark stets für die Befreiung und Vereinigung aller ukrainischen Länder gekämpft und werden die Erreichung dieses nationalen Ideals immer anstreben.

Genehmigen Euere Exzellenz den Ausdruck
meiner tiefempfundenen Hochachtung

Stepan Bandera
Führer der Organisation Ukrainischer
Nationalisten — OUN

Berlin, den 3. August 1941

ДОКУМЕНТ Ч. 2

German Material, Himmler File. Container: 401, Drawer No. 2, Folder 57 (70). The Manuscript Division, Library of Congress.

Цей документ від 28 вересня 1942 р. включає листа від А. Розенберґа до Г. Гіммлера в справі компактного поселення частини фольксдойчів України в генеральній окрузі Житомир. Це було пов'язане з виселенням десяток тисяч українських селян.

Розенберґ протестує проти того, що це сталося без його відома, одначе заявляє, що він також у принципі підтримує колонізаційні пляни на Сході, включаючи Україну.

Sehr geehrter Parteigenosse Himmler!

Der Reichskommissar für die Ukraine hat mir berichtet, daß Sie ihn in Ihrer Eigenschaft als Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums am 8. und 9. September 1942 beauftragt haben, die Volksdeutschen seines Reichskommissariats beschleunigt einzudeutschen und die Volksdeutschen im Generalbezirk Shitomir in den Räumen um Korosten, Hegewald und Eichenhain anzusiedeln. Hiervon habe ich mit Befremden Kenntnis genommen. In beiden Auftragschreiben beziehen Sie sich auf eine Führeranordnung vom 17. Juli 1941. Ich weiss zwar nicht, ob Sie hiermit den Erlaß des Führers über die Verwaltung der neu besetsten Ostgebiete oder denjenigen über die polizeiliche Sicherung der neu besetzten Ostgebiete meinen, beide Erlasse geben Ihnen eine solche Ermächtigung jedoch einwandfrei nicht. Durch Ihr Vorgehen haben Sie gerade den Erlaß des Führers vom 17. Juli 1941 über die Errichtung eines Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete, dem dadurch die gesamte Verwaltung unterstellt wird, als auch das Schreiben des Reichsministers und Chefs der Reichskanzlei vom 6. September 1941 — Bk. 13031 B — außer Acht gelassen. Dem Reichskommissar Ukraine untersteht seinerseits die gesamte Verwaltung des Reichskommissariats Ukraine, folglich auch die Probleme des deutschen Volkstums, eine einseitige Bestellung Ihrerseits ermangelt jedoch, ohne ein Einvernehmen mit mir, der gesetzlichen Grundlage. Ein Einvernehmen wäre nach Sicherung der zentralen Bearbeitung im gegründeten Siedlungsausschuß zu erreichen gewesen. Ich verkenne nicht, daß Reichskommissar Koch an Sie herangetreten war und daß der Hinweis auf die Bandengefahr eine schnelle Regelung erforderlich machte. Trotzdem wäre eine Unterrichtung leicht möglich gewesen.

Über Ihr Handeln bin ich umsomehr erstaunt, als wir in unserer Besprechung am 7. Juli 1942 in Ihrer Feld-Kommandostelle unter Würdigung unserer beiderseitigen Aufgaben in der Errichtung eines Siedlungsausschusses unter Vorsitz von SS-Oberführer Professor Dr. Meyer eine Basis gefunden hatten, die den Ausgangspunkt für eine vertrauensvolle und fruchtbringende zentrale Zusammenarbeit unter Berücksichtigung aller Gesichtspunkte zwischen uns bilden sollte und konnte.

Der Siedlungsausschuß hat, nachdem leider ein erster Sitzungstermin infolge Abberufung des Vorsitzenden durch Sie wieder aufgehoben werden mußte, am 21. d.M. in einer erfolgversprechenden Weise seine Arbeit begonnen. Der Ausschuß umfaßt alle Stellen, die an der Siedlungsarbeit im Osten mitzuwirken berufen sind, ist aber andererseits so klein gehalten worden, daß er ein durchaus arbeitsfähiges Gremium darstellt, wie die erste Sitzung, die sich gerade mit der Umsiedlung der Volksdeutschen aus Wolhynien in die Räume um Korosten, Hegewald und Eichenhain beschäftigt hat, gezeigt hat. Ich hatte mit Befriedigung Kenntnis davon genommen, daß die von meinen Vertretern gegebenen konstruktiven und praktischen Auregungen auf großes bereitwilliges Verständnis Ihrer Beauftragten gestoßen und zur Grundlage neuer Vorschläge gemacht sind, die inzwischen gewiß auch Ihnen unterbreitet worden sind. Wenn ich aber nachträglich erfahren muß, daß, worüber weder in der erwähuten Ausschußsitzung etwas bekannt war noch ich durch Ihren Verbindungsbeauftragten SS-Gruppenführer Berger unterrichtet worden bin, über diese Fragen von Ihnen inswischen selbständig Entscheidungen getroffen und Aufträge erteilt worden sind, so kann dies den Zweck der Konstituierung dieses Ausschusses und seiner Arbeit in meinen Augen nur höchst fragwürdig erscheinen lassen.

Im Interesse der Bedeutung unserer Aufgaben und nicht zuletzt des Schicksals der Volksdeutschen im Ostraum, das mir persönlich sehr am Herzen liegt, möchte ich jedoch diese Schlussfolgerung nicht ziehen, sondern werde zur Fortsetzung des am 7. Juli 1942 begonnenen Gedankenaustausches und unter Zugrundelegung der durch Reichsminister Dr. Lammers in seinem Schreiben vom 6.9.1941 — Rk. 13031 B — mitgeteilten Ansichtsäußerung des Führers einige konstruktive Organisationsvorschläge mit Ihrem Verbindungsbeauftragten, SS-Gruppenführer Berger, erörten lassen, die der Verwirklichung

unserer in der grundsätzlichen Zielrichtung übereinstimmenden Pläne zu dienen bestimmt sind.

Im Interesse des Fortganges der Siedlungsvorhaben im Generalbezirk Shitomir habe ich dem Reichskommissar für die Ukraine heute mein grundsätzliches Einverständnis mit dem ihm von Ihnen erteilten Aufträgen nachträglich mitgeteilt, wodurch diese erst rechtswirksam geworden sind. Sachlich stimme ich mit Ihnen darüber ein, daß die Reichskommissare mit der Durchführung derartiger Siedlungsaufgaben betraut werden müssen, nur kann das nicht ohne meine Mitwirkung geschehen.

Heil Hitler!
Rosenberg Ihr sehr ergebener

ДОКУМЕНТ Ч. 3

German Materials. Himmler File. Container: 397, Drawer No. 1, Folder 26. The Manuscript Division, Library of Congress.

Цей документ включає листа Гіммлера до Кальтенбруннера від 21 липня 1944 р., в якому говориться про те, що всі добровольчі частини зложені з українського і російського населення на Східньому Фронті будуть поселені після «перемоги» на козачому кордоні, який буде перебігати далеко на сході і відділятиме решту Совєтського Союзу від німецьких колоніяльних поселень.

Abschrift

Der Reichsführer-
RF/M

Feld-Kommandostelle, den 21. Juli 1944

Lieber Kaltenbrunner!

Mehrere Vorgänge und Probleme haben mich in der letzten Zeit zu folgenden Erwägungen und zu den unten beschriebenen Absichten geführt:

Die Probleme sind das der Bibelforscher, die Kosakenfrage und in Berührung damit die Wlassow-Frage, sowie der Gesamtkomplex: wie wollen wir Rußland, wenn wir — was im Laufe der nächsten Jahre bestimmt erfolgen wird — große Flächen und Teile von ihm wieder erobern, dann beherrschen und befrieden.

1) Ich bin der Überzeugung, daß Stalin und auch sein Nachfolger, falls er bolschewistisch ist, vom Kolchossystem nicht abgehen kann. Nach Unterhaltung mit Reichsminister Backe dürfte Stalin sich, selbst wenn er davon abgehen wollte, aus Mangel an Traktoren, Pflügen, Eggen und Zugtieren rein materiell sehr schwer tun oder es für unmöglich sein. Wenn nun Stalin und der Bolschewismus vom Kolchossystem nicht abgehen können, wird jeder selbständige Bauer ein naturgegebener Feind von ihm sein. Zwischen diesen beiden wird es keine Versöhnung geben.

2) Wir müssen vor dem deutschen Ostwall, den wir einmal errichten werden, entsprechend den großen Vorbildern der k. und k. Militärgrenze und dem russischen Vorbild der Kosakenbauern und Soldatenbewegung eine Ostwehrgrenze an einen Neu-Kosakentum schaffen. Grund und Boden und volle selbständige Existenz und Freiheit wird es für die ukrainische und russische Bevölkerung nach unserem Statut nur an der Kosakengrenze geben.

Hier wird es volle Bauernhöfe geben mit der Bedingung, vom 16. bis zum 60. Lebensjahr Grenzsoldatendienst gegen den Osten zu leisten. Die Tatsache des Besitzes sowie das ständig und unablässig vergossene Blut auf beiden Seiten wird im Laufe der Jahre und Jahrzehnte eine wohl niemals zu versöhnende Feindschaft ergeben.

3) In dem rückwärtigen Gebiet, das deutsches Siedlungsland werden wird, wollen wir Landbaugemeinschaften, so wie wir es in der letzten Zeit in der Ukraine hatten, mit kleinem Eigenbesitz sowie rein deutsche Siedlung betreiben.

Die aktivistischen und tatkräftigen Elemente werden durch den Zug nach der Grenze dauernd herausgelöst werden und soldatisch von uns positiv eingesetzt.

Wir müssen aber noch mehr tun, um das Volk im Hinterland in eine friedliche uns gegenüber waffenlose Form zu bringen. Jeder Gedanke, eine nationalsozialistische Form hier einzuführen, ist Wahnsinn. Eine Religion oder Weltanschauung müssen die Menschen haben. Die orthodoxe Kirche zu unterstützen und wieder aufleben zu lassen, wäre falsch, da sie immer wieder die Organisation der nationalen Sammlung sein wird. Die katholische Kirche hereinzulassen, wäre mindestens ebenso falsch; darüber zu sprechen erübrigt sich.

4) Es muß von uns jede Art von Religion und Religionsform und Sekte unterstützt werden, die pazifizierend wirkt. Hier kommt in Frage bei allen Turk-Völkern die Einführung der buddhistischen Glaubenslehre, bei allen anderen die Lehre der Bibelforscher.

Die Bibelforscher haben, wie Ihnen wohl bekannt sein wird, folgende für uns unerhört positive Eigenschaften:

Mit Ausnahme des Kriegsdienstes und der Arbeit für den Krieg, des Einsatzes für irgendeine, wie sie es bezeichnen "abbauende" Betätigung, sind sie schärfstens (gegen) die Juden, gegen die katholische Kirche und den Papst, sind sie unerhört nüchtern, trinken und rauchen nicht, sind von unerhörtem Fleiss und großer Ehrlichkeit, halten das gegebene Wort, sind ausgezeichnete Viehzüchter und Landarbeiter, sind nicht auf Reichtum und Wohlhabenheit aus, weil ihnen das für das ewige Leben schadet. Insgesamt alles ideale Eigenschaften, wie überhaupt festzustellen ist, daß der Kern der überzeugten, idealistischen Bibelforscher ähnlich wie die Mennoniten beneidenswert gute Eigenschaften hat.

6) Aus diesem Grunde wünsche ich, daß die Bibelforscher in unseren Lagern durch Prüfungskommissionen aus von uns als echt bekannten Bibelforschern überprüft werden, damit alle Diejenigen, die sich erst im Lager oder kurz vor ihrer Verhaftung aus Zweckmäßigkeitsgründen als Bibelforscher bekannt haben, ausgeschieden werden. Dadurch werden alle die Fälle von kommunistischer Ausnutzung der Bibelforschereigenschaften oder von faulen sogenannten Bibelforschern, die ich da oder dort auf Bauernhöfen erlebt habe, z.B. in Fridolfing/Obb., nicht mehr vorkommen. Es ist damit auch die Möglichkeit gegeben, die echten Bibelforscher in den KL in allen Vertrauensstellungen, die einer geldlichen oder sonstigen materiellen Belastung ausgesetzt sind, zu verwenden und besonders gut zu behandeln. Damit wiederum schaffen wir uns die Ausgangsbasis zum Einsatz dieser deutschen Bibelforscher in Rußland in kommenden Zeiten und haben damit die Emissäre, mit denen wir das russische Volk durch die Verbreiter der Bibelforscherlehre pazifizieren können.

Heil Hitler!
Ihr
gez.: H. Himmler

Jarema Rakovs'kyi

FRENCH POLICY TOWARD UKRAINE IN 1917-1918

Wolodymyr Kosyk. *La politique de la France á l'égard de l'Ukraine: mars 1917 — février 1918.* Paris: Publication de la Sorbonne, 1981, 304 p. (Série Internationale n. 13).

Early in 1917, the Russian Empire started to become unglued. Oppression, incompetency, and the stress of the war contributed to this process. By the middle of 1917, the Empire was bursting at its ethnic seams and fragmenting into its component parts — the non-Russian nations annexed by the Empire by force over the previous centuries. Such loss of political cohesion is predictable when, in empires that are held by force, the imperial center loses its own cohesiveness. By the end of 1917, most of these nations progressed from voicing polite requests for human, cultural, religious, and linguistic rights to demanding federation status and autonomy, and finally to outright declarations of independence and formation of separate republics seeking international recognition.

For the Allied Powers, the collapse of the Russian Empire and the disintegration of the Eastern Front were a disaster of highest magnitude. France, locked in a deadly struggle with Germany and allied with the Russian Empire, was habituated to dealing only with the imperial central government. Now, in her effort to maintain the Eastern Front, she was forced to devise a policy dealing directly with the new states — specially Ukraine. In his well researched monograph Kosyk proposes to study French policy toward the newly formed Ukrainian People's Republic from March 1917, to February 1918.

Kosyk's book is unquestionably challenging reading, partially because its complex organization makes it appear disjointed. Because it is not a masterpiece of historic narrative, one is often tempted to be critical of Kosyk's style. However, the author anticipates this criticism and argues vigorously and convincingly for the choices he has made. This reviewer is swayed by Kosyk's defense, for he himself was faced with the same dilemma and resultant "errors of style" in his own study on the same subject.

To be more specific, about one third of the book is composed of background material (a sort of short encyclopedia of Ukrainian studies from the origins of the Ukrainian nation to 1917) dealing with history, religion, geography, economy, industry, natural resources, ethnography, and accounts of past efforts to achieve independence. While one would not include a history of France from the Battle of Hastings to 1789 in a monograph dealing with — let us say — the British policy toward the French Revolution, such mate-

rials are traditionally inserted into every monograph dealing not only with some aspect of Ukrainian history, but also with studies of the histories of most other submerged nations of the Russian Empire. The assumption that the reader is totally ingnorant of this fundamental information, while annoying to many, is not unreasonable. Through this background material, the author not only strives to inform, but also uses every opportunity to challenge popular misinformation and widely accepted yet questionable interpretations. Political leaders of the Russian Empire, before and after the Revolution, contributed to the widespread ignorance as a matter of policy. First, often using severe sanctions, they discouraged the development of scholarly studies of non-Russian history. Secondly, they contributed to misinterpretation by propagating a kind of Russian imperial court history. Perhaps, in spite of the burden that this voluminous background material imposes on a historian, repeating this information until it becomes common knowledge among Western historians is a defensible mechanism of decolonializing Ukrainian history. Certainly, in 1917, French officials could have used this kind of information to their advantage.

The main body of Kosyk's study is solidly rooted in unpublished archival sources. The author does not miss any key documents. Nor does he misrepresent, through the documents he chooses to feature, the general spirit, tone, and attitude of the massive documentation available at the Ministère des Affaires Etrangères and the Archives Nationales. However, the meticulous documentation that is the main strength of this study also contributes to its readability problem. The overbearing and lengthy citations of documents often overwhelm the narrative and make some parts of the book appear more like an annotated documentary collection than a well written study. But this attempt "to make the documents speak" was Kosyk's conscious and carefully deliberated choice. There is a reason for this defensive style. In the past, books dealing with nations still involved in some form of struggle for national liberation inside the Soviet Union either have been completely ignored, or have received a rough critical treatment. Soviet critics usually dismiss these authors as "bourgeois nationalist distorters of history" — a label which recently is becoming a sort of badge of distinction in view of the history book purge now in progress in the USSR. Western historians — with some notable exceptions — have not been very liberal or sympathetic to the causes of "émigre" or "separatist" or "nationalist" preoccupations. Under these conditions, a generous display of original documents is perhaps an understandable and defensible — though somewhat awkward — choice of style.

The third impediment to the readability of this work is the most complicated nature of the subject itself. When the Russian Empire collapsed, French officers in the field and French officials in the Ministry of Foreign Affairs in Paris had only a limited knowledge of the new people involved and only a superficial understanding of the rapidly changing events which, nevertheless, required policy decisions. The author does an excellent job of teaching the reader about these complex events by meticulously demonstrating the learning process of the French officials and the state of their knowledge at the time they made these far-reaching decisions. In order to accomplish this, in addi-

tion to developing the subject of the evolution of French policy (which he does by citing document after document), the author must: follow the main events of World War I; keep the reader informed about the stages of the Russian Revolution; inform the reader about the nature and the events of the Ukrainian Revolution; analyze the stormy Ukrainian-Russian relations; follow Lenin's ideological pronouncements, starting with his vigorous defense of the right of the non-Russian nationalities to self-determination and independence, terminating with ideological justifications of the military attack on new independent republics; keep track of the Ukrainian relations with the Central Powers which led to the signing of a separate peace treaty in Brest-Litovsk which, in turn, caused the French to withdraw their recognition of the Ukrainian People's Republic. All this information, in a monograph of limited size, creates a sort of cognitive overload which confuses the reader — as it confused French officials in 1917. While nothing can be done for the French officials of 1917, the main problem of the book could be alleviated by a more lengthy treatment of the subject and a more richly narrative style.

The French implementation of their policy toward Ukraine had some bright moments and some dismal failures. The French started this adventure believing that the Ukrainian Revolution was simply a German and Austrian intrigue, and a few months later ended up recognizing the independence of the Ukrainian People's Republic. In this short time they had accumulated an impressive body of knowledge of Ukrainian issues. Also, on the bright side, Joseph Noulens took over the French embassy in Petrograd in July 1917, and brought with him Jean Pélissier. It was the scholarly journalist-diplomat Jean Pélissier who provided the French government with the necessary information and a serious analysis of both the politics and the sociology of the Ukrainian Revolution. By September 15, 1917, a brilliant 27 page "Pélissier Report" (with 19 attached documents totalling 120 pages) was presented to Noulens. This report is so precise and well done, that after this date it would have been difficult for French officials to misunderstand the events in Kiev.

On the negative side, the French committed their share of blunders. Quai d'Orsai never did untangle the nightmare of their organization and lines of communication in Eastern Europe. Kosyk points out that Ambassador Noulens held up the Pélissier Report until October 28, losing critically precious time. Also the French government probably appointed the wrong man to be chief of the French Mission in Kiev. The fact that General Tabouis was in over his head dealing with the most complex events at the most crucial moments of the crisis is quite apparent from Kosyk's analysis. His shortcoming was not so much his inability to grasp the meaning of the revolutionary turmoil around him, for his reports are coherent and livid enough; it was his lack of diplomatic skills and lack of influence and respect in Paris.

The separate peace treaty signed by the Ukrainian government at Brest Litovsk and the fall of Kiev terminated French relations with the Ukrainian People's Republic. On the French side, recriminations over the failure of the French policy and denials of their recognition of Ukrainian independence followed. Kosyk definitively proves that France indeed had recognized the Ukrainian Republic and had conveyed this recognition to the Ukrainian govern-

ment. In the final analysis, French policy toward the Ukrainian Revolution had failed because the Ukrainian government had failed to provide the necessary military capability to assure its own survival.

Kosyk's *La politique de la France a L'égard de L'Ukraine, Mars 1917 — Février 1918* is a book that needed to be published. It is an excellent diplomatic history monograph which brings to life previously unknown crucial materials. Thus it could, in the long run, influence significant revisions in the treatment of the question of Ukrainian statehood during this pivotal period.

Рецензії, огляди

Науковий Конґрес у тисячоліття хрищення Руси-України. Том І. Збірник Мовознавчої Комісії. — Congressus Scientiarum Millennio Christiano Ukrainorum Dedicatus Volumen I: Congressus Series Philologica. Редактор тому: Олекса Горбач — Redaktion: Olexa Horbatsch. Monachii — Мюнхен — München 1988.

Українському Вільному Університетові, редакторові Ол. Горбачеві й Владиці П. Корнилякові належить подвійне признання: раз тому, що цей *Збірник* появився в ювілейному році 988-1988, а подруге тому, що його перші примірники були готові в день відкриття Конґресу української науки, зорганізованого Вол. Яневом у Мюнхені в днях 27.4-2.5.1988. Немає сумніву, що цей риґористичний поспіх причинився не тільки до невеликої кількости авторів (на 50 запрошених відгукнулося тільки 16 мовознавців!), але теж і до коректорських помилок, що їх можна було оминути при повільніших темпах видання (напр. слов'янськії, замість сл*а*в'янськії, стор. 18; навияненні зам.: невия*с*ненні, стор. 53; термінілогію зам.: термін*о*логію, стор. 107; уккраїнські зам.: українські, стор. 183; compete зам.: complete, стор. 37; appelations зам.: appellations, стор. 163; Богосласника, зам. Бого*г*ласника, стор. 125 та ін).

Зміст збірника в основі причинкарський, хоч є в ньому й синтетичні огляди, передусім статті самого редактора. Ось наголовки поодиноких опрацювань та їхніх авторів: Передмова Ол. Горбача (стор. 5-8); Анна М. Власенко-Бойцун: Цитування й парафрази св. Письма в творчості Т. Шевченка (стор. 7-28); Олекса Горбач; Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову в 19-20 вв. (стор. 29-98); Олекса, Горбач, Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика (стор. 99-146); Володимир Т. Жила; Давньохристиянська тема у творчості Л. Українки: мовні засоби й льокальний кольорит (стор. 147-156); Iwan H. Korowytsky: The Word for "God" (bog') in Kievan Rus' (стор. 157-168); Василь Лев: Боротьба за церковну мову в церковному вжитку (Спроби перекладу св. Письма від 16-го ст. почавши); о. Роман Мізь: Народня церковно-релігійна термінологія й лексика в говірці бачвансько-срімських українців («русинів») у Юґославії (стор. 185-198); John P. Pauls: "The Lord's Prayer" (Old Church Slavonic) in Polissian Dialect (стор. 199-202); Марія М. Пшепюрська-Овчаренко: Мова перекладу «Нового Завіту» П. Морачевського (стор. 203-248).

Характер і наукова вартість цих статтей нерівні. Найцінніші з них ті, які приносять новий матеріял (напр. «християнську лексику» Горбача й о.

Мізя), чи нову методу й підхід до матеріялу (напр. Власенко-Бойцун, Жила). Інші мають радше характер анотованих бібліографій з позитивною чи неґативною оцінкою окремих видань, зокрема перекладів св. Письма українською мовою (Горбач, Лев, Пшепюрська-Овчаренко). Огляд Коровицького неповний, свідчить про неознайомлення автора з новішою літературою, як чужинецькою (Трубачов, Славський), так і з українською (Рудницький, Шевельов).

У *Збірнику* помічається певного роду тенденційність у посиланні на здобутки українського мовознавства, зокрема в екзилі. І так напр. передрук статті Є. Грицака з 1934 р. в *Логосі* — там за 1952 рік, а теж окрема відбитка з неї, в Йорктоні, Канада, чомусь вилишені в статті Горбача. Коли автор обильно цитує свої (зрештою вартісні) газетні причинки з *Християнського Голосу* в Мюнхені, то з однаковою бібліографічно-документаційною користю він міг би посилатися на газетні статті підписаного про нашу різдвяну чи великодню термінологію, пор. напр. *Пу-гу,* ч. 5-6 (Авґсбурґ 1947 та ін.).

Чи це комусь подобається, чи ні, але згадані причинки існують як мовознавчий факт минулого й, не можна нарікати, достатньо задокументовані в бібліографії, пор. Scripta manent I, Winnipeg 1975, стор. 69, 72, 73 та ін.; Repertorium Bibliographicum, Ottawa 1984, ibid. А вже зовсім незрозуміло промовчування автором *Етимологічного словника української мови* підписаного (Вінніпеґ 1962 і далі), в якому не тільки зібрано, але й семантизовано й етимологізовано багато термінів із української церковно-релігійної лексики, напр. амбона, антихрист, анциболот, арідник, Бог, Великдень, діял. віґілія, вілія (святвечір) та інші.

Декому з співробітників Горбача миліші підсовєтські мовознавчі видання, як свої, еміґраційні. Отак Пшепюрській-Овчаренко на стор. 244 і 246 чомусь «ближча» підсовєтська етимологія слова *бариш* із 1982 р., замість вінніпезько-української з 1962 р. Як це слушно підкреслив Ю. Шевельов у Encyclopedia of Ukraine, Vol. I, стор. 843, вінніпезький словник із 1962 р. став поштовхом до започаткування київського «етимологічного словника української мови»; тим-то треба дивом дивуватися, чому еміґраційні мовознавці іґнорують цю працю в випадках, коли етимологія даного слова, якщо не краща, то принаймні не гірша від підсовєтської.

У своїй «передмові» до цього тому Горбач слушно підкреслює, що це «скромний випуск» українських мовознавців з приводу 1000-річчя 988-1988. Не можна з ним непогодитися в тому, тим більше, що великі й поважні проєкти, запропоновані ним у Римі 4.10.1985, як напр. складення конкорданцій до Біблії церковнослов'янської та української, підготова «короткого та обширнішого богословсько-церковноісторичного словників», не викликали «видимого зацікавлення» (стор. 6). І на закінчення редактор радіє, що мовознавці в діяспорі не прийшли до 1000-річницевих святкувань своєї нації з порожніми руками» (там таки). Коли йде про цей «скромний», за його словами, збірник, то не можна сказати, щоб ці руки були вщерть виповнені.

Яр. Рудницький
(Монтреаль)

Київ Шевченкових часів. Автор-упорядник Сергій Крашенінніков. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. НТШ, 1984, 128 стор.
Г. Я. Сергієнко, *Шевченко і Київ.* Історико-біографічний нарис, Київ, «Дніпро» 1987, 326 стор.

Дві праці присвячені Шевченкові та його зв'язкам з Києвом, а які ж неподібні. Автор першої з них по освіті зоолог, який випадково придбав у 1927 р. фотографії Києва 1860-70 рр. Франсуа Мезера і незважаючи на невзгодини життя зберіг їх та вивіз на еміґрацію. Завдяки Науковому Товариству імени Шевченка праця Крашенінникова, тепер уже покійного, вийшла друком. Люксусово видана вона складається з короткого, але добре написаного вступу пера Л. Рудницького англійською мовою (ст. I-III), вступу автора (ст. 1), історії фотографій міста Києва (ст. 2-3), сонету М. Зерова «Київ з лівого берега» (ст. 4), короткого огляду «Шевченко в Києві» (ст. 5-7), уривків з праці П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», що торкаються перебування Шевченка в Києві (ст. 8-16), літопису подій та фактів теми «Київ Шевченкових часів» (ст. 17-24), спису фотографій (ст. 25), самих фотографій (ст. 26-87), опису й коментарів до фотографій (ст. 89-105). біографічних даних про Ф. Мезера (106-111), листа Бальзака до М. Юзефовича (оригінал і переклад, ст. 112) та епілогу, до якого включено XIII кліше видів Києва (ст. 113-124). Видання закінчує список вибраної бібліографії (ст. 125-128), до якої варто було б додати принаймні М. Закревського, *Описание Киева* I-II, Москва 1868, IV+ 950 стор. і хоч би Д. Антоновича, *Київ.* Короткий начерк до 16 малюнків, Нью-Йорк-Відень 1921, 22 ст. та *Київ,* Провідник. За редакцією Ф. Ернста. Київ, ВУАН, 1930, 797 ст.

І з кожного слова тексту і з дбайливого видання праці видно глибоку любов і пошану до Шевченка, його життя і творчости та зв'язків з Києвом. Цього, на жаль, не можна сказати про працю, як не як фахівця, Г. Сергієнка відомого як історика і автора ряду праць про Шевченка. У його праці *Шевченко і Київ* наш поет підпорядкований ідеологічним постулятам. Звичайно, Сергієнко не перший і не останній, який втискає Шевченка в примусові лещата позиції «передового марксо-ленінського вчення», яку з ласки Москви Шевченкові дозволено займати: «Вшанування... Т. Г. Шевченка з нагоди 125-річчя з дня його народження у 1939 р. мало велике політичне значення для зміцнення дружби народів СРСР» (ст. 289). Подібних цитатів можна навести багато.

Все ж таки, попри ідеологічний мотлох, праця має і свої позитиви. Автор намагається зібрати ввесь матеріял до теми і справді подає безліч матеріялу на цю невичерпну тему. Часом він подає речі, що мають зовсім посереднє відношення до теми, коли пише про когось, хто був коротко в Києві, а з Шевченком зустрічався поза нашою столицею. З другого боку варто було згадати, яке враження робило на українських діячів, коли їм, як Чубинському в Києві, а Свидницькому в Миргороді пощастило жити на помешканні, де колись жив, чи зупинявся Шевченко. Варто було б згадати про заходи киян назвати в 1881 р. одну київську школу іменем Шевченка. Про раніші й пізніші намагання Сергієнко дещо згадує.

Згадавши працю Чалого про Шевченка, вражає мовчанка про Кониського, якого згадано в праці чотири рази — двічі в примітках, як автора біографії Шевченка, хоч у тексті про це ні слова, раз серед «буржуазних дослідників» (ст. 5) і раз як співтворця Товариства ім. Шевченка. Перше критичне видання «Кобзаря» щоправда згадано, але так, немов би це було собі звичайне чергове видання «українського філолога, історика і фолкльориста В. М. Доманицького» (ст. 223).

Не використав Сергієнко і важливого листа, Агрипини Николаєвої, який віддає яскраво хвилювання київської молоді, коли Шевченка привезли в Київ і посадили в тюрму, а потім випустили (*Шевченко,* р. I, Нью-Йорк 1952, ст. 24-25 — подібне було і в «*Киевской Старине*»). Мовчанкою збув автор і намагання київської громади у другі роковини смерти Шевченка улаштувати на його могилі правописну конференцію (про що є згадка в львівських «Вечорницях»). З уваги на розголос її пізніше відкликали.

До позитивів праці треба віднести те, що Сергієнко відмовився нарешті від свого неправильного твердження, мовляв «Книгу буття...» написав невідомий автор між виступом декабристів і польським повстанням 1830 р. і правильно приписав авторство її Костомарову, хоч і з непотрібним обмеженням (ст. 102). На підставі інформації Куліша Сергієнко зовсім правильно твердить, що твір треба називати в однині «Книга буття» (там таки). Зрештою цю саму назву (в однині) маємо і в Крашеніннікова (ст. 6). Сергієнко також виправдовує назву «Кирило-методіївське братство», хоч і мусить вживати терміну «товариство», як наказано згори.

Твердження, що Максимович «до кінця життя глибоко шанував... полум'яну поезію Шевченка» (ст. 26), вимагає корективи. Не можна твердити на підставі декількох цитатів, що Куліш не любив Києва (ст. 30). У його листах є й дуже позитивні оцінки Києва (в листах до Хильчевського). У праці Сергієнка є також багато зайвого, що не має нічого спільного з темою «Шевченко і Київ» (ст. 83, 126-7, 129-134 і т. д., і т. д.). А все ж таки монографія Сергієнка має своє важливе значення широким підходом до теми і дає багато фактичного матеріялу, хоч з другого боку ідеологічно з примусу надто обмежена. У цьому відношенні вона не може рівнятися до не безпомилкової праці Крашеніннікова, який Шевченка однак правильно оцінює як великого українця, геніяльного поета, як людину, яка високо підноситься над злободенними питаннями та ідеологічними ярликами і банальними фразами, що рясніють у праці Сергієнка.

М. Антонович
(Монтреаль)

Мирослав Семчишин, *Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу.* Ню-Йорк-Париж-Сидней-Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1985, стор. XXVI + 550 стор.

Культура — дуже широке поняття, summa summarum духових і матеріяльних надбань людського колективу на довговіковому шляху його істо-

ричного буття. Культура українського народу являється особливо цікавим, збірним феноменом з огляду на специфіку геополітичних, соціоекономічних і загально історичних умовин, серед яких вона творилася і кристалізувалася протягом довгих століть від пра- й протоісторичних часів до нашої доби включно. Тому з цікавістю беремо до рук книгу М. Семчишина, яка своїм солідним об'ємом робить добре враження. На марґінесі скромна заввага: наголовок праці не зовсім відповідає її змістові, що стверджує зрештою сам автор, бо в заголовку говориться про «тисячу років української культури», а шановний автор починає, зрештою зовсім слушно, свій огляд від палеоліту й згодом протоісторичних часів, узгляднюючи найстарші корені етногенетичного процесу українського народу на його споконвічній території та подаючи головно картину прото- й історичного процесу в парі з етногенетичним кристалізуванням специфіки психо-культурної структури народу.

Після вступних завваг про огляд видань, літератури предмету, пов'язаної з тематикою історії української культури, визначення й суті української національної культури та її складників, автор переходить до самої теми. Діти трипільської культури (пізнього неоліту) не знали батька не в наслідок відсутності шлюбів, як каже не зовсім виразно автор (стор. 2), а в наслідок поліандрії матріярхального ладу. Висказ автора «трипільців неоліту і мезоліту історики вважають етногенетично за попередників індоевропейців» (стор. 6) невірний. Можливо, що автор мав на думці трипільців неоліту й енеоліту, а не мезоліту, бо трипільська культура не існувала в мезоліті. Згідно із сучасним поглядом в науці кіммерійці не були іранського походження, як пише автор (стор. 7), а найправдоподібніше споріднені з траками. Вважати культуру кіммерійців продовженням трипільської (стор. 7) є помилково, бо кіммерійці були номадами, які появилися на території України десь приблизно на порозі ІІ-І тисячоліття до нашої ери, а трипільців вважаємо автохтонними, хліборобськими племенами й у дальшому етногенетичному аспекті передісторичними предками далеко пізніших русько-українських племен. У автора подибуємо тенденції ідентифікації, а принайменше споріднювання кіммерійців і скитів з автохтонними, хліборобськими племенами (південно-східніми протослов'янськими племенами), предками пізніших українських племен (стор. 7-8). Кіммерійців, споріднених з траками, й скитів, приналежних до іранського світу, а позатим номадів, не можна пов'язувати з південно-східніми протослов'янами й вважати їх нашими предками. Ідучи по лінії погляду автора, кіммерійці й скити мусіли б бути слов'янами, як ми, або ми є трацького, чи іранського походження, як вони. Тимчасом і одне й друге не відповідає історичній правді, бо ми, українці є слов'яни, а вони були — кіммерійці споріднені з траками й скити з іранцями. Траки й іранці не можуть бути предками українців-слов'ян, що не заперечує з другої сторони спільного індоевропейського походження. Тут шановний автор перейнявся поглядами деяких аматорських статтей замість покористуватися фаховою літературою предмету. Поняття так званого «скитського мистецтва» (вживане часто в західній науці) треба прийняти головно в його старшій фазі умовно. Воно було «скитське», бо виникло на території Скитії, але його творцями

були первісно грецькі й місцеві, тобто автохтонні, мистці. Скити, які почали осідати компактними масами щойно десь у другій половині IV ст. до нашої ери, могли причинитися до дальшого розвитку мистецтва пізніше (останні століття до нашої ери, так звана Мала Скитія зі столицею Неаполь, яка пережила останній розквіт скитської державности й культури). Геродот жив цілком певно в V ст., а не «приблизно» (стор. 9). Цитуючи М. Чубатого, автор можливо дещо переоцінює значення римських леґіонерів (стор. 10) як місійних пропаґаторів християнства на наших землях. Початки християнства на території України пов'язані головно з побутом ґотів на нашій території, які прийняли «нову віру» від полонених правдоподібно з Каппадокії. Погляд, що «словян... знали вже старогрецькі й римські письменники-історики від VII ст. перед Хр.» (стор. 13), делікатно кажучи, за смілий, бо вістки про слов'ян є «дещо» пізніші. Термін «великоруський» (стор. 16) може в асоціяції понять провокувати до вживання терміну «малоруський», що сьогодні є анахронізмом. Наші завваги відносяться головно до пра- й ранньоісторичної та передхристиянської доби. Детальна аналіза дальших розділів вимагає розгляду компетентних фахівців поодиноких діб і ділянок з історії нашої культури. В дальшому можемо лише загально висказати деякі думки методологічного аспекту. При дослідах над переказом про побут апостола Андрія Первозванного на Київських горах (стор. 32-33) треба бути обережним при формулюванні даного питання, бо згаданий переказ у цілому своєму контексті не видержує наукової критики.

Нова доба в історії української культури виринає з офіційним прийняттям християнства та в слід за тим християнізацією культурного процесу — духовно-церковно-монашого життя з їхніми впливами на письменність і мистецтво. Дальші розділи — освіта, наука, друкарство, відгуки ренесансу й гуманізму в Україні та літературна творчість з виникненням релігійно-полемічної літератури, особливо після Берестейської унії та різні вияви мистецтва — це дальші етапи на шляху розвитку української культури. XVII століття й церковні справи з розвитком освіти, науки, літератури й мистецтва та покликання до життя Києво-Могилянської Академії при політично-державних підйомах і занепадах козацько-гетьманської доби — спалахнуло метеором над Україною й погасло відносно скоро після нашої невдачі під Полтавою. Національно-культурне й згодом політичне відродження Наддніпрянської України й її західньої вітки-Галичини та XX століття з його короткою державною добою і занепадом та трагічними подіями Другої світової війни — це трагічний епілог на сучасному етапі розвитку української культури. Бібліографічний показник використаної літератури та індекс прізвищ закінчують ту публікацію. Відносно технічної сторінки — коректа місцями не дописала. Деякі розділи опрацьовані довше, деякі коротше певно в наслідок недостачі матеріялів. Методологічно праця вдержана в хронологічному порядку з ціллю виказати проґрес розвитку української культури на тлі загально історичного процесу. Наші дрібні завваги не знецінюють рецензованої нами праці, де шановний автор зібрав великий фактологічний матеріял з різних ділянок. За це належиться йому признання. Згідно зі словами Григора Лужницького (стор. VI) автор

як викладач-виховник написав популярно довідник історії нашої культури для широкого загалу й в тому його заслуга.

Олександер Домбровський
(Ню Йорк)

В. П. Плачинда, *Павло Гнатович Житецький.* Київ, Наукова думка, 1987. 206 стор.

Праця В. Плачинди про Павла Житецького написана дуже цікаво і жваво та має неабияке наукове значення, оскільки автор мав змогу писати її на базі архівних матеріялів. Незважаючи на примусовий штамп книжок видаваних в підсовєтській Україні книжка подекуди намагається вийти поза вузенькі рамки дозволені провінціяльним, неросійським культурам.

Звичайно, на початку треба «виправдати» видання, отже підкреслити зв'язки Житецького з російськими установами і вченими, зацитувати кілька «кошерних» відзивів про нього радянських учених і виставити його як «проґресивного» вченого, хоч опісля в тексті дійсність виходить трохи менше «кошерною». Отже поряд із «Вибраними працями» П. Житецького (Київ, АН УРСР 1987, 327 стор.) це визначна спроба повернути українській культурі несправедливо забутого вченого.

Гумористично звучать «основні положення» радянського біографічного дослідження і «марксистсько-ленінський соціологічний метод» історизм, партійність і об'єктивність (стор. 8), оскільки партійність і об'єктивність несполучні, що й виявляється в цінній до речі праці Плачинди не раз.

Вона подає багато цікавих даних невідомих дотепер, які кидають світло і на те, чому Житецький опинився в українському таборі. Батько Павла був учнем Полтавської духовної семінарії (в Переяславі) разом з Осипом Бодянським і з Андрієм Козачковським, знайомими і приятелями Шевченка. Багато дотепер невідомого ми довідуємося про шкільну духовну науку Павла, включаючи його роки в духовній Академії в Києві до 1860 р., коли його виключили з Академії і він перейшов в університет. У Академії в Києві до 1860 р., коли його виключили з Академії і він перейшов в університет. У Академії він вчився і дружив з Владімірським-Будановим, а серед його учителів був відомий філософ П. Юркевич, який «заразив» на думку Плачинди Житецького ідеалізмом. Проте, ідеалізмом була «заражена» тодішня молодь в Києві і поза впливами філософа.

Автор досить докладно зупиняється над т. зв. шістедесятими роками, однак не вияснює їх дорешти. Час від 1857 до 1863 незвичайно багатий на події та диференціяцію, яку проходили таємні гуртки в Києві аж до заснування Громади, ще в 1858 чи найпізніше 1859 році. У всякому разі Громада в Києві існувала вже влітку 59 року, коли там був Шевченко. Син Павла Гнат Житецький помилково відносив це заснування на 1861 р. Найбільше шкодить Плачинді знов ідеологія, оскільки згідно з заяложеною марксистською формулкою кожний рух треба ділити на проґресивну і реакційну групи. Щоб якось впхати свою розповідь у ці неприродні ле-

щата, Плачинда намагається вказати на проґресивну ролю Житецького, хоч пізніше згадує його цікавий вислів про центрову позицію в Громаді з Драгомановим наліво і Антоновичем направо.

Ці справи треба розуміти інакше. Понад 40 років київські громадяни працювали в українському русі і за цей час бували між ними і добрі, і напружені відносини, потім знов, відповідно до часу, темпераменту, обставин і поглядів на різні питання могли ці відносини мінятися. На цій базі пробувати розділити київську Громаду на декілька «ворожих» груп неправильно і протиприродно. В основних справах вони завжди йшли разом, як напр. у виступі проти Соболевського з його відновленою поґодінською теорією про те, що населення княжого Києва було, мовляв, «русским». Повна єдність існувала між громадянами також у справі відносин супроти росіян, хоч і тут вони тактично могли розходитися. Житецького аж ніяк не можна перетворити в русофіла.

У деяких випадках Плачинда підтасовує потрібний йому ідеологічно матеріял, згадуючи одне, а замовчуючи інше. Шкода, що він не показав у монографії детальніше різниць у науковому підході Житецького і Потебні, хоч натяки на розходження є (стор. 88-90). Згадуючи про зустріч Житецького з полтавськими громадянами в серпні 1863 р. Плачинда згадує громадські справи (стор. 53), але замовчує політичні пляни у зв'язку з польським повстанням, і можливою коаліцією Англії, Франції та Австрії проти Росії і Прусії, внаслідок чого Київ з околицею мав бути перетворений у вільне князівство, а Правобережжя припало б Австрії (М. Гніп, Полтавська Громада, Київ 1930, стор. 38-39). Ясно, що навіть за теперішніх умов такого на Україні писати не можна.

А все ж таки ми б не хотіли, щоб наші критичні зауваження, які скеровані не так проти автора, як проти умов, в яких йому приходиться писати, не витворили неправильного враження. Праця Плачинди про П. Житецького хороша і подає багато нового і цікавого матеріялу, до історії тодішньої України і біографії самого Житецького, великого українського патріота і яскравої постаті тодішнього громадського життя. Шкода лише, що тираж такий мізерний, отже вона не потрапить до широких читацьких кіл, для яких вона призначена, хоч саме так її характеризовано, навіть на «общепонятном язике« (стор. 2).

М. Антонович
(Монтреаль)

Motyl, Alexander J. *Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR.* Ithaca and London: Cornell University Press, 1987. 188 p.

The proposition that the Soviet nationality problem defies any logical solution has become something of an academic and journalistic cliche. Yet, the customary verities and glib generalizations rarely define the precise dimensions

of the alleged "ethnic crisis" in the USSR. Given the apparent insolubility of the nationality question, one may indeed wonder how long will the USSR endure.

The present study systematically investigates the climate for rebellion among major non-Russian groups. The focus is on the linchpin of the Soviet nationality edifice, Ukraine, where the greatest potential for a successful rebellion lies. The study reflects the "non-disintegrationist" school of Sovietology, which adheres to the postulate that, while the ethnic issue is problematic and requires careful attention, it does not pose a serious threat to the political stability of the Soviet state. Technically, the potential for revolt is ever-present in a system which sanctions Great Russian political, social, economic, and ideological supremacy. That no such revolts have taken place in the USSR in general and in Ukraine in particular may be attributed to diverse factors. However, the overwhelming reason is the successful privatization of dissent by the repressive organs of the Soviet state, particularly the pervasive internal security apparatus. To put it simply, the KGB may actually permit token individual dissent, but does not allow it to coalesce into a significant opposition force. Individual dissent — be it motivated by national, democratic, religious, or economic considerations — may prove politically embarrasing but not systemthreatening. Lacking the necessary forum to publicize private or national grievances, potential rebels are doomed to remain outside the mainstream of the Soviet society. Economic failures, ideological erosion, national awakenings, and even outside interference may arouse mass desire for rebellion among the non-Russians; however, precisely because they *can not rebel under the existing circumstances, non-Russians will not* rebel.

Aside from occasional lapses into "paradigm building," the study makes a lucid and rather convincing case for the clear inability of the non-Russians to effectively resist the Russian leviathan state. The arguments are often supported by a wealth of logically arranged data. One may object to the concluding emphasis on the economic factor as the sole source of the Soviet systemic crisis — one may propose others, including moral bankruptcy. Nevertheless, the study is most meritable and timely. Perhaps the only problem with this and other such elegant analyses is that the real world is in a constant state of flux. By all accounts, these are extraordinary times for the USSR: Armenians have openly and massively demonstrated their latent nationalistic aspirations, while similar rumblings are heard elsewhere. Gorbachev's reforms and the current trend toward *glasnost'* may yet unleash new national dynamics which may render the existing rules obsolete. One may assume a society undergoing an official *perestroika* may unleash new forces and expectations among the non-Russians as well. Perhaps the predicted Soviet nationality crisis is about to erupt.

Alexander Sydorenko
(Arkansas State University)

Михайло Г. Марунчак, *Біографічний довідник до історії українців Канади.* Вінніпеґ: УВАН, 1986. 755 стор.

The compilation of a dictionary of national biography is a true treasure in the cultural heritage of every nation. Like a national encyclopedia or the historical atlas of a country, it quickly becomes a basic reference tool for various kinds of historians and at the same time a precious artifact eagerly sought out by collectors of national memorabilia. Though not a true dictionary of "national" biography in the full sense of the term, Dr. Marunchak's *Biographical Dictionary* catalogues the principal personalities of a major Canadian ethnic group and in doing so comes close to providing a real dictionary of national biography for the Ukrainian Canadians.

Dr. Marunchak's book, the result of twenty years of labor we are informed, is a prodigious work. It fills 715 pages of biographical entries with approximately five to six entries per page. This makes for a total of about 3600 separate biographical entries. Dr. Marunchak states in his preface that it was his goal to outline the lives of Canada's Ukrainian political, cultural, economic, and social elite and he has succeeded admirably in his task. The entries typically contain date of birth and death, professional information, affiliations with various Ukrainian organizations and institutions, and the titles of any books which the person in question authored or the names of various newspapers, journals, or other serials to which he might have contributed.

Unfortunately, Dr. Marunchak's dictionary is marred by a large number of minor errors and editorial slips of one sort or another. Even a quick perusal of the volume reveals these. For example, Oleh Gerus did not edit any *Ohliad istorii Ukrainy* but rather Dmytro Doroshenko's famous *Narys istorii Ukrainy* (p. 176), the title of Paul Magosci's best-known bibliography is not given, but only the subtitle — it should read: *Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide* (p. 401), Wasyl Swystun did not leave the Ukrainian national camp during the First World War but rather towards the end of the Second (p. 564), Oleksander Baran was a contributor to *Orientalia Christiana Periodica* and not the title given (p. 143), and the author of this review is not a member of the NTSh, though it is stated that he is (p. 524). Many further examples of this kind of infelicity could be given.

On another level, biographical data of first rate importance is sometimes missing. For example, in the case of Wasyl Swystun, one of the most important figures in the history of Ukrainian organizational life in Canada, the date of his defection from the SUS (*Soiuz Ukraintsiv Samostiinykiv*) should be given along with the year that he joined the UNO (*Ukrainske Natsionalne Ob'iednannia*) and the time that he left it. Otherwise, it is impossible to discertain at any given time the political views of this very controversial public figure who is listed as having been a leading member of both of these mutually antagonistic organizations. On still another level, Dr. Marunchak has chosen to include entries on a few important English Canadians who hold an important place in the history of the Ukrainian Canadians. There is, for example, an entry on A. D. Hunter (1868-1940), a friend of the Ukrainians

and an early translator of Shevchenko. If such a format is followed, then surely there should also be an entry on George Simpson (1893-1969), one of the most influential friends the Ukrainian Canadians had during the 1930s and the 1940s, a time of crucial transition out of the pioneer era and into an era of modern urban life and new political controversies.

These infelicities reduce but do not destroy the value of the book. Dr. Marunchak has compiled a reference work of considerable value to future historians and geneologists. The *Biographical Dictionary* is an achievement on a par with his earlier volume titled *The Ukrainian Canadians: A History,* a work which first revealed his powers as a compiler of basic information about the history of the Ukrainians in Canada. It is left to a younger generation to produce significant synthetic and interpretive histories which will evaluate the experiences and achievements that are here documented so meticulously and laboriously.

Thomas M. Prymak
(Toronto)

На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні... Ред.: Кость Мельник, Олег Лащенко і Василь Верига. Торонто-Нью-Йорк; Друк Вид. «Новий Шлях» для Науково-Дослідчого Інституту ім. О. Ольжича у ЗСА, 1985, XI, 543 стор.

Перед нами товстий збірник, якого базу і велику більшість сторінок творять 50 статтей і 5 історичних документів. Разом зі *вступним словом,* ст. VII-IX, *списом ілюстрацій* (1-73, ст. XI-XII), *резюме кожної статті* в англійській мові (ст. 471-510), *листи джерел* (1-43, ст. 520-521), *показника імен-назв книги* (ст. 523-537) і змістом збірника в українській і англійській мовах (ст. 539-543) вони складаються на п'ятьсот, сорок три сторінки друку.

З бібліографічної і наукової точки зору систематизація і організація численного історичного матеріялу задовільна. Для пересічного читача, всі статті збірника цікаві і писані легким стилем споминів, свідчень, оповідань тощо.

Читач-науковий дослідник, зокрема історик, може бути вражений тим, що у збірнику є лише 5 першо-джерельних документів. Але це лише по лінії номенклятури, що відбиває слабість і недосконалість кожної мови, якою людина користується. В дійсності кожна стаття, кожна світлина та ілюстрація у збірнику є першо-джерельним, історичним матеріялом. Всі писані матеріяли, за винятком технічно-бібліографічних і *вступного слова,* не є продуктом 1980-тих років, кута зору, з якого людина бачить події 40-50 років тому і неясностей її пам'яті, а були написані під час або швидко після подій, у яких автори-учасники приймали безпосередню участь або керма якими була у їхніх руках.

Щобільше, майже всі спомини, свідчення, оповідання тощо, друковані

вже у 1940-х, 1950-тих і чергових декадах, інколи двічі або тричі з уваги на їхнє документальне значення, пройшли вже пробу критики або повного схвалення інших учасників або очевидців тих подій і суспільних процесів. Коли ж переглянути ілюстрації-світлини, як багато є там тих, які загинули в Бабиному Яру біля Києва, в чужих тюрмах і концентраційних таборах, в боях з ворогом або своїм духом положили свою печать на чергове покоління: ¾ з них не має вже серед живих.

Коли Колеґія для дослідів Українського Націоналістичного Руху звернулася в 1981-82 роках до різних письменників і живих ще постатей Руху, всі вони погоджувалися на те, щоб передрукувати щось з їхніх вже друкованих творів. До них належав видатний колись член Руху і талановитий письменник Улас Самчук, який Костеві Мельникові заявив «вибирайте що хочете, але писати про ті часи я вже нездібний». Це, як виглядало тоді, породжувало слабість Збірника, а насправді вийшло на користь у формі провірених і високо якісних історичних матеріялів. Вони для української історії преважливі також тому, що в історіографії України є повна прогалина у деяких роках Другої світової війни. Багато — томова «Історія Української РСР» залишила період від листопаду 1941 до тогож місяця 1943 року (час повної націонал-соціялістичної) окупації всіх українських земель) білою плямою, яка мусить бути заповнена історією боротьби народу, з яким українське націоналістичне підпілля було в одній лаві.

І об'єктивний історик Української РСР знайде у всіх писаннях у цьому Збірнику Українського Націоналістичного Руху першоджерельні матеріяли для історії України і прогалини в ній тоді, коли він визволиться від облуди і прокляття «партійности наук» і фальшивого писання історії. Бо ж історія народу чи групи народів — це не монографія однієї тоталітарної партії та її режиму. Вона охоплює всі інші ділянки буття народу, багато поза контролею тоталітарної монопартії, і, додаймо, боротьбу проти неї або критику її праці, змагання за відновлення або встановлення повної влади народу. Й. В. Сталін після Другої світової війни визволив всіх науковців точних наук від обов'язку підпорядковуватися засаді «партійности наук», щоб сприяти посиленим дослідам і винаходам. Зараз пора на таке визволення всіх суспільних наук і історіописання від кайдан доґматизму, монопартійного засліплення і тупика.

У *вступному слові* до Збірника (ст. IX) читаємо, що «тема, якій збірник привячений, ще далеко не вичерпана ані з фактичного боку, ані під оглядом її насвітлення. Зробити це — наполегливе завдання найближчого майбутнього». У цьому напрямі можна лише бажати редакторам Збірника багато успіхів. Поступово відкриваються для користування таємні архіви багатьох держав з років Другої світової війни, у яких є багато документів про Український Націоналістичний Рух і його підпілля, включаючи Угорщину, яка захопила Закарпаття весною 1939 року, Румунію, в межах якої була сатрапія «Трансністрія» (Одеса, Добруджа і землі над Дністром-Бугом) і Польщу, у яку у формі «Генерал-Губернаторства» включена була Галичина.

Під технічним оглядом Збірник на висоті. Обгортка книжки вибрана влучно. На ній на зеленому тлі, немов ранньої весни, пам'ятник хрищення

Володимира (Великого) Руси-України в 988 році, себто тисячу років тому. Старанно зроблені були мапи (Україна в часі Другої світової війни, 1939-1945, ст. 522, і карта розміщення концтаборів в Україні, ст. 512), показник імен-назв і інші частини Збірника. Лише тут і там можна знайти помилки. Для прикладу, на сторінці 521, число джерела 37 читаємо: «37. Кентоні секторі ОУН в Другій світовій війні...» Повинно було бути: «Богдан Кентржинський, „На Скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні"»... У показнику імен-назв є дрібні неточності у формі посилання деяких імен авторів до сторінок і подій, з якими вони не мали нічого спільного.

Яків Шумелда
(Берклей, Каліф.)

In memoriam

НАД МОГИЛОЮ о. МЕЛЕТІЯ М. ВОЙНАРА, ЧСВВ.
(Некролог)

У п'ятницю, дня 22 липня 1988 р., відійшов від нас до вічности визначний наш науковець і член Українського Історичного Товариства, ієромонах Мелетій Михайло ВОЙНАР, ЧСВВ. на 77-му році невтомного свого життя. В особі о. Войнара Василіянський Чин утратив відданого й повного посвяти ієромонаха, а український науковий світ визначного дослідника й знавця канонічного права.

Ієромонах Мелетій М. Войнар, ЧСВВ — прийшов на світ дня 15 жовтня 1911 року серед мальовничої нашої Лемківщини, в селі Босько, повіт Сянік. Покінчивши початкову школу у рідному своєму селі, він записався до Інституту св. Йосафата при Василіянському монастирі в Бучачі, де набув середню освіту. В 1929 р. він вступив до ОО. Василіян і по закінчені новіціяту в Крехові, він зложив тимчасові обіти 7 квітня 1931 р., а вічні обіти чи пак чернечу професію 1935 р. в Добромильській обителі.

Продовживши свої гуманістичні (1931-1933), філософічні (1933-1935) та богословські студії (1935-1939) в монастирі, о. Войнар був висвячений на священика у Василіянській церкві на Засянні (Перемишль), дня 16 жовтня 1938 р. Восени 1939 р. він виїхав на студії канонічного права до Риму, що їх він закінчив при Григоріянському університеті — докторатом кан. права 1947 р. У міжчасі він здобув ще на тім же ж університеті ступінь маґістра богословії та поглиблював свої канонічні студії при Свящ. Римській Роті й перейшов дворічний курс східного канонічного права на Папському Східному Інституті в Римі.

1947 р. о. Войнар приїхав до Америки на професора морального богословія і канонічного права при Василіянській Семінарії в Ґленкові, Н. Й. Рівночасно він був зайнятий також душпастирською працею. Уже в 1953 р. о. Войнар вернувся до Риму, бувши назначений віцеректором Української Папської Семінарії св. Йосафата. Але два роки пізніше о. проф. Діонисій Головецький, ЧСВВ, який викладав східне канонічне право на Католицькім університеті у Вашінґтоні, подався до пенсії. Тому в 1955 р. о. Войнар перебрав по нім катедру сіхдного кан. права у Вашінґтоні і трудився там аж до 1974 р., коли й він сам відійшов на заслужений відпочинок до Ґленківської обителі на Лонґ Айленд. Однак і в Ґленкові о. Войнар не перестав науково займатися різними дослідами для своїх частих виступів і статтей.

Як знавець канонічного права о. проф. Войнар займав також важливі пости при редакціях канонічного права, а саме: 1) Був членом Комісії для

примінення Конституцій ОО. Василіян до нового східного канонічного права; 2) Став консультором Папської Комісії для Східних Церков у приготуванні II Ватиканського Собору; 3) Виступав як знавець східного канонічного права під час II Ватиканського Собору; і нарешті 4) Був назначений дорадником Папської Комісії для ревізії латинського кодексу канонічного права. Проф. М. Войнар був дійсним членом Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, Української Вільної Академії Наук й Українського Історичного Товариства. Він визначався передусім як науковий дослідник, плідний автор і публіцист. Основні наукові праці о. Войнара опубліковані в латинській мові а саме: 1) *Про управління українських Василіян* (Рим 1949), 2) *Про Капітули — Зібрання Василіян* (Рим 1954), та 3) *Про Василіянських протоархимандритів* (Рим 1958). Всі ці праці опрацювані майже в цілості на архівних матеріялах. Відтак уже як професор університету у Вашінґтоні, він часто їздив до Ватиканських архівів і приготовив для Папської Комісії для редакції східного канонічного права два об'ємисті томи папських документів, а семе: 1) *Листи Папи Іннокентія IV* (*1243-1254*), що появилися в Римі 1962 р. і 2) *Листи Папи Олександра IV* (*1254-1261*), опубліковані в 1966 р.

А вже годі тут перелічувати численні його наукові розвідки, поміщені в різних публікаціях, як: *Записки ЧСВВ,. Богословія, Український Історик, Gregorianum* (Rome), *Analecta* OSBV. (Rome), *The Jurist* (Washington, D.C.) і *Christian Orient* (India), як теж його основні статті про українські монаші Чини і Згромадження у *New Catholic Encyclopedia* (Washington, D.C.), *Ukraine — Concise Encyclopedia* (Toronto, 1963) і *Encyclopedia of Ukraine* (Toronto, 1984).

Проф. Войнара часто запрошували різні наукові й культурні товариства з доповідями, до яких він дуже старанно приготовлявся. Востаннє він ще взяв участь у Науковому Конґресі 1000-ліття з рамени СКВУ у Мюнхені, Німеччина, хоч уже почував себе слабим. Там 28 квітня 1988 р. він зачитав уже слабим голосом свою послідну доповідь: *Право Київської Церкви за св. Володимира Великого — Джерела й Збірники.*

Повернувшись з Німеччини, його зразу завезли до лікарні в Ґленкові, де відкрили в нього пістряка печінки, який вже був поширився до цілім організмі. Не було рятунку. Кінець скоро прийшов. Похоронений дня 26 липня 1988 р. з Воздвиженської церкви в Асторії, Н. Й. на єпархіяльному цвинтарі Святого Духа у Гемптонбурзі, Н. Й.

Вічна Йому пам'ять!

о. А. Пекар, ЧСВВ.

Хроніка та інформація

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА Й УСТАНОВ З НАГОДИ 25-ЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА», 1963-1988

У 1988 році відзначаємо 25-ліття появи *Українського Історика* — єдиного українського історично-українознавчого журналу, що репрезентує українську національну історіографію.

У 1963 році, за ініціятивою історика Любомира Винара започатковано видання *Українського Історика*, який в короткому часі став офіційним виданням Українського Історичного Товариства.

Видавці журналу брали до уваги вимоги і стан української науки на Рідних Землях і на Заході. В Україні неможливий свобідний розвиток історичної науки через її партійно-ідеологічний характер. Історики в совєтській Україні є невільниками комуністичної партійної доктрини. Як відомо, дуже часто американські і европейські історики фальшиво висвітлюють український історичний процес в дусі російської совєтської схеми і термінології історії Східньої Европи.

Головне завдання *Українського Історика* — пильнувати та боронити інтереси української історичної науки та її кращі традиції.

Ми стараємося виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації етноґенези й історичного розвитку українського народу в совєтських історичних працях і в дослідженнях західних істориків. Рівночасно згуртовані в Українському Історичному Товаристві науковці систематично розбудовують українську історіографію на Заході і гідно репрезентують її на міжнародному науковому форумі.

Починаючи 1985 роком *Український Історик* став історичним і українознавчим журналом і значно поширив свою тематику. Тоді також поширено Редакційну Колегію журналу до якої входять такі члени (подаємо в поазбучному порядку): **Марко Антонович** (редактор), **Олександер Баран, Юрій Блохин-Бойко, Богдан Винар, Любомир Винар** (головний редактор), **Тарас Гунчак, Олег Ґерус, Олександер Домбровський, Аркадій Жуковський, Ігор Каменецький, Теодор Мацьків, Олександер Оглоблин, Василь Омельченко, Богдан Рубчак, Ігор Стебельський, Михайло Пап, Орест Субтельний, Теодор Цюцюра, Дмитро Штогрин.**

Досі появилося **100 чисел** *Українського Історика*, які охоплюють усі періоди української історії, допоміжні історичні науки, а також інші українознавчі дисципліни. Ми зробили все, що в наших силах, щоб *Український Історик* став репрезентативним журналом української історіографії.

Тепер по 25 роках наполегливої праці і конкретних її наслідків-звертаємося до громадянства із закликом допомогти нам розбудувати матеріяльно-фінансову базу журналу. Це також відноситься до членів УІТ і читачів У.І., які знають важливість видання нашого єдиного історичного журналу. Громадські установи і громадяни можуть зложити одноразову ювілейну пожертву на Видавничий Фонд У.І. і тим самим спричинитися до розбудови журналу. Ми бажаємо здобути 200 нових передплатників *Українського Історика* і це зможемо зреалізувати лише з Вашою допомогою. Українські історики сповнили і сповнюють свій обовязок — тепер слово за українською громадськістю. Віримо, що громадянство і установи відповідно оцінять 25-літню появу *Українського Історика* і допоможуть нам в його дальшій розбудові. Дякуємо за Вашу увагу і вирозуміння до дальшого розвитку української історичної науки. З надходячим Новим Роком щиро бажаємо Вам дальших успіхів у Вашій праці. Кожний громадянин і громадська або фінансова установа може стати будівничим української історичної науки і допомогти в обєктивному насвітленні історії України.

Управа Українського Історичного Товариства
Редакція *Українського Історика*

17 серпня, 1988.

Звернення від Видавничого Фонду У.І.Т.

Усіх членів УІТ і читачів *Українського Історика* просимо відзначити 25-ліття *Українського Історика* конкретною допомогою. Кожний читач журналу зможе допомогти в розбудові *Українського Історика* і приєднати нових передплатників і меценатів журналу. Якщо можливо, просимо Вас зробити таке:

1) Зложити одноразовий даток на Ювілейний Видавничий Фонд УІТ
2) Якнайшвидше вирівняти передплату на 1988 і 1989 роки
3) Приєднати бодай одного нового передплатника У.І.
4) Приєднати одного нового мецената У.І. (до уваги слід брати установи і поодиноких жертводавців).

Ми віримо у Вашу одноразову допомогу в розбудові *Українського Історика.* Пожертви можна висилати на адресу наших представників в Америці, Европі, Канаді і Австралії або на адресу Адміністрації *Українського Історика.*

Ще раз дякуємо за Вашу допомогу і співпрацю.

Управа Українського Історичного Товариства

НАУКОВІ УСТАНОВИ

Наукове Товариство ім. Шевченка у своє 115-ліття

Цього року НТШ вступає у своє 115-ліття праці в ділянці української культури і науки. При цьому слід пригадати, що НТШ є найстаршою українською науковою установою, яка серед невідрадних обставин переслідування українства у російській імперії, була заснована 1873 року з ініціятиви українців з Наддніпрянщини, щоб у Львові, Західній Україні, у дещо свобідніших умовинах розвивати українську культуру і науку. Особливо з 1893 р. НТШ заходами О. Кониського і В. Антоновича реорганізовано в наукову установу з відповідними секціями на зразок західньоевропейських академій, і під проводом великих особистостей М. Грушевського, І. Франка і В. Гнатюка при кінці XIX — початку XX ст. розбудовано у фактичну [але без статусу] академію наук. Це становище НТШ здобуло собі завдяки згуртованню добірних наукових кадрів, посиленій праці у спеціялізованих секціях: історично-філософічній, філологічній і математично-природописно-лікарській, та ефективній видавничій діяльності. Йдеться про періодичні видання, насамперед про *Записки НТШ,* та численні монографічні публікації.

За час першої світової війни і згодом під польською окупацією 1919-39 рр. діяльність НТШ дещо сповільнилася. Це також період в якому почала діяти Українська Академія Наук в Києві з 1918 р. і низка інших наукових установ і товариств.

До початку другої світової війни, у 1873-1939 рр., НТШ видало 591 томів серійних видань: *Записки, Збірники, Звідомлення;* 352 наукових праць і розвідок, підручників, карт; 103 книжки літературного журналу (*Літературно-Науковий Вісник*); 95 книжкових літературних творів, 31 інформаційних видань. У цьому періоді появилися 155 томів загальновідомих *Записок НТШ.* Крім українців членами НТШ були також визначні вчені інших національностей: А. Айнштайн, О. Шахматов, Ф. Корш, А. Мазон, В. Яґіч, О. Пипін, А. Йоффе, Я. Бодуен де Куртене, Л. Нідерле, Т. Масарик, М. Фасмер, А. Пенк, Й Сташіґовський, К. Меннінґ і багато інших.

Під час другої світової війни большевицька окупація припинила діяльність НТШ, а на його базі 1940 р. було утворено Львівський філіян АН УРСР. Після війни більшість членів НТШ знайшлася на еміґрації, і вони відновили 1947 р. на з'їзді у Мюнхені діяльність краєвого НТШ. З виїздом членів НТШ з Німеччини, у 1951 р. осідком НТШ в Европі став Сарсель біля Парижу, а з 1955 р., крім Европейського, постали автономні краєві НТШ у ЗДА, Канаді й Австралії. Координацію чотирьох НТШ перебрала надбулова — Головна Рада НТШ. Наукову діяльність членів розміщених по різних країнах і континентах координують Секції НТШ: історично-філософічна, філологічна, суспільних наук, хемічно-біологічно-лікарська і математично-фізичних наук.

Після 1947 р., продовжуючи традиційну серію, що почала появлятися 1892 р. НТШ видало 52 томи *Записок НТШ;* останній том носить число 207. Подаємо список видань, які воявилися після 1983 р., дивись:

Ausstellungskatalog der Exelveröffentlichungen, Arbeits und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V., München, 1983, s. 3-44:

Том 199: Новосівський Іван. *Нарис історії права Буковини і Басарабії.* Нью Йорк 1986. 180 стор.

Том 203: Верига Василь. *Галицька Соціялістична Совєтська Республіка (1920 р.),* Перша большевицька окупація Галичини. Нью-Йорк-Торонто-Париж-Мельбурн 1986. 204 стор.

Том 204: Кармазим-Каковський Всеволод. *Архітектура бойківської церкви.* Нью-Йорк-Філядельфія 1987. 223 стор.

Том 205: *У пошуках історичної правди.* Збірник на пошану Миколи Чубатого (1889-1975). Нью-Йорк 1987. 548 стор.

Том 207: Мушинка Микола. *Володимир Гнатюк.* Життя та його діяльність в галузі фолкльористики, літературознавства та мовознавства. Париж 1987. 332 стор.

Крім *Записок НТШ,* у серії *Український Архів* появився Том 43: *Комарно — Рудки та околиця.* Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріялів. Гол. ред. Василь Лев. Нью-Йорк, 1987. 702.

У серії *Бібліотека Українознавства* появилися 5 томів:

Семчишин Мирослав. *Тисяча років української культури,* Нью-Йорк 1985, 550 стор.

Вовк Анатоль. *Англійсько-український словник назв кольорів і кольорознавства,* Нью-Йорк 1986. 94 стор.

Андрусів Петро. *Мистецтво — найсильніша зброя.* 1987. 455 стор.

Іванусів. *Церква в руїні.* 1987. 350 стор.

Кедрин-Рудницький Іван. *У межах зацікавлення.* 1986. 527 стор.

Ukrainian Settlements in Australia. 1986.

У серії *Монографії* появилася праця Володимира Кубійовича *Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичина) — 1.1.1939. Національна статистика і етнографічна карта.* Вісбаден-Мюнхен 1983. 175 стор.

* * *

Европейське НТШ з осідком у Сарселі (Франція) під кермою проф. В. Кубійовича (помер 2.11.1985) крім відповідальности 1982 р. за Історично-Філософічну Секцію НТШ, завідувало Інститутом Енциклопедії Українознавства, який займається виданням *Енциклопедії Українознавства,* загальникової і згодом альфавітно-словникової.

В 1988 р. НТШ у Европі начисляє 25 дійсних членів, 4 члени-кореспонденти і 37 звичайних, разом 66 членів, які перебувають: 25 у Франції, 19 в Німеччині, 9 в Італії, 4 в Англії, 4 в Бельгії, 2 у Швайцарії і по-одному у Австрії, Голляндії й Норвегії. З НТШ у Европі співпрацюють українські вчені також з-поза Европи, особливо в ділянці *Енциклопедії Українознавства.* Довкруги цього великого проєкту, який триває з 1947

р. згуртовано більшість українських науковців у вільному світі, вважаючи його за найбільше досягнення української еміґрації-діяспори після другої світової війни.

У 1983 р. появився 9-ий том *Енциклопедії Українознавства,* що охоплював гасла «Тимофиєв Валентин» до «Хмельницький Богдан». У цьому томі знаходяться гасла зв'язані з терміном «Україна», які трактують велику частину українських установ, товариств, політичних, громадських, економічних, культурних, церковно-релігійних, військових організацій. Редакція ЕУ в складі: В. Кубійович — головний редактор, А. Жуковський, І. Кошелівець, В. Маркусь, О. Оглоблин, А. Фіґоль, Ю. Шевельов і С. Янів розпочала в 1983 р. і продовжує після смерти головного редактора в 1985 р. працю над 10-им томом, з якого 4/5 вже видано («Хмельницький» до кінця літери «Щ»). Редакція звернула особливу увагу на відповідальні статті «Шевченко Тарас» і «Шевченкознавство», з огляду на те, що їх представляється у Совєтській Україні деформовано. До закінчення 10-го тому і гаслової ЕУ осталися ще дві літери «Ю» і «Я», над якими саме тепер працює редакція і співробітники.

В окремому томі — 11-ому будуть «доповнення», ті гасла, які не встигла редакція написати у свій час.

НТШ разом з Канадським Інститутом Українських Студій (КІУС) та при фінансовій допомозі Канадської Фундації Українських Студій видає англомовну енциклопедію *Encyclopedia of Ukraine.* Дотепер появилися два томи: перший в 1984 р. охоплює літери A-F, 952 стор.; другий в 1988 р. літери G-K, 737 стор. Після закінчення другого тому АЕУ рішено приспішити появу решти трьох томів, які повинні появитися до кінця 1992 року.

НТШ у Европі, поза енциклопедичними проєктами, видало низку монографічних творів. Про етнографічну карту Галичини В. Кубійовича вже була мова. У 1985 р. появилися спогади В Кубійовича *Мені 85.* Це останній твір В. Кубійовича, в якому автор, перед відходом у вічність, хотів подати рефлекції про свою титанічну працю, та оцінку своїх співробітників.

Другою публікацією НТШ в Европі це збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича: *Париж Олегові Штулеві* (Видавництво «Українське Слово», Париж 1986, 359 стор.). Вступне слово написав В. Кубійович, а про життя і діяльністьо О. Штуля, довголітнього голови Контрольної Комісії НТШ у Европі подав А. Жуковський. Монографія складається з спогадів про О. Штуля, а в окремій частині подано вибір статтей цього визначного політичного діяча і журналіста.

До 1000-ліття хрищення Руси-України НТШ у Европі підготовляє французькою мовою цикл статтей до історії церкви в Україні на основі матеріялів взятих з ЕУ II, як також французький переклад схеми історії Східньої Европи М. Грушевського.

Разом з УАПЦ і Академічним Видавництвом ім. П. Белея НТШ в Европі підготовило перевидання *Требника* Петра Могили, монументального твору визначного церковного діяча про обряди Православної Церкви в Україні.

Крім книжкових видань, НТШ у Европі видає свій офіціоз *Вісті Нау-*

кового Товариства ім. Шевченка в Европі, який редаґує науковий секретар Товариства. Останнім часом появилися ч. 22 — травень 1984 і ч. 23 — березень 1987. У *Вістях НТШ в Европі* подані звіти про діяльність Товариства, про видавничу діяльність, про Бібліотеку НТШ у Сарселі та про Історичну-Філософічну Секцію НТШ; ця секція адміністративно-організаційно пов'язана з Европейським НТШ.

Другим виданням НТШ в Европі є *Вісті із Сарселю,* який редаґує А. Фіґоль і містить матеріял до історії НТШ у Европі, про працю *Енциклопедії Українознавства,* та про науковий осередок у Сарселі. У цьому неперіодичному бюлетені подані баланси НТШ-Сарсель, видавництва НТШ — «Книга» в Мюнхені та Патронату НТШ Сарсель-Торонто, як також списки фундаторів-меценатів і жертводавців ЕУ. Почавши з 1983 р. появилися 5 чисел *Вістей із Сарселю*: ч. 25 (1983-84), ч. 26 (жовтень 1984), ч. 27 (вересень 1985), ч. 28 (липень 1986) і ч. 29-30 (серпень 1987). Разом 408 сторінок цінного документаційного матеріялу.

Після закінчення праці над ЕУ II, НТШ в Европі має в пляні приступити до видання Енциклопедії України французькою і німецькою мовами, двома важливими европейськими мовами. Намічується тритомник такого ж формату як і *Encyclopedia of Ukraine.* Для усучаснення української ЕУ, бо деякі статті до неї писалося тому 35 років є проєкт видання скороченої ЕУ у формі *Енциклопедичного Словника України* (ЕСУ), потрібне видання для діяспори, але також, у міру можливостей, для читача з України.

Після довголітньої діяльности НТШ під проводом проф. В. Кубійовича і цілої екіпи співробітників, які свою наукову діяльність розпочали ще в Україні, період, який можна назвати періодом Кубійовича, слідує новий період, в якому наукові діячі формувалися вже в діяспорі і мають дещо інший підхід і методи праці, ніж їхні попердники. Все ж таки основна увага для нової екіпи є звернена надалі на наукові потреби сучасної України, тому ж і проєкт ЕСУ. Крім цього, намічено видання чужинецькими мовами, щоб доставляти народам серед яких ми живемо як також для людей українського походження народжених на чужині об'єктивні і провірені відомості про Україну і про наукові дослідження з різних ділянок українознавства.

А. Жуковський
(Париж)

НАУКОВІ З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ, ЗУСТРІЧІ

Конференція присвячена термінології історії України

Дня 24 червня 1988 року з ініціятиви Наукової Ради при СКВУ відбулася в Іллінойському університеті окрема сесія присвячена питанням термінології і схем історії України. Сесію зорганізував голова Наукової Ради

при СКВУ проф. Любомир Винар. З доповідями виступили — Л. Винар — Відкриття: «Значення термінології в історичних дослідженнях»; д-р Олександер Баран (Манітобський у.) «Термінологія України в італійській науковій літературі»; д-р Петро Біланюк (Торонтський університет) «Зауваги до термінології української історії в англійських наукових виданнях»; д-р Теодор Мацьків «Справа термінології української історії в німецькій історіографії»; д-р Юрій Книш (Манітобський університет) «Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології»; д-р Олександер Сидоренко «Термінологія історії України в американських високошкілних історичних підручниках». Сесією проводив д-р Любомир Винар (Стейтовий університет в Кенті), а участь взяло біля 100 українських і неукраїнських дослідників, які також брали участь у 7-ій українознавчій конференції в Іллінойському університеті, що була присвячена 1000-літтю хрищення України. Відкриваючи сесію Наукової Ради при СКВУ, д-р Л. Винар наголосив невідкладну потребу дослідів періодизації і історичної термінології Східньої Европи, а зокрема України. Саме у цьому ювілейному році відзначення удержавлення християнської віри в українській київській середньовічній державі, говорив доповідач, ми є свідками фальсифікації українського історичного процесу совєтськими і західними істориками, які у своїх дослідженнях послуговуються невірною історичною термінологією (утотожнення Русі з Росією, русинів з росіянами, заперечення існування української середньовічної держави. Доки не буде впроваджена обєктивна термінологія в історичних західних дослідженях — доти завжди існуватиме термінологічний хаос і тенденційність в реконструкції різних періодів історії України. На жаль, за вийнятком УІТ і Наукової Ради СКВУ, неукраїнські наукові установи (напр. ГУРІ) безпосередньо не займається справами історичної періодизації і термінології історії України, а намагання О. Пріцака впровадити термін «Rusian» ще більше причинився до неясностей серед американських дослідників, які часто уважають терміни «Russian» і «Russia» для означення Росії, російських людей. Доповідач також рекомендував уживати термін «історія середньовічної України» або «історія середньовічної України-Руси» (це за М. Грушевським), як також «1000-ліття Хрищення України». Треба згадати, що за ініціятивою Наукової Ради СКВУ створено окрему Комісію для вивчення термінології історії України, яка тепер діє при Українському Історичному Товаристві. У склад комісії входять такі дослідники (подаємо в поазбучному порядку): д-р Марко Антонович, д-р Петро Біланюк, д-р Любомир Винар, д-р Тарас Гунчак, д-р Аркадій Жуковський, д-р Теодор Мацьків, д-р Ігор Каменецький, д-р Олександер Оглоблин, д-р Юрій Книш, д-р Ігор Стебельський і д-р Орест Субтельний. Головне завдання комісії докладно дослідити теперішний стан термінології історії України в українській, польській, німецькій, англійській, російській, французькій історичній науці й інших суспільних дисциплінах і виготовити певні рекомендації, які повинні причинитися до впровадження обєктивної історичної термінології в історичних дослідах. Теперішня відлига в совєтській історіографії (т. зв. «ґласність») не впливає на перевірку старих російських і совєтських концепцій і термінології, які віддзеркалюють дальше імперську схему історії Росії, а тепер «совєтського на-

роду», в якій тенденційно і фальшиво насвітлюється історія України. Шкода, що українознавчі осередки при американських і канадських унівреситетах, які постали за допомогою пожертв української спільноти, належно не присвячують уваги цій важливій проблематиці.

На цьому місці передруковуємо резюме доповідей деяких доповідачів на термінологічній сесії Наукової Ради при СКВУ. На сторінках «Українського Історика» плянується видрукувати повний текст доповідей.

* *
*

Т. Мацьків (Гайдельберґ)

Справа термінології української історії в німецькій історіографії
(Резюме)

Неправильна інтерпретація яких би то не було назв чи річей вже в старовині була причиною різних непорозумінь. Щобільше, якщо прийняти якусь назву неправильно із певним наміром, чи то з уваги на територію, чи з уваги на час, то постають гіпотези, чи твердження, відповідно до того, кому так чи інакше вигідно цю назву інтерпретувати. Ортографічна чи семантична інтерпретація назви «Русь-Україна» має ідеологічну та політичну імплікацію не тільки в російській, але теж у західньо-европейській історіографії.

У минулому німці розрізняли поняття Москва й Україна, чи пак Русь, уживаючи мови того часу. Наприклад, посол німецького цісаря, Сіґізмунд Герберштайн (1486-1566) до московського царя у своїй книжці про Московщину *Rerum Moscovitarum Commentarii* (1549) розрізняє термін «Moscovitisch» і «Ruthenisch» («Reussisch»).

Секретар австрійського посольства у Москві, Йоган Ґеорґ Корб (1698-1699) написав свій щоденник п.н. *Diarium Itineris in Moscoviam...* Відень 1700 або 1701. (Тому, що Корб описав відносини в Москві так як він їх бачив, на домагання московського уряду, наклад цього щоденника був знищений.)

У 1796 р. німецький історик угорського походження, Йоган Хрістіян фон Енґель (1770-1814), написав першу науково опрацьовану *Історію України й українських козаків та Галицько-волинського Королівства,* що була видана як 48-ий том всесвітньої історії Німецько-англійського Наукового Товариства, (Johann Christian von Engel, *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch Königreich Halitsch-Wladimir.* Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England. Halle: Johann Jacob Gebauer, 1796, Vol. 48).

У 1821 р. Вільгельм Ф. Геґель (1770-1831) висунув теорію про державні і недержавні народи. До останніх він зачислив слов'ян, отже й українців. Теорія Геґеля мала вплив на істориків того часу, тож не диво, що в дальших виданнях всесвітньої історії, історія України не була узгляднена, як напр. в *Історії Европейських Держав* (1829), чи у *Всесвітній Історії*

Вільгельма Онкена, (Hermann Ludwig Heeren & Friedrich August Hekert, *Geschichte der Europaischen Staaten.* Hamburg 1829; Wilhelm Oncken, Allgemeine Geschichte, Berlin 1879-1893, 45 vols.).

Німецькі історики так у минулому як і тепер, серед яких переважає русофільство, уважали що російський нарід має свій початок в Київській Русі, а білорусини й українці сходять до другородної ролі (у найліпшому випадку), або уважаються частиною російського народу, консеквентно, історія Білої Русі й України ще й сьогодні уважається частиною історії Росії, як це наглядно можна переконатися з праць таких видатних німецьких істориків як Ґюнтер, Штекль, Ганс фон Рімша, М. Гелльманн, А. Каппелєр, Г. Лємберґ і інші. Ще гірше мається справа в німецьких історичних атлясах де Київська Русь — це «Руссляднд» (H. Kinder, W. Hilgemann, *Atlas zur Weltgeschichte* (München 1982, 202), Westermann, *Grosser Atlas zur Weltgeschichte,* hg. E. Stein, (Braunschweig 1978, 105), Engel, *Grosser Historischer Weltatlas,* (München 1979, 56, 58), G. Schwarzrock, *Putzger Historischer Weltatlas* (Berlin 1981, 59, 67). Г. Лємберґ пішов так далеко, що у своєму атлясі зазначив, що Галицько-волинське князівство з 14-го ст. — це «російські князівства» (sic!), (H. Lemberg, *Grosser Historischer Weltatlas,* hg. E. W. Zeeden, München 1983, 282).

У Східній Німеччині (DDR) автори атлясів теж утотожнюють Київську Русь та князівства на українській території як «російські» (russische Teilfürstentümer), *Atlas zur Geschichte* (Leipzig 1973, I, 30).

Під сучасну пору українська проблема в Німеччині приктично не існує. Німецькі історики, що роблять різницю поміж «Русь» — «Україна» та «Москва» — «Росія» — належать до «білих круків». Щобільше, більшість з них уважає *Історію України-Руси* М. Грушевського за «націоналістичну» та «суб'єктивну», дарма що визначний російський історик Б. Г. Греков назвав М. Грушевського знавцем київської доби. Натомість праці російських істориків, таких як С.М. Соловйова, В.О. Ключевського й інших, німецькі історики високо оцінюють і на них покликаються. Цікаво при тому, що ігнорують праці М.Н. Покровського, який у своїй *Русской истории с древнейших времен* (перше видання 1920) гостро критикує російський імперіялізм і гнет неросійських народів у Російській імперії. Створюється враження, що в німецькій історичній науці є подвійна мірка: праці російських істориків уважається за «об'єктивні», а праці українських істориків за «націоналістичні» та «пропаґандистські». Один німецький історик сказав мені: «...як повстане українська незалежна держава, тоді справа номенклятури „Русь" — „Україна" буде повністю вияснена і не буде ніякої проблеми».

Велике непорозуміння полягає в тому, що багато німецьких істориків перекладають й утотожнюють назви (терміни) «Русь» і «Руська земля» як «Росія» (Руссляднд). Прикметники «руський», «русскій» і «російській» перекладають як «руссіш», тобто російський, хоч всі три мають окремі значіння. І так «руський» від Русь означає тереторію сьогоднішньої України, «русскій» означає етнічну назву для росіян, у той час коли «російський» відноситься до означеня російської держави, отже «Российская империя», а тепер «Российская Советская Федеративная Социалическая Республика» (РСФСР), в якій знаходяться не-російські народи.

Справа термінології не безнадійна, тим більше, що Москва, навіть коли теоритично, визнала українську державність (УРСР), помагає арґументами. Нам треба відповідно реаґувати. Наукові праці з цієї ділянки, листи зі спростуваннями до преси, журналів та видавництв, в яких друкуються фальшиві інформації на вище згадані проблеми, участь у міжнародних конференціях, наукових конференціях, а навіть особисті знайомства можуть багато причинитися до вияснення непорозумінь відносно історичної термінології. Під тим оглядом прикладом може служити Українське Історичне Товариство (У.І.Т.), що в співпраці з Українським Вільним Університетом улаштовує в Мюнхені конференції, що в них беруть участь німецькі історики, які у своїх доповідях порушують ці пробеми. Наприклад, 5 грудня 1985 р., д-р Ернст Людеманн, виголосив дуже цікаву доповідь «Термінологічні зауваження до історії українців і росіян» (по-німецькому), що була опублікована в «Українському Історику» (т. XXIV, чч. 3-4, 1986). Що важніше, д-р Людеманн доповідає не тільки серед українських, але теж серед німецьких кіл, як напр. в університеті в Гайдельберзі, Штутґарті та при інших нагодах. Він також публікує статті в німецьких журналах на ці теми.

Петро Б. Т. Біланюк (Торонто)

Деякі зауваження до термінології української історії в англійських наукових виданнях

Найважливіше питання ранньої і середньовічної української історії торкається назв «Скитія», «скити», «скитський» і т.п. Як українські так і чужинецькі історики *a пріорі* припускають, що мова тут завжди про «скитів», тобто плем'я, що прикочувало до нас десь з центральної Азії і перебрало провідну ролю над територією сучасної України. Докладна аналіза доступних нам джерел вказує виразно на те, що вище подана термінологія включала теж автохтонне українське населення, що було носіями і спадкоємцями трипільської культури. Це особливо стає виразним від 250 р. до Христа аж до 200 р. по Христі в періоді т.зв. малої скитської держави, що займала 50% території Криму (північна частина Тавриди) і шматок землі українського Причорномор'я. Стародавні письменники та історики продовжували ужиток термінів «Скитія», «скит» і т.п. у відношенні до цілої території України, хоч там вже не було скитів, бо на їх місці запанували сармати (іранське плем'я). У тому часі почалось дивовижне явище: територія дальше називалась «Скитією», а населення називано або «скитами» або «сарматами». Одначе обидві назви включали автохтонне українське населення. Як не стало ні «скитів», ні «сарматів», то тими назвами дальше окреслювано автохтонне населення. Найкраще документацію про цей стан можна знайти у збірнику В.В. Латышевъ *Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скифіи и Кавказѣ*, Том I, *Греческіе писатели* (Санктпетербургъ, 1890), Том II, *Латинскіе*

писатели (ibid., 1904). Обидва томи появились у серії *Записки классическаго отдѣленія императорскаго русскаго археологическаго общества.* Для нашої церковної історії терміни «Скитія» і «скити» набирають великого значення у III до VI століттях по Христі, коли то українські монахи під назвою «скитів» відіграли рішальну ролю у формуванні західньої християнської культури, а саме Іван Касія, Іван Максентій та Діонізій Малий.

Англомовні та інші наукові видання уживають назву *Русь* і *Росія* як собі тотожні, а українська історіографія робить радикальне розрізнення між ними. До речі, наші предки уживали і «Русь» і «Росія» на означення української дійсности у противенстві до «Московії» і «москалів», «московський» і т.п. Найкраще це виведено у листі Мисаїла, Митрополита «кієвського престола и всея росіи» (сік!) до Папи Сикста IV (1476). У тому листі уживається «рускі пани», але теж «российския сыны». Для авторів листа, були це два тотожні значення. У передмові до цього листа написаній в 1605 р. читаємо «Ипатей Потей, Митрополитъ Киевъский, Галицъкий и всея Росии». Треба постійно підкреслювати, що сучасна «Росія» офіційно стала «Росією» щойно в 1721 р. за панування Петра І. До того часу та країна була знана усім подорожникам як «Московія», а її жителі як «москалі». Тому назви «Русь», «руський», «Росия», «росииский» і т.п. до 1721 р. означали те саме, що сьогодні «Україна», «український», «українці» і т.п. Терміни «Росия», «Малоросия», «Великоросия» та всі похідні від них слова, це витвір вселенських Патріярхів, що були змушені розрізнювати між «українцями» і «москалями» та тими територіями, що ці два народи замешкували, а тому створили такі назви як «Меґа Росія» і «Мікра Росія», тобто «Велика» і «Мала Росія». Найкращим прикладом ужитку слова «Muscow» і «Muscovites» в англомовному світі це твори Шекспіра і подорожників з Англії до країни «Muscovy».

Ми мусимо теж постійно вказувати на аналогії в історичній термінології інших народів. Для прикладу: термін «Румунія» і всі похідні слова, це штучний витвір половини 19 століття. До того часу були лише «Молдавія» і «Валахія». Сьогодні, одначе, всі уживають назви «Румунія», «румунський» і т.п. для окреслення цілої історії тих реґіонів від часів Римської Імперії аж по сьогодні. Подібно теж з «Польщею» та іншими похідними словами. Це витвори пізнього Середньовіччя. До того часу були різні інші назви як «Полянія» від «полян», «Померанія» від «Поммерн», і т.п.

Ю. Книш (Вінніпеґ)

Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної тремінології
(Резюме)

Проблема осмислення подій 988-го року заторкує не тільки термінологію, але, перш за все, саму суть нами вибраної тисячолітньої символіки. Існує поважна кількість достовірних документів, які доказують, що християнство мало офіційне, державне визнання на території України за-

довго перед чином св. Володимира, не тільки на етнічно іншій території (Крим), але, і це найважніше, в гущі староукраїнських державних угруповань, які досягли остаточної національної консолідації не пізніше XII ст.

Нашим історикам треба буде ще докласти багато зусиль, щоб упоратися з надзвичайно шкідливими для науки наслідками повної виграші «Володимирської гіпотези» після канонізації Великого Князя 1311 р. ініціятивою київського митрополита Петра, зрештою галицько-волинського патріота й безкомпромісового борця за істину українського православія (гірка іронія долі зробила з нього першого московського святого). Ця канонізація угробила на довгі віки в національній пам'яті цілий ряд незаперечних фактів, що до «християнізаційної метрики» краю, які ще були цілком ясні письменникам XI-XII століть. Наприклад, роля патріярха Фотія і св. Методія та його учнів у IX-X століттях, цебто — офіційне хрещення України 866 р. та прийняття Слов'янського Обряду 882 р., роля св. Ольги (штучно звужена «Володимирцями» до «зорі перед світанком»), надзвичайно позитивна роля політично переможеної династії Ярополка (підозріле «хрещення» його костей 1044 р., він був вбитий варягами Володимира 978-го року, ніколи, на жаль, не притягнуло належної уваги дослідників, а це ж явний доказ Ярополчого християнства: поганів не хрестять посмертно, тоді було б «хрещено» останки Ігоря, оспіваного Іларіоном як династичного предка і т.д.). Список можна б продовжувати. Сумніви, щодо його первопричетности в справі християнізації України Київської (а там більше Галицької, де не дуже почитували навіть святих Бориса і Гліба) вияснюють запізнення канонізації Володимира переконливіше ніж припущення «грецької заборони» чи «браком чудес при гробі».

Зате термінологічний бік справи представляється легше й виразніше. Відомо, що термін «Русь» незвичайно багатозначний (сенси: широкий, вужчий [географічний], принаймні три етнічні, по кілька «державних», релігійний і т.п.). Для творців Володимирського міту (Іларіона, Якова Мніха, безіменного автора клясичної розповіді ПВЛ під р. 988) було цілком очевидно, що Володимир охрестив тільки «Руську землю» **у вужчому** значенні, цебто середню Придніпрянщину. Про хрещення інших частин великодержави (яку нині різні кола послідовно, приймаючи большевицьку термінологію сталінського зразка, «узаконену» в науці російським шовіністом Ґрековим, називають «Київською Руссю») вище згадані апологети Володимира не кажуть нічого.

Щойно після канонізації Володимира виринула спроба розширити його християнізаційний чин на всю територію його імперії. Цю спробу започаткували пізні «Проложні Житія Володимира та Ольги», перерібки Устава Володимира тощо. Вона стала особливо маркантною в московських літописах XVI століття. Проти такого поширення Володимирської християнізації писалося нераз, хоч безуспішно (Пор. Напр. Мелетій Смотрицький ще 1625 року). На великий жаль, це перекручення одобрив теперішній папа Іван Павло II у своїх сумнівної вартости посланнях на тему хрещення «Київської Руси» («Euntes in mundum»; «Magnum Baptismi donum»).

Тим часом тут існує солідна сукупність даних для остаточного наукового устійнення цього питання.

1. Треба послідовно вживати термін «Україна» й відкинути штучне поняття «Київської Руси» або, в крайній необхідності, надати останньому значення, як розуміли його Грушевський та інші сумлінні історики, цебто «властивої Київщини». Термінологічні «пуристи», які бояться вимовити слово «Україна», бо це, мовляв, анахронізм для середньовіччя (!), а зате сиплять «Київською Руссю» ad nauseam, повинні собі пригадати, що сполучення «Київська Русь» не виступає **ні разу** в середньовічних літописах, а «Україна» тут відому від XII ст. як самозрозумілий термін.

2. Отож слід належно популяризувати призабуте значення — термін «Україна», як «держава», «батьківщина», «край», «область», а не тільки, чи перш за все, «пограниччя» (точніше «завойоване пограниччя») та зрозуміти, що термін «Україна» був відомий і вживаний в середніх віках як народний (демократичний) відповідник «Руської Землі» у вужчому значенні, а також відповідник інших політичних витворів староукраїнських етносуспільств. Це яскраво підтверджується порівняльною аналізою Київського Літопису з 1187 року. (Контекст: «О нем же Украина много постона») і синхронного «Слова о полку Ігоревім» (контекст: «О стонати Руской Земли»). Нема найменшого сумніву при уважнім вивченні повного контексту вістки, що літописець 1187 року ужив термін «Україна» в значенні «Руської Землі» вужчої, його політичної «батьківщини», а не якогось невиразного пограниччя.

3. Окремі староукраїнські князівства й держави можна окреслювати, так як це зробив той же київський літописець 1189 р., пишучи про «Галицьку Україну» в протиставленні до **своєї** придніпровської. Там, де потрібно, можна писати «Київська Україна» (Kievan Ukraine), «Волинська Україна» і т.д.

4. Потрібно конечно вияснити для наукового світу, що ширше значення «Руської Землі», яким несовісно «жонґлюють» росіяни, це термінологічне явище, аналогічне широко-простірному вживанню в пізніших століттях «Poland» чи «Russia» для відповідних імперіяльних комплексів, та запропонувати окреслення «Українська імперія» (Ukrainian Empire) для нашої великодержави принаймні до середини XII століття.

Існування нашої імперії найкраще доказувати контекстом з Іларіонового «Слова», яке російські історики майже повсюдно замовчують або обкроюють. А воно виразно проголошує що, «Володимир був єдинодержець своєї землі (цебто Київської України), покоривши під собою окружні території (цебто Полоцьк, Новгород, Ростов, Суздаль і т.д.) силою чи угодою».

5. Українська великодержавна ідея була рішуче відкинена різнородними осередками пізнішої Росії (про Росію, як цілість, тяжко говорити перед XVIII ст., тут дещо затяглася і це повинна віддзеркалювати наша термінологія, вживаючи послідовно «Суздальщина», «Новгородщина», «Московщина» і т.д., а щойно в XVIII столітті «Росія»), на що вже не раз звертали увагу наші історики.

Факт, що Новгород і Суздаль виразно відмежовувалися від назви «Русь» як етнонім у XII, XIII століттях і навіль пізніше; факт, що росіяни ніколи не присвоїли собі окреслення «русин», яке існувало безперервно на українських територіях від IX століття; факт, що Галицько-Волинська дер-

жава вже від середини XIII століття недвозначно підкреслювала свою «Руську» етноідентичність; факт, що літературна пам'ятка 1243-1246 рр. («Слово о погибелі руської землі» — в ширшому розумінні) сильно підкреслює, що християнізація поганської Суздальщини почилися щойно за Володимира Мономаха, а формально закінчилася при Всеволоді Юрієвичеві (прим. 1212 р.); факт, що основне етнічне ядро, навколо якого сконсолідувався нинішний російський народ, — так звана Московська Ґолядь, не належало до імперії Володимира, приєдналося до Суздальщини як її автономна земля не раніше 1147 р. і залишилося переважно поганським до самого кінця XIII ст. — все це найкраще вирішує проблему історичного спадкоємства політично-культурних вартостей київської України.

Ми — щойно в перших стадіях термінологічних переглядів і устійнення щодо нашої середньовічної історії. Не видало б при цьому згадати про ще одну важливу справу. Дороги дослідів, накреслювані Гарвардським інститутом під керівництвом О. Пріцака та Торонтонською катедрою під керівництвом П. Маґочія, не слід утотожнювати з українською наукою **як такою,** зрештою як і потягнення більшости сучасних підсовєтських служителів чужим інтересам, з якими Гарвард почав активну співпрацю.

Поки не зліквідуються шовіністичні вигадки Ґрекова («Київська Русь — витвір єдиного древнє-русского народу, спільного предка російського, українського й білоруського народів»), тяжко буде всеціло договорюватися в термінологічних справах з підсовєтськими науковцями.

І не тільки з підсовєтськими ! Варіянт «ґрековізму» сьогодні теж панує в офіціяльній польській історіографії. Отже заява про польсько-українське наукове порозуміння підписана різними учасниками «Равенської Конференції» («Культура», липень-серпень 1988 р.) не має для нас найменшої вартости. Наприклад: Варшавський професор Анджей Поппе, заанґажований Гарвардським Проєктом як відповідальний автор перших розділів *Історії Української Церкви,* взагалі не визнає існування українського народу перед XIV-им століттям і вважає, що в часах «Київської Руси» йшов процес творення «староросійського народу» (!!) на її території, перерваний татарською навалою 1240-го року.

Наукова Рада при СКВУ повинна частіше звертати увагу на такі неприйнятні для нашої науки явища та своєчасно про них інформувати громадкість. Чейже не будуть нас москалі переганяти своєю «ґласностю»!!

КОНФЕРЕНЦІЯ НАУКОВОЇ РАДИ ПРИ СКВУ В ТОРОНТІ

Наукова Рада при СКВУ у співпраці з Українським Історичним Товариством, Науковим Товариством ім. Шевченка в Канаді і Українською Вільною Академією Наук в Канаді зорганізувала наукову конференцію і зустріч українських вчених — учасників Світового Конґресу Вільних Українців в Торонті. Конференція відбулася у великій готелевій залі Гарбур Касел Вестін Готел 22 листопада 1988 року. Головним організатором конференції-зїзду був проф. д-р Любомир Винар, голова Наукової Ради при

СКВУ і голова Українського Історичного Т-ва, а йому допомагав проф. д-р О. Мартинюк, секретар Наукової Ради, д-р Богдан Стебельський, голова НТШ в Канаді і п. Карпо Роговський, голова Представництва «Українського Історика» на Онтаріо. Конференція була присв'ячена обговоренню сучасного стану української науки в діяспорі і совєтській Україні і складалася з трьох окремих сесій, відкриття і дискусії.

Д-р Л. Винар привітав присутніх учасників зїзду-конференції і наголосив ролю наукових установ і наукової діяльности українських науковців на різних континентах де діють українські наукові центри. Він також коротко згадав про т.зв. ґорбачівську ґласність і її вплив на наукове життя в Україні. Опісля голова Наукової Ради передав ведення першої сесії конференції проф. д-р Теодорові Цюцюрі, ректорові УВУ.

Стан українознавчих наук в діяспорі

Повищій темі була присв'ячена перша сесія конференції. **Д-р Т. Б. Цюцюра** виголосив доповідь н.т. «УВУ і завдання українських науковців в діяспорі». Він підкреслив вийняткову ролю УВУ — українського університету акредитованого баварським міністерством освіти, яке тісно співпрацює з цею найвищою українською високою школою. Ректор зокрема зупинився на науково-видавничій діяльности УВУ, а також на зв'язку університету з іншими неукраїнськими науковами установами (спільна організація наукових конґресів, конференцій, тощо). Доповідач уважає, що діяльність українських учених на різних континентах була б успішніша, якщо була б відповідна координація наукової діяльности. Також він підкреслив, що існують різні критикомани, які намагаються підірвати престиж українських наукових установ (УВУ, НТШ, УВАН, УІТ і інших), і це він уважає за дескруктивне явище, якщо ідеться про непродумані і неоправдані напади деяких одиниць на діяльність українських наукових установ.

Д-р Богдан Стебельський, голова НТШ, говорив на тему «Українська культура: теперішній стан дослідження» — він зокрема зупинився над архітектурними і мистецькими виявами культури на українських землях в доісторичній добі і її органічне продовження в історичних часах історії України, починаючи з старої і середньовічної історії України. Він також наголосив фальсифікацію культурного розвитку українського народу російськими і совєтськими дослідниками.

Проф. д-р Богдан Винар, видатний економіст і б. декан нюйоркського стейтового університету, доповідав н.т. «Наукове вивчення економічної проблематики». На основі аналізи економічних видань українських дослідників в діяспорі, доповідач прийшов до висновку, що студії економіки належать до наших найбільш занедбаних ділянок. Він подав відповідну періодизацію економічних досліджень в діяспорі, а також дав цілий ряд рекомендацій відносно підвищення рівня наукової праці дослідників включаючи тих, які друкують свої праці також англійською мовою. Також д-р Б. Винар зупинився над питанням оснування окремої катедри українських економічних дослідів при канадському або американському університеті.

Д-р М. Юркевич винолосив доповідь н.т. «Діяльність і завдання українознавчого інституту при Альбертійському університеті» в якій насвітлив науково-видавничу діяльність Інституту, а також співпрацю даної установи з іншими українознавчими науковими осередками. Після сесії відбулася дискусія в якій брали участь А. Жуковський, Б. Цюцюра, Л. Винар, Я. Рудницький, М. Антонович і інші учасники. У дискусії підкреслено потребу скріплення координаційної діяльности Наукової Ради при СКВУ, як світової надбудови українських наукових установ, визначення науково-видавничих пріоритетів, скріплення діяльности і потреба допомоги УВУ і іншим установам. Обговорено також кризовість деяких ділянок українознавства й інші важливі теми.

Стан українознавства в УРСР

Д-р Марко Антонович, заступник голови УІТ, був предсідником другої сесії присв'яченої дослідженню теперішнього стану наукового життя в Україні, і на цю тему він заразом виголосив першу доповідь. Доповідач проаналізував концепцію т.зв. «ґласности» в контексті наукового життя в совєтській Україні, зокрема в сферах історичної науки, літературознавства і інших ділянок. Він прийшов до висновку, що в Україні дальше проходить русифікаційний процес, а активну боротьбу за закріплення української національної культури, української мови у наукових виданнях, провадять письменники, а не історики і представники інших наукових ділянок.

Другу доповідь «Становище української мови в Україні» виголосив **проф. д-р Ярослав Рудницький,** президент УММАН, який обговорив головніші наукові праці, що заторкують питання української мови в підсовєтській Україні. Він також коротко проаналізував закон удержавлення української мови актом Директорії УНР з 1.І.1919 р., до якого на його думку, повинні нав'язувати теперішні оборонці української мови в совєтській Україні.

Проф. д-р Роман Сербин (Квебекський університет) доповідав н.т. «Наукове вивчення голодомору в совєтській Україні». На основі джерельної аналізи матеріялів накреслив теперішний стан досліджень різних голодів в Україні починаючи з 1920-их років. Д-р Сербин також зупинився над неповними насвітленнями голодомору в Україні в працях дослідників в діяспорі.

Проф. д-р Олександер Баран (Манітобський університет), бувший президент УВАН в Канаді, доповідав н.т. «Церковне і релігійне життя в совєтській Україні: короткий огляд і висновки». На основі спостережень очевидців і аналізи наукової літератури, від дав перегляд теперішнього стану української католицької церкви в Україні, а також релігійного життя православних українців і протестантів. Доповідач також докладніше зупинився на світовідчуванні українського народу в контексті розвитку церковно-релігійного життя в Україні.

Останню доповідь на сесії виголосив дослідник підсовєтського українського життя **ред. Осип Зінкевич,** член УІТ, на тему, «Статус державности УРСР в контексті „гласности"». Доповідач, на основі числених інформацій

подав яскраву аналізу теперішнього стану державности УРСР. В той час, коли позадержавні організації (СПУ, громадські неформальні організації і т.д.) ведуть боротьбу за удержавлення української мови і за права української національної культури, в Україні не видно жодних симптомів ферменту чи боротьби за політичні і державницькі права УРСР у кругах уряду УРСР, Верховної Ради чи партії. Доповідач навів ряд прикладів з минулих двох років, коли уряд УРСР і ВР могли, подібно до країн Прибалтики, скористати зі своїх конституційних прав, щоб зробити перші спроби у «перебудові» державного життя УРСР. У доповіді підкреслено, що на місце знищених і обездуховлених державних кадрів УРСР, прийшли письменники, інтеліґенція і неформальні організації, які ведуть ту боротьбу, яку повинні вести політичні діячі.

Третя сесія

Останньою сесією проводив **д-р Любомир Винар** (Кентський стейтовий університет) голова УІТ і Наукової Ради. Він говорив н.т. «Сучасний стан української історичної науки: спостереження і висновки». Доповідач уважає, що тепер існує можливість ширше розгорнути історичні дослідження в діяспорі і пожвавити науково-видавничу діяльність. До уваги треба брати оригінальні монографічні дослідження центральних тем історії України і англомовні переклади клясичних українських наукових праць. Він уважає, що англомовний переклад монументальної *Історії України Руси* і *Історії Української літератури* проф. М. Грушевського буде найвидатнішим відзначенням 1000-ліття Хрищення України. Цю справу тепер обговорює Едмонтонський інститут і УІТ. Д-р Винар підкреслив теперішню фальсифікацію українського історичного процесу середньовічної доби в працях західних і совєтських істориків, яка відзеркалена також у фальшивій схемі і термінології Східньо-европейської історії. Також доповідач вказав на вагу «Українського Історика» і видань УІТ, зокрема першого атласу історії, що його він редагував, а авторами якого були проф. д-р Іван Тесля і п. Е. Тютько (картограф). Доповідач підкреслив потребу координування наукової праці. Також він говорив про діяльність Термінологічної Комісії, що постала з ініціятиви Наукової Ради і тепер діє при УІТ.

Д-р Михайло Марунчак, президент УВАН в Канаді, говорив н.т. «Дослідження української діяспори» (доповідач мав говорити підчас першої сесії, але через опізнення, говорив на останній). Він зробив підсумки дотеперішних досліджень української діяспори і наголошував справу координації дослідів, а також потребу створення окремого документаційного центру із завданням збирання потрібних джерел і опрацювання окремих тем повязаних з діяльністю української спільноти на Заході.

Д-р Орест Субтельний (Йорк університет), який щойно видав англомовну історію України, говорив н.т. «Центральні теми історії України». Доповідач зокрема цікавиться причинами упадку української державности і досліджує ролю української провідної верстви (українська еліта, тощо.).

Д-р Юрій Книш і д-р Ігор Каменецький не виголосили своїх доповідей (їхній текст буде видрукований в *Українському Історику,* це також від-

носиться до інших доповідей). Конференцію закрив д-р Л. Винар, який ще раз підкреслив, що для нас є дорога кожна наукова установа, кожний український дослідник — і саме тому Наукова Рада за його каденції не прийняла гіпотези про «великі» і «малі» наукові установи. І одні, і другі повинні співпрацювати і взаїмно собі допомагати. А часом т.зв. «великі» роблять менше за «малі» наукові установи, і тому ця гіпотеза не має відповідної, логічної основи. Голова Н. Ради підкреслив також потребу скликування наукових конференцій в яких брали б участь представники різних українських наукових установ, а також українські дослідники, які не належать до наших наукових товариств. Дискутантами цеї сесії були доктори **Михайло Пап** і **Олександер Домбровський,** які поділилися своїми думками про теперішний стан і завдання наших учених. Також **проф. д-р Аркадій Жуковський** голова НТШ в Европі, замість дискусійного виступу, говорив н.т. «Праця НТШ в Европі і видання *Енциклопедії Українознавства*». Не улягає сумніву, що Е.У. являється головним довідковим виданням українських науковців, які співпрацювали з проф. В. Кубійовичем в опрацюванні цього фундаментального твору.

Після сесії відбулася ширша дискусія присв'ячена пріоритетам української наукової діяльности в діяспорі. Тут треба ще згадати що проф. Л. Винар підкреслив потребу співпраці між українськими науковими осередками і науковими центрами, які діють при американських, канадських і австралійських університетах. Ці установи повинні себе взаїмно доповнювати, а українські наукові установи мусять притянути до співпраці молодих учених, які часто мають враження, що страша ґенерація науковців їх іґнорує. Саме вони, які є пов'язані безпосередньо з канадськими, австралійськими і американськими університетами, можуть і повинні перебрати провід в українських установах і включити українознавство в міжнародну науку. Це була вдала конференція з участю (на усіх сесіях) понад 100 учасників. Усі доповіді запляновано видрукувати в *Українському Історику*.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Професорові Теодорові Мацькову — 70

У 1988 році відзначуємо 70-ліття життя видатного історика, дійсного члена УІТ, УВАН, і НТШ, проф. д-ра Теодора Мацькова. Ювіляр є членом Управи УІТ, головою Відділу УІТ в Німеччині і членом Редакційної Колегії *Українського Історика.* Без перебільшення можна ствердити, що теперішня діяльність УІТ в Европі безпосередньо вяжеться із працею нашого Ювілята.

Ювілят здав іспит зрілости в Академічній Гімназії у Львові у 1938 році. Вибух Другої світової війни перекреслив його пляни університетських студій. Вже по війні ювілят студіював історію і слявістику на філософічному факультеті університету у Франкфурті, які закінчив докторатом 15 червня 1950 р. Його докторська праця «Українська козаччина у світлі ні-

мецької літератури в першій половині 18 стол.» відзеркалювала наукові зацікавлення д-ра Т. Мацькова в тому часі і вказувала, що ряди українських істориків збагатилися ще одним спеціялістом — дослідником історії козаччини у світлі джерел і літератури Західньої Европи. Опісля в Америці, д-р Т. Мацьків поглиблював свої студії в Гарвардському, Єльському і інших університетах. У 1973 він був іменований звичайним професором і директором совєтознавчих студій в Акронському Державному Університеті. Від 1984 року Ювілят є професором-гостем на університеті в Гайдельберґу де викладає історію України. Також треба згадати, що проф. Мацьків був запрошений в 1987 році викладати історію України в Українському науковому центрі при Мекворі університеті в Сідней, Австралія підчас весняного семестру. Як бачимо, Ювілят був вийнятково активний в академічному секторі, а як ще згадати його часту участь на різних міжнародних наукових конґресах і конференціях (для прикладу згадаємо його участь в міжнародних конґресах істориків у Штокгольмі (1960), Відні (1965), Штутґарті (1980) то побачимо, що він часто виголошував наукові доповіді з українською історичною проблематикою на міжнародних наукових форумах). Також треба згадати, що проф. Т. Мацьків з рамені УІТ і у співпраці з Українським Вільним Університетом в Мюнхені зорганізував уже чотири наукові конференції в яких брали участь українські, німецькі і польські історики.

Тут немає змоги докладніше зупинитися над науковою творчістю Ювілята — це слід зробити в окремій історіографічній праці. Тут лиш згадаємо, що він у своїх наукових дослідах присвятив увагу двом центральним періодам історії України-добі Хмельницького і добі Мазепи. Він є автором чотирьох монографій і понад 60 наукових статтей і рецензій, які друкувалися в українській, німецькій і англійській мовах. З монографій згадаємо *Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах, 1687-1709* (Мюнхен: УВУ, 1988, 286 стор.); *English Reports on Mazepa* (Ukrainian Historical Association, 1983, 177 p.); *Mazepa im Lichte der Zeitgenossischen deutschen Quellen,* (Shevchenko Scientific Society, 1963, 211 p.). Наукові дослідження історика друкувалися в *Українському Історику*, Збірниках Наукових УВАН, *Записках НТШ, Наукових Записках УТГІ, Нешенелітіс Пейперс* і інших німецьких і американських історичних журналах. Проф. Т. Мацьків дальше досліджує окремі питання з історії української козаччини, а тепер також займається проблемою історичної термінології України і Східньої Европи. Також, у звязку із відзначенням 1000-ліття Хрищення України, Ювілят виготовив до друку декілька наукових праць. Ми віримо, що з під творчого пера нашого видатного історика появляться ще численні наукові праці, які, як і попередні, будуть базуватися на нових джерелах і архівних матеріялах. Управа Українського Історичного Товариства сердечно вітає проф. д-ра Т. Мацькова з його заслуженим ювілеєм і складає щире признання за його самовіддану працю для УІТ і «Українського Історика». Достойному Ювілятові бажаємо кріпкого здоров'я і многих-многих літ творчої праці.

Л.В.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Видання

У 1988 році появилася англомовна студія Любомира Винара п.н. *Михайло Грушевський: українсько-російська конфронтація в історіографії* (Торонто-Ню Йорк, УІТ, 1988, ціна $8.00). Праця складається з таких частин: 1) Михайло Грушевський і його схема української і східньо-европейської історії; 2) Совєтська історіографія проти схеми Грушевського, Ґласность і Михайло Грушевський; 3) Заключення. У другій частині поміщено англомовний переклад схеми Грушевського, а третя частина присвячена документації історіографічної спадщини М. Грушевського в оцінках Ол. Шульгина, М. Карповіча, Ґ. Сімсона, М. Чубатого, Оскара Галецкого і Е. Вайнота. Кінцевий розділ становить вибрана бібліографія праць М. Грушевського. У зв'язку з теперішньою концепцією совєтської історіографії про т.зв. «Давноросійську державу» і загальну русифікацію середньовічної історії України — це видання є на часі і причиниться до кращого розуміння середньовічної історії України і схеми Грушевського. Працю можна набувати в представників «Українського Історика» в Америці, Австралії, Канаді і Европі.

При цій нагоді згадаємо, що з ініціятиви Наукової Ради при СКВУ в 1987 році створено Академічний комітет для видання творів Грушевського, а зокрема його монументальної *Історії України Руси* (в англомовному перекладі), *Історії української літератури* і інших важливих видань. Тепер цей Комітет діє при УІТ, яке видає серійне видання «Грушевськіяна». До Комітету входять такі члени (в поазбучному порядку): Марко Антонович, Любомир Винар, Ігор Каменецький, Олександер Оглоблин, Михайло Пап, Орест Субтельний і Дмитро Штогрин. Голова Комітету д-р Любомир Винар переговорює з д-ром Б. Кравченком, директором Інституту українознавчих студій при Альбертійському університеті, справу англомовного видання *Історії України Руси.* Рівночасно УІТ готує до друку в українській і англійській мовах збірку статтей Грушевського «На порозі Нової України», які являються важливим, джерельним матеріялом для вивчення діяльности Української Центральної Ради і її голови. З інших праць М. Грушевського і про нього, плянується видання збірки спогадів про М. Грушевського, збірник його публіцистичних і наукових праць з 1900-1930 років. При УІТ основано *Видавничий Фонд М. Грушевського ім. Василя і Тетяни Ростунів,* який призначений на видання праць М. Грушевського і про нього.

Український Історик

У 1989 році заплянировано поширити зміст *Українського Історика* і відповідно розбудувати наш журнал. Вирішено не видавати почвірних чисел журналу, як це зроблено в біжучому році. *Український Історик* буде

виходити в двох річних випусках, а також, якщо розбудується відповідно фінансова база журналу, плянується додатково видавати спеціяльне тематичне число У.І. в англійській мові.

Тут ще раз просимо усіх передплатників і післяплатників У.І. вирівняти передплату за 1988 і 1989 роки. Без Вашої допомоги тяжко зреалізувати наші видавничі пляни. У 1989 Році передплата У.І. виносить 30 долярів.

Заплановані видання

УІТ заплянувало видати деякі праці проф. О. Оглоблина, почесного голови УІТ. У першу чергу згадаємо збірку його історично-біографічних нарисів *Люди нової України,* збірник праць про Петрика, і однотомник історичних студій, що друкувалися на осторінках *Українського Історика.* Просимо усіх членів УІТ і читачів *Українського Історика*, українські установи і громадськість піддержати цей проєкт і причинитися до його реалізації. З інших видавничих проєктів УІТ слід згадати *Біо-бібліографічний словник українських істориків* (XIX-XX стол.), *Енциклопедичний словник історії України* (однотомне видання в англійській мові), *Бібліографію історії України* і *Нарис української наукової історіографії.* Також слід загади, що проф. О. Оглоблин видвигнув питання про потребу видання окремих збірників з архівними матеріялами, зокрема з листуванням українських істориків і діячів XX стол. Уважаємо, що ця пропозиція є на часі — багато вийнятково важливого архівного матеріяле затрачується. В *Українському Історику* впроваджено окремий відділ «З Архівних матеріялів» в якому друкується листування і інші важливі джерельні матеріяли. Треба згадати допомогу і співпрацю д-ра В. Омельченка, директора бібліотеки і архіву УВАН, який час до часу передає до друку в *Українському Історику* важливі архівні матеріяли.

Головне Представництво «Українського Історика» в Канаді

З січнем 1989 року, Головне представництво *Українського Історика* на Канаду перебирає пан Карпо Роговський, тепершний представник УІ на Онтаріо. У зв'язку з цим Управа УІТ складає щиру подяку дотепершньому представникові УІ на Канаду пані Мирославі Антонович з Монтреалю за її допомогу і працю для нашого журналу на канадському терені. Головний представник відповідає за координацію місцевих представництв УІ в Канаді, а також є уповноважений переводити збірки на Видавничий Фонд УІТ й інші акції у зв'язку із науково-видавничою діяльністю УІТ. Новому Головному представникові УІ в Канаді бажаємо якнайбільших успіхів у його праці. Адреса представництва:

Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
Canada M9C 4V2

Від Редакції У.І.

У наступному випуску *Українського Історика* появляться матеріяли присв'ячені науковим конґресам в Мюнхені і Равенні (з нагоди 1000-ліття Хрищення України), а також питанням т.зв. «ґласности» в совєтській Україні. Редакція плянує поширити відділ наукової хроніки в УІ.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Бурко, Демид. *Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя.* Саут Бавн Брук: Видавничий Фонд Владики Мстислава, Митрополита УАПЦ в діяспорі, 1988, 392 стор.

Геврик, Тит. *Дерев'яні храми України.* Нью Йорк: Український Музей, 1987, 112 стор.

Геврик, Тит. *Втрачені архетектурні пам'ятки Києва.* Нью Йорк: Український Музей, 1987, 64 стор.

Горбач, Олекса, ред. *Збірник мовознавчої комісії наукового конґресу в тисячоліття хрищення України-Руси.* Мюнхен, 1988, 248 стор.

Історія української іміґрації в Америці. Збереження культурної спадщини. Підготував текст Мирон Куропась. Нью Йорк: Український Музей, 1988, 99 стор.

Мацьків, Теодор. *Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах, 1687-1709.* Мюнхен: Український Вільний Університет, 1988, 286 стор.

Рахманний, Роман. *Україна атомного віку.* Есеї і статті, 1945-1986. Том. І. Редакція і вступна стаття Надії Олійник. Торонто: В-во «Гомін України», 1987, 681 стор.

Альманах Українського Братського Союзу 1988. Редактор Д. Корбутяк. Скрантон, Па.: Український Братський Союз, 1988, 275 стор.

Домонтович, В. *Проза.* Том І. Редакція Юрія Шевельова. Нью Йорк: «Сучасність», 517 стор.

Самброс, Юрій. *Щаблі. Мій шлях до комунізму.* Нью Йорк: «Сучасність», 1988, 417 стор.

Сокіл, Василь. *Здалека до близького.* Спогади, роздуми. Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1988, 358 стор.

Сірик, Грицько. *Під сонцем обездолених* (Демократія), Торонто, 1988, 186 стор.

У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889-1976. Редакція Григорій Лужницький і Ярослав Падох. Нью Йорк, 1987, 548 стор. (*Записки НТШ,* т. 205).

ARBA Guide to Subject Encyclopedias and Dictionaires. Bohdan S. Wynar, ed. Littleton, Co.: Libraries Unlimited, 1987, 570 p.

Babinski, Grzegoz. *Studia nad organizacjami polonijnymi w Ameryce polnocnej.* Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1988, 202 p.

Bohachevsky-Chomiak, Martha. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1883-1939.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988, 460 p.

Cipko, Serge. *Bibliography of Ukrainians in Australia and New Zealand.* Syd-

ney: Macquare University. School of Modern Languages. Ukrainian Research Centre, 1988. 18 p. (Research Report No. 1).

Encyclopedia of Ukraine. Vol. II. Edited by Volodymyr Kubijovych. Toronto: University of Toronto Press, 1988, 736 p. (Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society, and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies).

The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Luciuk and Bohdan Kordan. Kingston, Ont.: The Limestone Press, 1988, 493 p.

Himka, John Paul. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century.* New York: St. Martin's Press, 1958, 358 p.

Himmelfarb, Gertrude. *The New History and the Old.* Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1987, 209 p.

Kosyk, Wolodymyr. *L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine.* Paris: Publications de l'est European, 1988, 665 p.

Kershaw, Ian. *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich.* New York: Oxford University Press, 1987, 297 p.

Kinnell, Susan K., ed. *Historiography: An Annotated Bibliography of Journal Articles, Books and Dissertations.* 2 vols. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 1987, 484 p.

Krasnov, Vladislav. *Soviet Defectors: The KGB Wanted List.* Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1986, 264 p.

Leadenham, Carol A., comp. *Guide to the Collections in the Hoover Institution Archives Relating to Imperial Russia, the Russian Revolutions and Civil War, and the First Emigration.* Stamford, Calif.: Hoover Institution Press, 1986, 208 p.

Miller, Michael, M., comp. *Researching the Germans from Russia.* Fargo, N.D.: North Dakota Institute for Regional Studies, 1987, 224 p.

Rafel, Ruth Kelson. *Western Jewish History Center: Guide to Archival and Oral History Collections.* Berkeley, Calif.: Western Jewish Center, Judah L. Magnes Memorial Museum, 1987, 207 p.

Raun, Toivo U. *Estonia and the Estonians.* Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1987, 313 p.

Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. Washington, D.C.: Government Printing Office, 1988, 523 p.

Roberts, Barbara. *Whence They Came.* Deportation from Canada 1900-1935. Ottawa: University of Ottawa Press, 1988, 246 p.

Subtelny, Orest. *Ukraine. A History.* Toronto: University of Toronto Press, 1988, 666 p.

A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology. Compiled and Edited by Osyp Zinkewych and Andrew Sorokowski. New York: Smoloskyp Publishers, 1988, 312 p.

Topitsch, Ernst. *Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War.* Translated by A. and B.E. Taylor. New York: St. Martin's Press, 1987, 152 p.

Ukraine: A Concise Encyclopedia. Halyna Petrenko, editor. New York: Ukrainian Orthodox Church of the USA, 1988, 337 p.

Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1988, 531 p.

Winnifrith, T.J. *The Vlachs: The History of a Balkan People.* New York: St. Martin's Press, 1988, 180 p.

Wynar, Bohdan, ed. *American Reference Books Annual.* Vol. 19. Englewood, Colo.: Libraries Unlimited, 1988, 761 p.

Wynar, Lubomyr R. *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography.* Toronto-Munich: Ukrainian Historical Association, 1988, 66 p.

Zalzberg, T. and J.B. Rudnyckyj. *Anthroponymy of Graffiti in Kiev.* Ottawa: Ukrainian Mohylo-Mazepian Academy of Sciences, 1988, 126 p.

АВТОРИ

АНТОНОВИЧ, МАРКО, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Видатний дослідник політичної і інтелектуальної історії України 19 і 20 століття, а також українського літературознавства. Редактор різних джерельних і мемуарних матеріялів, що відносяться до новітньої історії України. Автор *Нарису історії Центрального Українського Студентства* (*1921-1945*) і редактор збірника праць В. Міяковського *Недруковане і забуте* (УВАН, 1984).

БІЛАНЮК, ПЕТРО, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Звичайний професор історії церкви і теології в Торонтському університеті. Видатний дослідник історії раннього християнства в Україні і Східній Европі. Автор численних історичних і теологічних досліджень. У 1988 році появилася його монографія *The Apostolic Origin of the Ukrainian Church.*

Біографічні матеріяли в *Біографічний довідник до історії українців Канади.* Ред. М. Марунчак, 1986, стор. 59.

БОЙКО, ЮРІЙ, біографічні інформації видруковано в *Український Історик,* т. 24, 1987.

ВАСИЛЕНКО, МИКОЛА (*1866-1935*), дійсний член НТШ і Української Академії Наук, видатний історик і історик права, визначний громадський і політичний діяч.

Біо-бібліографічні в *Енциклопедії Українознавства* (Словникова частина), т. І, стор. 212.

ВИНАР, БОГДАН, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, видатний дослідник української економії і бібліографії, б. декан Стейтового ньюйоркського університету. Автор *Економічний колоніялізм в Україні, Українська промисловість* (*Записки НТШ*), *Розвиток економічної думки в Київській Русі;* редактор англомовної *Енциклопедії України* (економічний відділ, т. І, 1984) і міжнародного бібліографічного довідника *American Reference Books Annual, 1970-.*

Біографічні дані в *Who is Who in America.*

ВИНАР, ЛЮБОМИР, біографічні дані видруковано в ж. *Український Історик,* т. 24, 1987.

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО (*1866-1934*), найвидатніший український історик, президент Української Народної Республіки (1918).

Біо-бібліографічні дані в Lubomyr Wynar, *Mykhailo Hrushevsky, 1866-1934.* Bibliographic Sources (1985).

ДОМБРОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР, біографічні інформації видруковано в ж. *Український Історик,* т. 24, 1987.

ЖУКОВСЬКИЙ, АРКАДІЙ, біографічні дані видруковано в *Український Історик,* т. 24, 1987.

КАМЕНЕЦЬКИЙ, ІГОР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, звичайний професор політичних наук в Central Michigan University. Автор численних монографічних досліджень з історії і політичного розвитку України в 20-стол. включаючи *Hitlers Occupation of Ukraine, Secret Nazi Plans for Eastern Europe,* редактор збірника джерельних матеріялів про трагедію у Винниці.

КНИШ, ЮРІЙ, дійсний член УІТ і УВАН, професор політичних наук у Манітобському університеті. Автор численних праць із середньовічної інтелектуальної і політичної історії Англії і України. Редагує працю проф. Л. Білецького про *Руську правду* і опрацьовує студію про термінологію України і середньовічної Східної Европи.

МАЦЬКІВ, ТЕОДОР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Звичайний професор в Акронському університеті, автор численних праць з історії козаччини, зокреми доби Хмельницького і Мазепи. Голова Відділу УІТ в Европі. У 1988 році появилася його монографія *Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах 1687-1709* (Мюнхен, Український Вільний Університет, 1988).

Біографічні інформації в ж. *Український Історик,* т. 25, 1988.

ОГЛОБЛИН, ОЛЕКСАНДЕР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, професор Київського, Українського Вільного і Гарвардського університетів. Автор числених монографічних досліджень присвячених Козацько-гетьманській державі і іншим періодам історії України. Видатний організатор українського наукового життя і автор фундаментальної монографії *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (*Записки НТШ,* т. 170), редактор історичного відділу *Енциклопедії Українознавства.* Він є почесним членом і президентом УІТ, УВАН і НТШ.

Бібліографічні матеріяли видруковано в Любомир Винар, «Бібліографія праць проф. О. Оглоблина», *Збірник на пошану проф. Ол. Оглоблина,* Ню Йорк, УВАН, 1977, стор. 93-123.

ОЛЯНЧИН, ДОМЕТ (*1891-1970*), дійсний член НТШ і УВАН, видатний дослідник середньовічної України, а також козацької доби і зносин України із Заходом.

ПЕКАР, А., дійсний член УІТ і НТШ. Професор історії церкви в Василіянській семінарії, видатний дослідник українського церковного і релігійного життя, зокрема в Карпатській Україні. Автор *Нариси історії церкви Закарпаття* і інших монографій. Редактор *Записки Чина Св. Василія Великого* (*Записки ЧСВВ*).

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, НАТАЛІЯ, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН, автор числених монографічних досліджень з історії козачини і *Історії України* (2 томи, УВУ, 1972-1976). Професор Київського університету і декан Українського Вільного Університету.

Біо-бібліографічні інформації в статті Л. Винара «Пам'яті проф. Н. Полонської-Василенко», *Український Історик*, т. 20, 1983.

РАКОВСЬКИЙ, ЯРЕМА, член НТШ і УІТ, звичайний професор історії і політичних наук в Каяго́га коледж, Клівленд. Досліджує українську державність 1917-1920-их років.

СИДОРЕНКО, ОЛЕКСАНДЕР, дійсний член УІТ, професор історії в Арканзас Стейт університеті. Автор праць з політичної і інтелектуальної історії України нової доби включаючи *The Kievan Academy in the Seventeenth Century* (1977). Тепер займається дослідами середньовічної України.

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$30.00	for individuals
	$32.50	for institutions
Німеччина/Germany:	50	DM
всі інші країни:	$30.00	індивід. передплата
	$32.50	установи

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:
Dr. O. Wintoniak
Postfach 37 02 48
8000 München 37
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк: Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Клівленд: Dr. Stephen Wolanyk
4301 Orchard PK Dr.
Cleveland, Ohio 44134

Колорадо: Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Каліфорнія: Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Філядельфія: Mr. Myroslav Subtelny
5123 N. Marvin St.
Philadelphia, PA 19141

Балтимор-Вашінгтон: Mr. Petro Wojtowych
5515 Wasena Ave.
Baltimore, MD 21225

Чікаго: Prof. A. Antonovych
2222 W. Erie St.
Chicago, Ill. 60612

Дітройт і Віндзор, Онт.: Mr. A. O. List
2919 Glenwood Ave.
Winsor, Ont. N9E 2X7

Головне Представництво на Канаду:
Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
M9C 4V2

Квебек: Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Манітоба: Mrs. Z. Lawendawsky
Oseredok Boutique
184 Alexander Ave. E.
Winnipeg, Man. R3B 0L6

Головне Представництво на Австралію:
Mr. D. Pyrohiw
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne, Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

СПИСОК АВТОРІВ, ПРАЦІ ЯКИХ ДРУКУВАЛИСЯ В ЖУРНАЛІ В РОКАХ 1963-1988

Микола Андрусяк, Володимир Антонович, Марко Антонович, Олександер Архімович, Юрій Бадзьо, Олександер Баран, Леонід Бачинський, Лев Биковський, Ярослав Білінський, Константин Біда, Михайло Біда, Юрій Бойко, Богдан Боцюрків, Михайло Брик, Микола Василенко, Наталія Полонська-Василенко, Василь Верига, О. Верхівський, Богдан Винар, Любомир Винар, О. Винницький, Ілля Витанович, Олекса Вінтоняк, С. Волинець, Марта Воляник, Едвард Вайнот, Максим Германюк, Р. Голіят, Степан Горак, Олекса Горбач, Докія Гуменна, Тарас Гунчак, Михайло Грушевський, Маріян Ґавур, Юрій Ґаєцький, Юрій Ґерич, Джім Ґері, Олег Ґерус, Олександер Домбровський, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Василь Дубровський, Денніс Дун, Михайло Єреміїв, Володимир Жила, Михайло Ждан, Аркадій Жуковський, Ігор Зєлик, Татяна Іванівська, Петро Ісаїв, Ігор Каменецький, Микола Капустянський, Володимир Кедровський, Ст. Кікта, В.Ю. Кисілевський, Роман Климкевич, І. Коровицький, Ф. Кордуба, Ф.Е. Корчмарик, Юрій Книш, Володимир Косик, Володимир Кубійович, Іван Крип'якевич, Євген Крамар, Юрій Лавриненко, К. Лазор, Т. Лапичак, Олег Лащенко, Борис Левицький, Василь Ленцик, Ніколяс Лобковіц, Ернст Людеманн, М.І. Мандрика, Василь Маркусь, Осип Мартинюк, Борис Мартос, В. Маруняк, М. Мельник, Теодор Мацьків, Роман Мизь, В. Міяковський, О. Моргун, о. Іриней Назарко, Симон Наріжний, Мирослав Небелюк, Дмитро Оглоблин, Олександер Оглоблин, Дмитро Олянчин, Євген Онацький, Василь Омельченко, Наталія Осадца-Яната, Вадим Павловський, Ярослав Падох, Наталія Пазуняк, Михайло Палій, Кость Паньківський, Ярослав Пастернак, А. Пекар, о. Йосиф Петерс, Т.М. Приймак, Омелян Пріцак, Василь Прохода, С.Ю. Процюк, Іван Раковський, Ярема Раковський, Іван Лисяк Рудницький, Ярослав Рудницький, В. Ревуцький, Ярослав Розумний, В. Сенютович-Бережний, Роман Сербин, Ол. Сидоренко, Роберт Свірінґа, Дарія Сіяк, А. Сірка, Й. Сірка, Михайло Слабченко, Леонід Соневицький, В.П. Стахів, Ігор Стебельський, Олександер Стовба, Володимир Стойко, Петро Стерчо, Богдан Струмінський, Данило Струк, Орест Субтельний, Остап Тарнавський, Іван Тесля, Михайло Тимків, С. Трофименко, Джан П. Хімка, Б. Чопик, Микола Чубатий, Теодор Б. Цюцюра, Панас Феденко, Вікентій Шандор, Лев Шанковський, Стефен Шерер, Юрій Шевельов, Михайло Шляхтиченко, Дмитро Штогрин, Яків Шумелда, Павло Юзик, С. Ярмусь.